

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

AHMED GAZZÂLÎ VE BEVÂRİKU'L-İLMÂ' FÎ TEKFÎRİ
MEN YUHARRİMU'S-SEMÂ' İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Said AKDOĞAN

Sivas
Mayıs 2019

T.C.
SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

**AHMED GAZZÂLÎ VE BEVÂRİKU'L-İLMÂ' FÎ TEKFİRİ
MEN YUHARRİMU'S-SEMÂ' İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

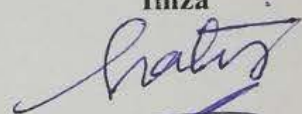

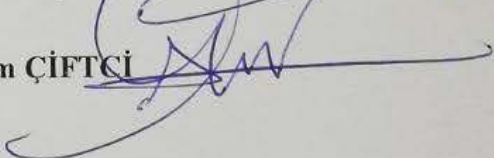
Mustafa Said AKDOĞAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI

Sivas
Mayıs 2019

KABUL VE ONAY

Üniversite : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Tezin Başlığı : Ahmed Gazzâlî ve Bevâriku'l-İlmâ' Fî Tekfîri Men
Yuharrimu's-Semâ' İsimli Eserinin İncelenmesi
Savunma Tarihi : 17.04.2019
Danışmanı : Doç. Dr. Mehmet Tıraşçı

	Unvanı - Adı Soyadı	İmza
Jüri Başkanı	: Doç. Dr. Fatih KOCA	
Üye	: Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Adem ÇİFTÇİ	
Oy Birliği	☒	
Oy Çokluğu	☐	

Mustafa Said Akdoğan tarafından hazırlanan Ahmed Gazzâlî ve Bevâriku'l-İlmâ' Fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ' İsimli Eserinin İncelenmesi başlıklı tez, kabul edilmiştir./....../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL

Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Mustafa Said AKDOĞAN

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin rabbi yüce Allah'adır. O ki en büyük sanatkâr olarak tüm âlemi bir düzen ve ahenk üzere yaratmış, insanın fitratına güzellik duygusunu yerleştirmiştir. Bundan olacaktır ki insanlık, varolduğu ilk zamandan beri özünde birtakım duygu, yeti ve eğilimleri barındırmaktadır. Salât ve selâm Peygamber efendimiz üzerine, ailesine ve ashâbına olsun.

İnsanoğlu, yüce Rabbi'nin, özüne vermiş olduğu güzellik duygusu ile yaratıldığı ilk andan beri güzele meyletmiştir. Bir sanatkâr, yüce Allah'ın yaratma duygusunun insanlar üzerindeki bir tezâhürü olarak eserler meydana getirmeye çalışırken bunu en güzel şekilde yapmaya çalışmış, Rabbin ona vermiş olduğu yetenek, kâbiliyet ve imkân dâhilinde meydana gelen ürün kimi zaman güzel nağmelerden meydana gelen bir beste, kimi zaman rengarenk fırça darbeleriyle gönülleri okşayan bir resim, kimi zaman da kilden, çamurdan bir heykel olmuştur. Allah'ın kendisine vermiş olduğu bu yetileri, O'nun rızasına uygun bir şekilde kullanan bir insan, ortaya koymuş olduğu sanat anlamında hem dünyasını hem de âhiretini düşünerek hareket etmiş hem de sonraki nice sanatkâra da doğru bir örnek olmuş olur.

Müslüman bir ailede gözlerini açan bir bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına kâmet okunması ile başlayan fânî hayatı, yaşantısı boyunca Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinden, Ezân-ı Muhammedî'ye, ilâhîlerden, tekbirlere kadar dînî mûsikîmizin türleri ile içiçedir ve nihâyetinde insanoğlu salâlarla bu dünyadan uğurlanarak hakîkat âlemine doğru yola koyulur.

Her milletin özünü, mayasını oluşturan, o millete kimliğini veren bir arka plan vardır. Bu arka planın bir kısmını sanat oluşturur ki sanat; bir sınırsızlıklar âlemi olarak bünyesinde mûsikîmizi ve onun da bir dalı olan dînî mûsikîmizi içerisinde barındırmaktadır. Tarihimizde iftiharla bahsettiğimiz birçok âlimimiz, padişahımız kendi sorumlulukları ve ilgi alanları dışında mûsikî ile meşgul olmuşlar, kimisi teoride kimisi pratikte olmak üzere bu alana birçok katkıda bulunmuşlardır. Söz gelimi Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ gibi İslâm âlimlerimiz mûsikînin farklı konuları hakkında risâleler, eserler ve eser içerisinde bölümler yazarken, bestekâr olarak bilinen Sultan III. Selim, Sultan II. Mahmud gibi padişahlarımız bizlere kadar gelen

birçok eser üretmişler, sanata ve sanatçıya değer vererek bunların bir milletin özünü oluşturan unsurlardan olduğunun bilincinde olmuşlardır.

Tüm bu örneklerle rağmen İslâm toplumu içerisinde mûsikî ve semâ'a yabancı bir unsur gibi bakanlar olmuş, bunun sonucu olarak mûsikî ve semâ'ın lehine ve aleyhine çok sayıda risâle kaleme alınmıştır. İşte bu risâlelerden biri olan mûsikî ve semâ'ın lehine kaleme alınmış Ahmed Gazzâlî'nin *Bevâriku'l-İlmâ' fî Tekfîri men Yuharrimu's-Semâ'* isimli eseri hem kendisinden sonraki semâ' risâlelerine kaynaklık etmesi açısından hem de 900 yüzyıllık bir mirası günümüze taşıması açısından son derece önemli bir eserdir.

Çalışmanın ana eksenini *Bevâriku'l-İlmâ'* isimli eser oluşturmakla birlikte, bu eserin yazarı Ahmed Gazzâlî hakkında şu ana kadar kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması sebebiyle çalışmada bu meseleye de yer verilmiştir.

Bu doğrultuda çalışma giriş ve beş bölüm şeklinde bir taksime tâbî tutulmuştur.

Birinci bölümde Ahmed Gazzâlî'nin hayatı, kişiliği ve eserleri temel başlıkları altında, o'nun künyesinden, lakaplarından, doğum yeri ve zamanı hakkındaki rivâyetlerden, ilk tahsilinden, vâizlik yönünden, ilim yolculuğundan, Nizâmiye Medresesi'nde Muhammed Gazzâlî yerine vekâletinden, vefâtından ve ilim-mâneviyat zincirindeki hocalarından ve öğrencilerinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde *Bevâriku'l-İlmâ'*ın bulunabilen 15 nüshası hakkında yazma ve matbû nüshalar şeklinde bir taksim yapılarak bilgi verilmiş ve nüshalar hakkında değerlendirmede bulunulmuştur.

Üçüncü bölümde *Bevâriku'l-İlmâ'*ın, üç nüshası üzerinde yapılan çalışmaların neticesi olarak ortaya çıkan tahkikli metnine yer verilmiş, bu metin içerisinde, tercümede yaptığımız gibi sayfa numaraları verilerek, ilgili yerlerin karşılaştırılabilmesi imkânı sağlanmıştır.

Dördüncü bölümde *Bevâriku'l-İlmâ'*ın Türkçe tercümesine yer verilmiş, tercüme sırasında metin, orijinale en yakın olacak şekilde Türkçeleştirilmiş, ilâhiyat câmiâsı dışından da okuyucuların olabileceği düşünülerek Arapça tamlamalar

doğrudan aktarılmamış, anlaşılması güç olan cümleler olabildiğince sadeleştirilmiştir.

Beşinci Bölümde ise semâ, semâ‘ risâleleri ve *Bevâriku‘l-İlmâ‘*ın bu gelenek içerisindeki yerinden bahsedilmiş, eserin yazılış sebebi, savunulan temel görüşler, semâ‘ın olabilmesinin şartları, Kitap ve sünnette semâ‘, sahabe ve sonraki dönem âlimlerine göre semâ‘, fakîhlerin semâ‘ hakkındaki görüşleri, semâ‘ı inkâr edenlere karşı yapılan akli çıkarımlar, enstrümanların câiz olup-olmadığı, semâ‘ın şer‘î açıdan durumu, semâ‘ı inkâr edenin durumu, semâ‘ meclislerinin şart ve kuralları, semâ‘ meclislerinin zamanla değişmesi ve bozulması, bozulan durumun nasıl düzeltileceği, eserde ismi geçen şahıslar ve çalgılar başlıklar halinde sunulmuştur.

Bu çalışmayı meydana getirmemde tahlil, tenkit ve tavsiyeleriyle katkı sunan, yardım ve yönlendirmeleriyle rotamı çizen danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Tıraşçı‘ya; ilk hocam olan, beni bu çalışmaya yönlendiren, üzerimdeki emeklerini hiçbir şekilde ödeyemeyeceğim babam Prof. Dr. Bayram Akdoğan‘a; bana her zaman destek olan annem Kadriye Akdoğan‘a, eşim Nurgül Akdoğan‘a, ablalarım Ayşe Nur Akdoğan Çolak ve Fatma Nur Akdoğan Kittana‘ya şükran borçlu olduğumu ifade etmek istiyorum.

Sivas-2019

Mustafa Said Akdoğan

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	2
2. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
AHMED GAZZÂLÎ’NİN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	5
1. AHMED GAZZÂLÎ’NİN HAYATI	5
1.1. İsmi, Lakapları, Doğum Yeri ve Tarihi	5
1.2. İlk Tahsîli	7
1.3. Vâizlik Yönü, İlim Yolculuğu ve Muhammed Gazzâlî’nin Yerine Nizâmiye Medresesi’nde Vekil Kalması	9
1.4. Vefâtı.....	12
1.5. İlim-Mâneviyât Zincirinde Hocaları ve Talebeleri	14
2. HAKKINDAKİ RİVÂYETLER	15
2.1. Şâirlik ve Şiirlerden İktibas Yönü.....	15
2.2. Semâ‘ Meclislerinden Bir Rivâyet.....	16
2.3. Hâl ve Keşfleri Hakkındaki Rivâyetler	17
2.4. Ahmed Gazzâlî Hakkındaki Menfî Rivâyetler	18
3. AHMED GAZZÂLÎ’NİN ESERLERİ	20
3.1. Ahmed Gazzâlî’nin Nüshalarına Ulaşabildiğimiz Eserleri ve Bu Eserlerin Yerleri.....	25

3.2. Ahmed Gazzâlî'nin, Doğrudan Ulaşamayıp, Diğer Kaynaklar Üzerinden Var Olduğunu Öğrendiğimiz Eserleri	27
3.3. Ahmed Gazzâlî'nin En Meşhur Eserleri Hakkında Bilgiler;	27
İKİNCİ BÖLÜM	33
BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN NÜSHALARININ TANITILMASI.....	33
Bevâriku'l-İlmâ' Fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ'ın Nüshaları	33
1. Yazma Nüshaları.....	33
2. Matbû Nüshaları.....	38
3. Nüshalar Hakkında Değerlendirme.....	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	41
BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN TAHKİKİLİ METNİ	41
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	103
BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN TERCÜMESİ	103
BEŞİNCİ BÖLÜM	141
BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN İNCELENMESİ.....	141
1. Semâ', Semâ' Risâleleri Geleneği ve Bevâriku'l-İlmâ'ın Bu Gelenekteki Yeri.....	141
2. Bevâriku'l-İlmâ'ın Yazılış Sebebi	142
3. Ahmed Gazzâlî'nin Mûsikî İle İlgisi	143
4. Ahmed Gazzâlî'ye Göre Semâ'	144
5. Semâ'ın olabilmesi için neler gereklidir?	144
6. Kitap ve Sünnette Semâ'	145
7. Sahabe ve Sonraki Dönem Âlimlerine Göre Semâ'	150
8. Fakîhlerin Semâ' Hakkındaki Görüşleri	151
9. Semâ'ı Aklî Çıkarımlarla İnkâr Edenlere Cevaplar	152

10. Sonuç olarak semâ‘ın şer‘î açıdan durumu nedir? Semâ‘ inkâr edilebilir mi?.....	153
11. Semâ‘ı inkâr edenin durumu nedir? Semâ‘ kimler için müstehab, kimler için vâciptir?.....	154
12. Semâ‘ Meclisinin Şartları-Kuralları ve Ritüelleri	154
13. Semâ‘ Meclislerinin Zamanla Değişmesi ve İlk Halinin Bozulması.....	155
14. Bozulan durumun düzeltilmesi için ne yapılmalıdır?.....	155
15. Eserin Bitirilişi.....	155
16. Bevâriku‘l-İlmâ‘da Zikredilen Çalgılar, Gazzâlî‘nin Çalgılara ve Kadın Sesine Bakışı.....	156
17. Bevâriku‘l-İlmâ‘da İsmi Geçen Şahıslar	159
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	167
EK 1 – ÖZGEÇMİŞ	175

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
h zr.	: Hazırlayan
K	: Bevâriku'l-İlmâ'ın Konya nüshası
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
R	: Bevâriku'l-İlmâ'ın Süleymâniye Reşid Efendi Koleksiyonu nüshası
r.a.	: Radıyellahu anh
S	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
y.y.	: Yer yok
yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Bu çalışmada, vâiz, fakîh, mutasavvıf ve şâir olan Ahmed Gazzâlî'nin hayatı, kişiliği, eserleri ve o'nun, İslâm düşünce geleneği içerisinde yer alan semâ' risâleleri olarak adlandırılan silsilenin bir halkası olarak 12. yüzyıldan günümüze miras kalan *Bevâriku'l-İlmâ' fî Tekfîri men Yuharrimu's-Semâ'* isimli eseri ele alınmıştır.

Ahmed Gazzâlî eserinde, yaşamış olduğu dönemdeki mûsikî ve semâ'a karşı duran zümreyi ve bu zümreye karşı duran mutasavvıf zümreyi fikirler bağlamında bizlere aktarmıştır. Gazzâlî'nin bu eserinde İslâm açısından mûsikî ve semâ' üzerinde durulmasının yanında 11-12. yüzyıllarda semâ' meclislerine dışarıdan ve doğrudan o meclislerde bulunarak içeriden bakan kimselerin görüşlerine yer verilmekte, bu doğrultuda Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden başka sahâbenin, tâbiînin, birçok fakîhin, mutasavvıfın görüşlerine ve Ahmed Gazzâlî'nin aklî çıkarımlarına yer verilmekte, bu sayede dönemin düşünsel yapısına ışık tutulmaktadır. Eserde, 11-12. yüzyıllarda semâ' ile meşgûl olan zümrenin ne gibi eleştirilere mâruz kaldığı görülmekte ve eleştirilere de meşhur bir vâiz ve Şâfiî fakîhi olan Ahmed Gazzâlî tarafından cevaplar verilmektedir.

Çalışmamızda, İslâm tarihi, tefsîr, hadîs gibi farklı alanlardaki kaynaklardan istifâde edilmiş, konularla ilgili gerekli değerlendirme ve açıklamalara, gerekli görüldüğünde de dipnotlarda tamamlayıcı bilgilere yer verilmiştir. Çalışmamız dâhilindeki tüm verilere Ahmed Gazzâlî'ye tarihsel olarak en yakın dönemden başlayarak temel kaynakların taranması, *Bevâriku'l-İlmâ'*ın nüshalarının ve yakın döneme kadar yapılmış çalışmaların incelenmesi sonucu ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Din Mûsikîsi, İslâm ve Mûsikî, Semâ' Risâleleri, *Bevâriku'l-İlmâ'*, Ahmed Gazzâlî.

ABSTRACT

In this study, the life, personality and works of Ahmad Ghazali, who are the preacher, scribe, sufis and the poet; and his work named *Bawâriq al-ilmâ'* which is inherited from the 12th century to the present day as a ring of the chain of sama' tractates in the Islamic thought tradition were discussed.

Ahmed Ghazali describes us the group that opposed the music and the samâ' and the sufi group that opposed this group in the context of the ideas. In this work of Ghazali, besides the music and sama' in terms of Islam, the views of the external and internal viewers of the sama' councils in 11-12. centuries are explained, in this direction, apart from the Qur'an and hadiths, the opinion of the companions, the scribes, the sufis and the Ahmad Ghazali's intellectual deductions are included and thus shed light on the intellectual structure of the period. In this work, the criticism of the group interested in the sama' is explained and these criticisms are given answers by Ahmed Ghazali.

In our study, various types of sources such as Islamic history, interpretation and hadith have been utilized, evaluations, explanations and complementary information about the subjects are included. All data in our study were obtained from the main sources and from the investigation of the *Bawâriq al-Ilmâ'*'s manuscripts.

Key Words: Turkish Religious Music, Islam and Music, Sama' Tractates, Bawâriq al-ilmâ', Ahmad Ghazali.

GİRİŞ

İnsana kendi rûhundan üflediğini söyleyen yüce Rabb¹, onu yaratılanların en güzeli ve üstünü olarak var etmiş, sayısız nimetle onu kimi zaman malıyla, kimi zaman canı ve sevdikleriyle sınamıştır. Yüce Allah'ın insanoğluna sunduğu sayısız nimetlerden biri de güzel sestir ki yüce Allah bu nimeti ile de bizleri sınamaktadır. “Güzel ses ile insan nasıl sınıanır?” sorusuna şu şekilde cevap verilebilir: Eğer insan, tevîdî, Allah'a hamd ve şükürü, Rasûlüne salât u selâmı ve dînen hoş görülen hatta sevap sayılan daha nice sözleri barındıran güzel sesleri dinliyorsa bu, İslâm'ın özüne uygun olarak doğru olanı ve insanın bu nimet üzerinde kendisinden beklenilene yaptığını gösterir. Ancak insan, içerisinde şirk ve küfür izleri barındıran, dinle alay eden, insanı kendisine dînen uygun olmayan şehvî yollara sevk eden, toplumda kin ve nefret hisleri uyandıran ve fitneye sebebiyet veren sözleri içeren nağmeleri dinliyorsa bu nimet üzerindeki sınavını kaybetme yolunda ilerliyor demektir, nitekim bu sözler hangi makamda ve nağmede icrâ edilirse edilsin güzel olmaz, hatta çirkinin de en aşağısıdır.² Güzel ses üzerinden doğru ve yanlışın ne şekilde olduğunun gösterildiği bu örnekler, Müslümanlar nezdinde güzel ses ve nağmelere, bunların bulunduğu ortamlara bakışı da etkilemiştir.

İslam, fitrî bir din olarak insanın hiçbir özelliğini reddetmemiştir. İnsanın güzele olan meyli onu kimi zaman güzel bir resime, kimi zaman güzel bir söze, kimi zaman da güzel bir sese yönlendirmiştir. Güzel sese olan bu yöneliş İslâm toplumundaki kimi kesimleri ilk olarak hicrî 2. yüzyılda ortaya çıkan, semâ' meclisleri olarak bilinen ortamlarda bir araya getirmiştir. Bu meclislerin zamanla sayıları artmış ancak her mecliste düzen aynı şekilde sağlanamamıştır. Toplumdaki bozulmanın arttığı, fuhşiyât ve her türlü hayâsızlığın yayıldığı dönemlerde İslâm âlimleri, Müslümanları böyle kötü ortamlardan uzak tutabilmek amacıyla keskin fetvâlar vermiş, mûsikînin de böyle ortamlara âlet edilmesi sebebiyle bazı âlimler tarafından haram olduğuna kadar varan düşünceler serdedilmiştir. Oysa bir kişiye veya zümreye göre helal haram yoktur, bir şey ancak Allah'ın emri ve Rasûlü'nün

¹ Sâd 38/72.

² Mehmet Tıraşçı, “Dînî Mûsikî – İslâm'da Mûsikî”, Ed. Ahmet Hakkı Turâbî, *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı*, Rağbet Yayınları, Ankara 2018, s. 22.

bildirmesi ile farz, yasağı ile haram olur.³ Buna rağmen semâ‘ ve mûsikînin haram olduğuna dâir görüşler sadece bir soruya cevap niteliğinde sözlü olarak değil, risâleler vasıtasıyla da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Semâ‘ ve mûsikîye karşı bu menfî ve katı duruş karşısında özellikle mutasavvıf zümreden olan âlimler tarafından bu risâlelere reddiyeler yazılmış ve bunun bir sonucu olarak İslâm düşünce geleneğinde semâ‘ risâleleri olarak bilinen bir silsile ortaya çıkmış, semâ‘ risâleleri adı altında, mûsikî, eğlence, raks ve enstrümanlar gibi konuların ele alındığı bu eserlerde ulaşılmaya çalışılan sonuç kimi zaman müziğin lehine, kimi zaman aleyhine olmuştur.

İşte bahsetmiş olduğumuz bu gelenek dâhilinde kaleme alınan bir eser de Ahmed Gazzâlî'nin *Bevâriku'l-İlmâ‘ fî Tekfîri men Yuharrimu's-Semâ‘* isimli risâlesidir. İslâm düşünce mirası içerisinde, 12. yüzyıldan zamanımıza kadar gelen bir değer olan bu eser, çalışmamızın ana eksenini oluşturmaktadır.

1. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tozlu raflar arasında meraklıları tarafından okunmayı bekleyen birçok eser gerek yazıldığı dilin öğrenciler tarafından hiç bilinmemesi ya da yeteri kadar bilinmemesi sebebiyle, gerek okuma zorluğu ve yazarın, müstensihin hataları sebebiyle istifâdeden uzak kalmıştır. İşte bunun gibi elin taşın altına konulmadığı müddetçe tozlu raflar arasından kurtulamayacak olan, bu miras içerisinde yer alan bir eser de 11. yy'ın ikinci yarısı ile 12. yy'ın ilk yarısında yaşamış olan Ahmed Gazzâlî'nin *Bevâriku'l-İlmâ‘* isimli eseridir ki bu eser ile Gazzâlî, yaşamış olduğu dönemde mûsikî ve semâ‘a karşı duran zümreyi ve bu zümreye karşı tavır alan mutasavvıfların konuyla ilgili düşüncelerini bize aktarmıştır.

Ahmed Gazzâlî'nin bu eserinde İslâm açısından mûsikî ve semâ‘ üzerinde durulmasının yanında 11-12. yüzyıllarda semâ‘ meclislerine dışarıdan ve doğrudan o meclislerde bulunarak içeriden bakan kimselerin görüşlerine yer verilmiş, bu doğrultuda Kur‘ân-ı Kerîm ve hadislerden başka sahâbenin, tâbiînin, birçok fakîhin, mutasavvıfın görüşlerine ve Ahmed Gazzâlî'nin aklî çıkarımlarına yer verilmiş ve bu sayede dönemin düşünsel yapısına ışık tutulmuştur. Eserde, 11-12. yüzyıllarda semâ‘

³ Bayram Akdoğan, “Bazı Âyet ve Hadisler Doğrultusunda, İslâm Açısından Mûsikî Sanatının Değerlendirilmesi”, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S: 22, s. 113.

ile meşgûl olan zümrenin ne gibi eleştirilere mâruz kaldığı görülmekle birlikte bu eleştirilere, meşhur bir vâiz ve Şâfiî fakîhi olan Ahmed Gazzâlî tarafından cevaplar verilmiştir.

Daha önce İngilizce ve Farsça'ya çevirilen eser, 1998 yılında Yusuf Dülger tarafından tasavvuf alanında yapılan bir yüksek lisans tezi çalışmasında, çalışmanın bir kısmında konu edinilmişse de bu çalışma meraklıları tarafından istifadeden uzak olmuştur. Yusuf Dülger'in yapmış olduğu yüksek lisans tezi kapsamında yapılan çalışmada; incelemenin tarihsiz olan tek bir nüsha üzerinden yapılması, Arapça ifâdelerin tamlamalar şeklinde doğrudan aktarılması, tahkîkin olmaması, Arapça el yazması nüshanın doğrudan fotokopi şeklinde tezde sunulması, Ahmed Gazzâlî'ye ait olmayan eserlerin ona atfedilmesi ve çalışmamız içerisinde değindiğimiz yanlış kaynak gösterme gibi hataların bulunması *Bevâriku'l-İlmâ*'ın tekrar çalışılmasını zorunlu kılmıştır.

2. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmalarımız neticesinde *Bevâriku'l-İlmâ*'ın Türkiye'de 12, Almanya, Fransa ve Mısır'da 1'er tane olmak üzere 15 nüshası bulunmuş olup bu nüshalar üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler 15 metnin, temelde iki nüshadan istinsah edildiğini göstermiştir. Bu iki temel nüsha arasındaki farklılıklar eserin ilk satırlarında başlamakta ve ilerledikçe, nüshaları neredeyse birbirinden tamamıyla ayrı metinlere dönüştürmektedir. Bu 15 nüshanın 3 tanesinin oluşturduğu 1. tip nüsha birçok kütüphanede yazması bulunan 2. tip nüshadan çok daha fazla bilgi ve açıklama içermektedir. Tahkik çalışmamız doğrultusunda incelemiş olduğumuz 3 nüsha dışındaki diğer 12 nüsha sadece tahkik sırasında dışarıda bırakılmış olup tamamı incelemede kapsam içine alınmıştır.

Tahkik çalışmamızın temelini, 1349 yılına dayanan Berlin nüshasının temele alındığı James Robson'un tahkikli metni oluşturmakla birlikte, biz de ek olarak 1443 yılına âit, bilinen en eski ikinci nüsha olan Süleymâniye Reşid Efendi Koleksiyonundaki nüshayı ve bu nüshalarla arasında çokça harf ve az sayıda kelime farklılığı bulunan tarihsiz Konya nüshasını dikkate alarak tahkik yaptık. Bu doğrultuda Reşid Efendi Koleksiyonundaki el yazması nüshayı "R" harfi ile, Konya İl Halk Kütüphanesindeki el yazması nüshayı da "K" harfi ile kodlayarak James

Robson'un *Tracts on Listening to Music* isimli eseri içerisinde yer alan temel nüsha ile aralarındaki farklılıkları dipnotlarda gösterdik.⁴ Sözelimi temel nüshadan farklı olarak "K" nüshasında bir fazlalık veya eksiklik bulunması durumunda bunu dipnotta *K: + "fazla olan kelimeler"* şeklinde veya *K: - "eksik olan kelimeler"* şeklinde gösterdik. Temel nüshadaki kelime veya harfte farklılık bulunması durumunda *K: K nüshasında bulunan kelime* şeklinde ifade ettik. Çalışmamız neticesinde ortaya koyduğumuz tahkikli metni bilgisayar ortamında yazarak okuyuculara karşılaştırma yapabilme imkânı verebilmek için çalışmamızın üçüncü bölümünde yer verdik.

Tahkik çalışmamızın ardından ortaya koymuş olduğumuz tercüme sonrasında eseri başlıklar altında tasnif ederek, Ahmed Gazzâlî'nin nasrlara ve aklı çıkarımlara dayanarak ortaya koymuş olduğu fikirler hakkında değerlendirmelerde bulduk, yapılan hatalara değindik ve gerekli gördüğümüz hususlarda eleştirilerimizi de ekledik.

Sonuç olarak nüsha taraması ile başlayan çalışmalarımız, nüshaların ön incelenmesi, nüsha seçimi ile devam etti, ardından tahkik ve tahkik sonucu ortaya çıkan metnin tercümesi yapıldı, devamında tercüme üzerinden eserin incelenmesi, son olarak da yazarın hayatı, kişiliği ve eserleri üzerine temel kaynaklar üzerinden bir araştırma yapıldı. Çalışmamız doğrultusunda betimsel örnekleme ve karşılaştırma teknikleri kullanılmıştır.

⁴ James Robson'un, *Bevâriku'l-İlmâ'*ın tahkikine yer verdiği *Tract on Listening to Music* isimli eserine dijital ortamdan ulaşılabilir, bkz. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.234549> (Erişim tarihi: 08.04.2019)

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMED GAZZÂLÎ'NİN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. AHMED GAZZÂLÎ'NİN HAYATI

1.1. İsmi, Lakapları, Doğum Yeri ve Tarihi

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî (ö.520/1126), et-Tûsî olmakla birlikte; kaynaklarda isminin başında Ebûlfutûh,⁵ Mecdüddîn,⁶ Şihâbuddîn,⁷ Şafîî fakîhi,⁸ vâiz⁹ lakaplarıyla ya da “İmâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed Gazzâlî'nin kardeşi”¹⁰ şeklinde anılmaktadır. İbn Berhan olarak bilindiği de ifade edilmektedir.¹¹

⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekâr, Dâru'l-Efkâr, Beyrut 1415/1995, C: X, s. 217; İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Tarih*, trc. Abdülkerim Özeydî, Bahar Yayınları, İstanbul (t.y.), C: X, s. 505; Ebu'l-Abbas Şemsüddîn İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Veşeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zaman*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamîd, Mektebetü'n-Nefdatu'l-Mısıriyye, Kahire 1367/1948, C: I, s. 81; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1347), *Mizânü'l-İtidâl*, thk. Abdu'l-Fettah Ebû Sünne, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1871, C: I, s. 296; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Muhyiddin Deyb Mestû, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1428/2007, C: XIII, s. 63; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Lisânü'l-Mizân*, thk. Muhammed Abdurrahman, Dâru'l-Müeyyid, (y.y.) 1322/2001, C: I, s. 293; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvud, Beyrut 1406/1986, C: VI, s. 99; Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Asârü'l-Musannifîn*, Maârif Matbaası, İstanbul 1951, C: I, s. 83; Hayreddîn Ziriklî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, Beyrut 1329/1969, C: I, s. 208; Ömer Rızâ Kehhâle (ö. 1407/1987), *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Matbaatu't-Terakkî, Şam 1376/1957, C: II, s. 147.

⁶ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 80; Selaheddîn Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Veşeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvud-Türkî Mustafa, Dâru'n-Neşr, Beyrut 1402/1982, C: VIII, s. 115; Hayreddîn Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208.

⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *age.*, C: II, s. 147.

⁸ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 80; Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman Yâfî (ö. 768/1367), *Mir'atü'l-Cinân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, C: III, s. 172.

⁹ İbnü'l-Esîr, *age.*, C: X, s. 505; Zehebî, *age.*, C: I, s. 296; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 294; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Ömer Rızâ Kehhâle, *age.*, C: II, s. 147.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217; İbnü'l-Esîr, *age.*, C: X, s. 505; İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 80; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfi es-Sübkî (ö. 756/1355), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matbaatu'l-Hüseyniyye, Mısır 1324/1906, C: III, s. 35; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbn Mulakkın el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401), *Tabakâtu'l-Evliyâ*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1391/1971, s. 95; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Rızâ Kulî Hân b. Muhammed Hâdî b. İsmâil Kemâl-i Taberistânî (ö. 1288/1871), *Tezkire-i Riyâzü'l-Ârifîn*, Tahran 1344/1925, s. 296; Kâdî Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. İsmâil b. Yûsuf Nebhânî eş-Şâfiî (ö. 1350/1932), *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, Dâru Sâdır, Beyrut (t.y.), C: I, s. 293;

Abisi Muhammed Gazzâlî’de olduğu gibi onun ismindeki Gazzâlî nisbesinin de “Gazâlî” mi, yoksa “Gazzâlî” mi şeklinde yazılması hususunda ihtilaf vardır.¹² Bu konuya son noktayı koymak isteyen Frank Griffel’in¹³ çalışmasının son sözleri: “İsmin kökenine ilişkin daha iyi bir kanıt bulunmadığı müddetçe basit düşünerek, her iki yazım da eşit derecede mümkün olduğu için emek, mürekkep ve kâğıt tasarrufu sağlayan ‘Gazâlî’ yazımını kullanmalıyız.” şeklinde bitmektedir ki bu sonuca Griffel’den yaklaşık 900 yıl önce Sem‘ânî (ö. 562/1166) ulaşmıştır. “Gazâlî” nisbesi ile, ondan daha yaygın olarak bilinen “Gazzâlî” nisbesinin arasında kalan Sem‘ânî, *Kitâbu’l-Ensâb*’ta hangi nisbenin doğru olduğunu ancak Allah’ın bileceğini ifade etmiştir.¹⁴

Görüş farklılıklarının temel iki noktası şu şekildedir: “Gazzâlî” nisbesinin doğru olduğunu savunanlara göre bu nisbe, Harezmi ve Cürcan ehlinin adetine uygun olmalıdır çünkü onlara göre örneğin; “Kassâr” Kassârî’ye (çamaşır yıkayıcıya), “Attâr” Attârî’ye (parfümcü, güzel kokucuya) nisbettir. Aynı şekilde “Gazzâlî” ise Gazzâl’a (Gazzâl=yün eğirip ip yapan kişiye) nispettir.¹⁵ Bu nisbe, Ahmed Gazzâlî’nin babasının yün eğirip ip yaparak bunları dükkanında satması sebebiyle kullanılmaktadır. Karşı fikirde olanlara göre ise Ahmed Gazzâlî, Horosan’ın Tûs şehrindeki Gazâle köyünde doğması sebebiyle, buralı olması anlamında “غَزَالِي” Gazâlî ifadesinin kullanılmasını doğru kabul ederler.¹⁶ Zehebî’nin (ö. 748/1347)

Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208; Zeki Çıkman vd., *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi, İstanbul 1984, C: VI, s. 35.

¹¹ Yâfiî, *age.*, C: III, s. 172.

¹² Frank Griffel, “Al-Ghazâlî or Al-Ghazzâlî? On a lively debate among Ayyûbid and Mamlûk historians in Damascus”, *Islamic Thought in the Middle Ages*, 2008, S: 75, s. 101–112.

¹³ Yale Üniversitesi, Dini Çalışmalar Fakülte Üyesi (Yale University, Religious Studies, Faculty Member).

¹⁴ İmâm Ebû Sa’d Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî et-Temîmî (ö. 562/1166), *Kitâbu’l-Ensâb*, thk. Eş-Şeyh Abdurrahman b. Yahya, Kahire 1400/1980, C: IX, s. 139; İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 82.

¹⁵ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81.

¹⁶ İzzüddin Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Lübâb fî Tehzîb’l-Ensâb*, thk. H. el-Kudsî, Kahire 1357-69/1938-50, C: II, s. 170; Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208.

aktardığı bir anekdota göre Muhammed Gazzâlî: “*İnsanlar beni çift ‘z’ ile (Gazzâlî diye) anıyorlar; halbuki ben Gazâle denilen bir köydenim*” demiştir.¹⁷ Biz de, nisbenin memlekete göre mi yoksa baba mesleğine göre mi yapılması gerektiği hususunda kesin bir sonuca varmamakla birlikte, yapmış olduğumuz çalışmanın araştırmacılar tarafından daha kolay bulunabileceğini düşünerek meşhur olan nisbeyi, yani “Gazzâlî” ifadesini kullanacağız.

“Tûsî” künyesi ise Tûs’a (günümüzdeki adıyla Meşhed şehrine) nisbettir. Tûs 12. yüzyılda Horosan’ın bir bölgesi olup, Taberân ve Nevkân olarak isimlendirilen iki şehri kapsayan bir bölgedir.¹⁸

Ahmed Gazzâlî’nin doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, abisi Muhammed Gazzâlî’nin doğum tarihi olarak kabul edilen 450/1058 yılı dikkate alındığında bir sonuca varılabileceği kanaatindeyiz. Çocukluk dönemlerinde, aynı dönemde, aynı hocalardan ders almaları gerçeği ile aralarındaki yaş farkının 5’den fazla olmayacağı kabul edilirse, Ahmed Gazzâlî’nin doğum tarihinin 1059-1063 yılları arasında olduğu sonucuna varabiliriz.

1.2. İlk Tahsîli

Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından Tuğrul Bey (1029-1063) ve Alp Arslan’ın (1063-1072) hükümdarlık devirlerinde Tûs’ta 4 ilâ 6 çocuklu bir ailede¹⁹ dünyaya gelen Ahmed Gazzâlî’nin babasının adı Muhammed’dir. Rivayete göre Gazzâlî kardeşlerin babası Muhammed b. Muhammed, fakir, alın teri ile rızkını kazanan bir kimse olup, herhangi bir tahsil alamamış olsa da ilim ve irfânın değerini bilen bir kimseydi.²⁰ Şems-i Tebrîzî’nin (ö. 645/1247), Ömer isminde sonraları ticaretle uğraşarak zengin olan üçüncü bir erkek kardeşleri olduğunu ifade ettiği Muhammed ve Ahmed Gazzâlî kardeşler,²¹ babaları vasıtasıyla sûfîlerin semâ‘ meclislerine katılmışlardır. Âlimlerin meclislerine devam eden Muhammed b. Muhammed, onlardan dinlemiş olduğu vaaz ve sohbetlerden etkilenerek Allah

¹⁷ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrut, 1981–88, C: XIX, 343-344.

¹⁸ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81.

¹⁹ 2 ilâ 3 kız çocuk (Mustafa Çağrırcı, “Gazzâlî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1996, C: XIII, s. 530) ve en az 2, en çok 3 erkek çocuk (12. dipnot).

²⁰ Sübkî, *age.*, C: VI, 194.

²¹ Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247), *Makalât*, trc. Osman Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2013, s. 244.

Teâlâ'ya çocuklarından birisinin fakîh, diğersinin ise vâiz olması için niyazda bulunmuş ve bu dua neticesinde Huccetu'l-İslâm lakabıyla bilinen Muhammed Gazzâlî gibi bir fakîh, Şihâbuddîn Ahmed Gazzâlî gibi meşhûr bir vâiz yetişmiş ve bu kimseler birçok kimsenin irşâd olmasına vesîle olmuşlardır.²²

Muhammed b. Muhammed, oğulları Muhammed ve Ahmed'i iyi bir tahsil ve terbiye görmeleri için Râzîkânî isminde bir sûfiye bir miktar para karşılığı emanet etmiş ve vefat ederse mirasları bittiğinde onların bir medreseye devam etmelerini Râzîkânî'ye ve oğullarına tenbih etmiştir.²³ Kardeşler henüz ergenlik çağlarında iken babalarını kaybetmişlerdir. Babalarının kendilerine bıraktığı miras da bitince Râzîkânî onları medreseye devam etmeleri için yönlendirmiş ve iki kardeş bir medreseye girmişlerdir.²⁴ Gazzâlî kardeşlerden Muhammed'in Tûs'taki medrese eğitiminin ardından sırasıyla Cürcan ve Nişabur'a ilim tahsil etmek üzere yola çıktığı dönemde, kardeşi Ahmed Gazzâlî'nin onunla beraber gelip gelmediği hakkında bilgi bulunmasa da, onun ilim tahsili için birçok şehir dolaştığı, sûfilere ziyaret edip onlara hizmet ettiği, Ebu'l-Kasım el-Cürcânî'nin (ö. 428/1036) müridlerinden Ebû Bekir en-Nessâc'ın (ö. 487/1094) sohbetlerine katıldığı, devamlı tefekkür ve ibadetle uğraştığı, dersleri haricinde insanlarla ancak ihtiyaç durumunda görüştüğü kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁵ Nimet Yıldırım, Ahmed Gazzâlî'nin tasavvufu Horasan şeyhlerinden aldığını ve o bölgenin sûfi şeyhlerinin gelenekleriyle yakından ilgili olduğunu ifade etmiştir.²⁶ Ahmed Gazzâlî uzlet ve inzivâ hayatından sonra Bağdat'a gitmiş, halka açılarak onlar tarafından büyük bir kabul görmüş, sayısız âlimi meclisine çekmiştir.²⁷ Sübkî (ö. 771/1370), eserinde bu konu hakkında şöyle demektedir: “*Meşâyihle sohbet etti, sûfiler hakkında söz söyleme makâmına erişinceye kadar halvet ve uzleti tercih etti, ardından Irak'a gitti, insanların gönlü ona meyletti ve onu sevdiler.*”²⁸ İbn Cevzî (ö. 597/1201), Ahmed Gazzâlî'nin

²² Sübkî, *age.*, C: VI, 194.

²³ Halil Baltacı, “Saf Aşkın Üstadı: Ahmed Gazzâlî ve Tasavvuf Anlayışı”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, S: 32, s. 3.

²⁴ Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid fî Kelimetü't-Tevhîd Risâlesi ve Şerhi*, trc. el-Hac es-Seyyîd Muhammed, Kitsan Yayınları, 2005, s. 8.

²⁵ İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 293; Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1996, C: II, s. 70.

²⁶ Nimet Yıldırım, “İmam Gazzâlî ve Kardeşi”, *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, S: 8, s. 133.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217; İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 293.

²⁸ Sübkî, *age.*, VI, 194.

Bağdat'ta, Tâciye'de, Behruz'un sınırında ve Sultan Mahmud'un (ö. 525/1131) sarayında oturduğunu zikretmiştir.²⁹

1.3. Vâizlik Yönü, İlim Yolculuğu ve Muhammed Gazzâlî'nin Yerine Nizâmiye Medresesi'nde Vekil Kalması

Vaazlarıyla belli bir üne kavuşan Ahmed Gazzâlî'yi birçok kaynak tatlı dilli, güzel konuşan, hitâbette mâhir, akıcı konuşması sırasında harika nükteleri olan, tasarruf³⁰ ve zühd sahibi bir kişi olarak tanıtmaktadır.³¹ Her ne kadar Ahmed Gazzâlî, “*Vaaz ve nasihat hususunda kendimi ehil görmüyorum. Vaaz, âlimlerin ilim nisâbının zekâtıdır. Nisâbı olmayan, nasıl zekât versin ki? Eğri ağacın gölgesi hiç düzgün olur mu?*” dese de, onun meşhur bir vâiz olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yönüyle ilgili olarak İbn Salâh (ö. 643/1245): “*Onun meclislerindeki vaazlarından meydana gelmiş, dört cilt halinde hazırlanmış eserini gördüm*” demektedir.³²

488/1095 senesinde abisi Muhammed Gazzâlî'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde eğitim vermeyi bırakarak uzlet ve inzivâyâ çekilmesi ve zühde yönelmesi sebebiyle Ahmed Gazzâlî onun vekili olarak burada ders vermiştir.³³ Ayrıca Ahmed Gazzâlî, kardeşi Muhammed Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* isimli eserini tek bir cildde özetlemiş, özetlediği bu eserine *Lübâbu'l-İhyâ* ismini vermiştir ve bu eserini başka bir isimle (*ez-Zehîra, fî İlmi'l-Basîra*) tasnif etmiştir.³⁴ İbn Mulakkın (804/1401) *Lübâbu'l-İhyâ* isimli eser hakkında: “*Bu eserle muzaffer oldum*

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217.

³⁰ Tasarruf sahibi: iradesini Allah'ın iradesinde eritmiş olan olgun kişiler üzerinde, Allah'ın birtakım tasarruflarda bulunmasıdır ki, burada sufi gerçek mutasarrıf değildir, ancak meydana gelen tasarrufun âleti durumundadır. Allah'ın kendisine farz, nafîle vb. gibi ibadetlerle yaklaşanlara tutan el, duyan kulak, gören göz, yürüyen ayak olması hadisi, (Buhârî, Rikak, 38) bu espiriyi aydınlatır niteliktedir. “Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı” (Enfâl 8/17) âyet-i kerimesinde, yine aynı açıklamaya işaret vardır. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 413.

³¹ İbn Hallikân, *age.*, s. 80; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115-117; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99.

³² Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35-36.

³³ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81; Yâfî, *age.*, C: III, s. 172; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35.

³⁴ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbn Mulakkın, *age.*, s. 96; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. s. 208; Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, C: II, s. 70.

ve bu eseri elimle yazdım ve benim yanımda bu eserden bir nüsha vardır” demektedir.³⁵

Ahmed Gazzâlî'nin Bağdat'ta düzenlediği vaaz meclislerinin sayısı seksen üçü bulmuş, farklı şehir ve ülkelerden birçok insan onun vaaz meclislerine katılmıştır. Hâfız es-Silefî (ö. 576/1180), onun için: “*Hemedan'da onun vaaz meclisinde bulundum. Aramızda dostluk ve muhabbet vardı. O, zamanındaki insanların en zekisi, en güzel ve metodlu konuşanı idi. Fıkıh ve diğer ilimlerde söz sahibiydi*” demektedir.³⁶

Ahmed Gazzâlî'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders verebilecek kadar iyi bir fakîh olmasından hareketle gençliğinde çok iyi bir eğitim aldığı sonucu çıkarılabileceğinin yanında kaynaklarda onun asıl olarak vâizlik yönünün ağır bastığı vurgulanmaktadır.³⁷

Kaynaklarda Ahmed Gazzâlî'nin vâizlikteki ustalığını ve şöhretini gösteren bir rivayet zikredilmektedir. Bu rivayete göre bir seferinde Ahmed Gazzâlî, Sultan Mahmud'un huzurunda vaaz vermiş ve bu vaazı çok beğenen Sultan, ona 1000 dinar vermiştir. Vaazın çıkışında Ahmed Gazzâlî, vezirin, sarayın eyvanında bulunan, altından semeri, yuları ve süsleri olan atına binerek gitmiş, bu durum vezire haber verilince vezir: “*Onu bırakın, atı da geri getirmeyin*” demiştir.³⁸

Ahmed Gazzâlî'nin gittiği yerlerin tamamı kaynaklarda zikredilmemiş olsa da, birçok kaynakta onun hakkında söylenen ilk sözler arasında “*Birçok şehir gezdi ve sûfilere bizzat hizmet etti, inzivâ ve uzlete meyilliydi*” ifadeleri yer almaktadır.³⁹ Ahmed Gazzâlî'nin Tûs'tan ayrılarak önce sûfilerin ve diğer âlimlerin meclislerine katıldığı, belli bir olgunluğa ulaşıp halkın arasına açıldığı dönemde; abisi Muhammed Gazzâlî halkın arasından ayrılarak uzlete çekilmiştir. Muhammed Gazzâlî'nin makam ve mevkîyi terk ederek, uzlete çekilmesinin sebebi olarak Ahmed Gazzâlî'nin Nizâmiye Medresesi'nin kürsüsünde vermiş olduğu bir vaaz

³⁵ İbn Mulakkın, *age.*, s. 96.

³⁶ Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35.

³⁷ İbn Hallikân, *age.*, s. 80; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 117; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99.

³⁹ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbn Mulakkın, *age.*, s. 96; Ömer Rızâ Kehhâle, *age.*, C: II, s. 147.

esnasında ona hitâben söylemiş olduğu: “Başkalarını doğru yola çağırıyor, ama kendin doğru yola gelmiyorsun. Ey yumuşamayan katı taş! Sen daha ne zamana kadar demiri bileyeceksin de kendin keskin olmayacaksın? Başkalarına vaaz dinletiyorsun, ama kendi nefesine nasihat veremiyorsun.”⁴⁰ sözleri gösterilmiştir.

Muhammed Gazzâlî, Nizâmiye Medresesi’ndeki yerine Ahmed Gazzâlî’yi vekil bırakarak, Mekke’ye gitmek bahanesiyle Zilkâde ayında (Kasım 1095) Bağdat’tan ayrılarak Şam’a (Suriye-Filistin) gitmiş orada yaklaşık iki yıl inzivaya çekilerek yaşamıştır. Ardından hac görevini eda etme niyetiyle Hicaz’a gitmiş, sonrasında ise vatan ve aile hasreti onu Zilkade 499’da (Temmuz 1106) Bağdat’a döndürmüştür. Sultan Sencer’in (ö. 551/1157) vezîri Fahrülmülk (ö. 499/1106), Muhammed Gazzâlî’yi Nizâmiye Medresesi’nde yeniden ders vermeye ikna etse de Gazzâlî, sükûnet hayatının özlemini çekerek bu görevden yaklaşık 3 yıl sonra ayrılıp Tûs’a dönmüş ve buradaki 2 yıllık uzlet hayatından sonra 505/1111 senesinde vefat etmiştir.⁴¹

Muhammed Gazzâlî’nin kaynaklarda ifade edilen biyografisinden, Ahmed Gazzâlî’nin Nizâmiye Medresesi’nde 488/1095 yılında ders vermeye başladığını söyleyebiliriz ancak ne zamana kadar buradaki görevini devam ettirdiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Muhammed Gazzâlî hakkında vefatına yakın döneme ait bir rivayet şu şekildedir:

“Ahmed Gazzâlî’nin kardeşi Muhammed Gazzâlî’nin nadiren yanından ayırdığı bir kitabı vardı ki bir kimsenin (tek başına) bunu mütâla’a etmesinin (okuyup anlamasının) imkânı yoktu. Muhammed Gazzâlî vefat etmeden önce bu kitabın, kardeşi Ahmed’e ulaştırılmasını vasiyet etti, ancak bu, kimse için

⁴⁰ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseyinî (ö. 1205/1791), *İthâfî’s-Sâdeti’l-Muttakîn bi-Şerhi İhyai Ulûmi’d-Dîn*, Beyrut 1414/1994, C: I, s. 8; Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd fî Kelimetî’t-Tevhîd*, trc. Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi, Kısas Yayınları, İstanbul (t.y.), s. 9.

⁴¹ Mustafa Çağrıç, “Gazzâlî”, C: XIII, s. 530-534.

kolay olmadı, sonrasında ise onun yıkanmasını⁴² ve gönderilmemesini emretti.”⁴³

Aynı döneme ait olduğunu düşündüğümüz diğer bir rivayet de şu şekildedir:

“Sûfilerden biri Kazvin’den Tus’a gelip Gazzâlî’nin huzuruna vardı. Gazzâlî gelen sûfiye Şeyh Ahmed’in halinden sordu. Sûfi bildiklerini anlattıktan sonra Muhammed Gazzâlî

- Onun söylediklerinden yanında var mı? deyince sûfi,

- Vardır, dedi,

Yanıdaki (risaleyi) çıkarıp önüne koydu. Muhammed Gazzâlî, cüzü alıp bir müddet baktıktan sonra şöyle dedi:

- Allah Allah, bizim aradığımızı, Ahmed bulmuş!”⁴⁴

Muhammed Gazzâlî’nin Tûs’ta 505/1111 yılında vefat ettiği esnada kardeşi Ahmed Gazzâlî de Tûs’ta bulunmaktaydı.⁴⁵ Ahmed Gazzâlî’nin 508/1114 yılında Meraga ve Tebriz’de⁴⁶, 510/1116 senesinde Âmid şehrinde⁴⁷ ve 515/1121 senesi içerisinde ise Sultan Melikşah’ın (ö. 484/1092) annesinin cenazesinde Bağdat’ta bulunduğu ve ‘Aynu’l-Kudât (Kadınların Gözbebeği) Hemedânî’nin (ö. 525/1131) Hemedân’da kendisine intisap ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.⁴⁸

1.4. Vefâtı

Ahmet Gazzâlî’nin ömrünün sonralarına doğru uzlete çekildiği ve Kazvin’de⁴⁹ vefat ettiği konusunda görüş birliği mevcut olmasının yanında⁵⁰ vefat

⁴² Tercümemizde “onun yıkanması” şeklinde yer alan, metinde geçtiği şekliyle “غسله” ifadesini “Muhammed Gazzâlî kitabın suya atılmasını istedi” şeklinde de anlamak mümkündür.

⁴³ İbn Mulakkın, *age.*, s. 96.

⁴⁴ Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *Nefehâtu’l-Üns*, trc. Lâmiî Çelebi, hzr. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, Marifet Yayınları, İstanbul 1995, s. 520.

⁴⁵ Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, s. 20; Halil Baltacı, *agm.*, s. 20.

⁴⁶ Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, s. 106; Halil Baltacı, *agm.*, s. 5.

⁴⁷ Halil Baltacı, *agm.*, s. 5.

⁴⁸ Süleyman Uludağ ve Nurettin Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C: IV, İstanbul 1991, s. 280; Halil Baltacı, *agm.*, s. 5.

⁴⁹ İbn Hallikân, Kazvin şehrini *Vefeyât* isimli eserinde “Irak’taki büyük bir şehirdir” şeklinde tarif etmektedir. İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 82. Günümüzde Kazvin İran sınırları içerisindeki bir bölgedir.

tarihi hususunda ise 517/1123⁵¹, 520/1126⁵² ve 527/1133⁵³ seneleri olmak üzere farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak vefat tarihi hususunda çoğunluk, 1126 senesinde ittifak etmiştir.

Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Ahmed Gazzâlî hakkındaki yazısını “Mübarek kabri Kazvin’dedir” şeklinde noktalamaktadır.⁵⁴ Rızâ Kulî Han Hidâyet (ö. 1287/1871), Ahmed Gazzâlî’nin mezar taşında Farsça şu ifadelerin yazılı olduğunu aktarır:⁵⁵

چون چتر سنجرى ، رخ بختم سیاہ باد با فقر اگر بود هوس ملك سنجرم
تا یافتم جانمن خیراز مالک نیم شب صد ملك نیمروز بموئى نمى خرم

Sencer’in şemsiyesi gibi bahtımın yanağı siyah oldu
Gecenin zevkinden haber alana kadar
Melik Sencer’in hevesi fakirliğe olsaydı
Gündüzün mülkünü bir arpaya satın almazdı

⁵⁰ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 80; İbn Mulakkın, *age.*, s. 95; Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 520; İbnü’l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Rızâ Kulî Han Hidâyet, *age.*, s. 26; Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208; Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35; Ömer Rızâ Kehhâle, *age.*, C: II, s. 147; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, C: II, s. 70.

⁵¹ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 520; “*Tedvîn* müellifi Râfi’î el-Kazvîni, Alaüddevele Simnânî ve Hamdullah Müstevfî gibi isimlere göre de Ahmed Gazzâlî’nin vefat tarihi 517/1123 senesidir.” Halil Baltacı, *agm.*, s. 5.

⁵² İbnü’l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217; İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81; Zehebî, *age.*, s. 296; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 117; Yâfiî, *age.*, C: III, s. 172; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbn Mulakkın, *age.*, s. 95; İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 293; İbnü’l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Bağdatlı İsmail Paşa, *age.*, C: I, s. 83; Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208; 1984 Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 35; Ömer Rızâ Kehhâle, *age.*, C: II, s. 147; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, C: II, s. 70.

⁵³ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *age.*, s. 26.

⁵⁴ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 520.

⁵⁵ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *age.*, s. 27.

Ahmed Gazzâlî'nin kabri, çeşitli savaş ve çatışma dönemlerinde tahrip olsa da bugün hâlâ İran'ın Kazvin şehrindeki "Mescidü Şeyhi'l-İslâm" isimli yapı içerisinde yer almaktadır.⁵⁶

1.5. İlim-Mâneviyât Zincirinde Hocaları ve Talebeleri

İslam tarihinde onaylanmayı bekleyen her fikir, o fikrin sahipleri tarafından bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'e ya da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayandırılmaya çalışılmıştır. Tarih içerisinde ortaya çıkan birçok tarikat da kendilerini çeşitli silsilelerle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayandırarak toplum tarafından kabul görmeyi amaçlamıştır. Aynı doğrultuda, tarikat şeyhlerinin birer zincirini oluşturduğu tarikat silsilelerine, çoğu zaman müridler tarafından, önder görülen İslâm âlimleri ve büyükleri dâhil edilmiştir. Bunun sonucu olarak birçok tarihî şahsiyetin ismi tarikat silsilelerinde doğru ya da yanlış olarak zikredilmiştir. Ahmed Gazzâlî de birçok silsilede ismi çokça zikredilen manevî önder olarak kabul edilen şahsiyetlerdendir.

Ahmed Gazzâlî'nin kendisine kadar olan tarikat silsilesi şu şekildedir: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) → Habib Acemî (ö. 130/747) → Ma'rûf Kerhî (ö. 200/815) → Serî Sakatî (ö. 251/865) → Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) → Ebû Ali Rudbârî (ö. ?) → Ebû Ali Kâtib (ö. 340/951) → Ebu'l-Kâsım Gurgânî (Kürregânî) (ö. ?) → Ebubekir Nessâc (ö. 487/1094) → Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126). Ahmed Gazzâlî'nin kendisinden sonraki tarikatlara nispeti ise müridleri olan Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1167) ve Saînüddîn Ebu'l-Fadl el-Bağdâdî (ö. 550/1155-56) üzerinden gerçekleşir. Ahmed Gazzâlî, Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî ile Sühreverdiyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Halvetiyye, Desûkiyye ve Zeyniyye tarikatlarına; Saînüddîn Ebu'l-Fazl el-Bağdâdî ile de Nîmetullâhiye tarikatına bağlanmaktadır.⁵⁷

Yâfiî, Ahmed Gazzâlî'nin Muhammed Gazzâlî'den, Ebû Bekr eş-Şâfiî'den (ö. ?) ve Ebu'l-Hasen'den (ö. ?) fıkıh öğrendiğini belirtmiştir.⁵⁸

Ahmed Gazzâlî'nin talebelerini şu şekilde sıralayabiliriz; Aynu'l-Kudât Abdullah b. Muhammed Meyâncî Hemedânî, Saîd b. Fâris el-Lübbânî (ö. ?), Hâkîm Senâî (ö. 535/1141), Ebu'l-Fadl Bağdâdî, Şeyh Abdulvâhid Âmidî et-Temîmî (ö.

⁵⁶ Halil Baltacı, *agm.*, s. 5.

⁵⁷ Halil Baltacı, *agm.*, s. s. 6.

⁵⁸ Yâfiî, *age.*, C: III, s. 172.

550/1155), İbnu'l-Bezrî Cezerî (ö. ?), Ebu'l-Kâsım Ömer b. Muhammed (ö. 560/1164), Abdullah Sühreverdî, Ruzbihan Mısrî (ö. ?), Ali Bin Şehrâşub Sarevî Mâzenderânî (ö. 588/1193).⁵⁹

İsa Çelik, yapmış olduğu çalışmada Mevlânâ'nın silsilelerinin iki şekilde rivayet edildiğini belirtmiş, bu iki silsilede ve Mevlânâ'nın tarikat silsilesi içerisinde Ahmet Gazzâlî isminin geçtiğini belirtmiştir.⁶⁰

2. HAKKINDAKİ RİVÂYETLER

Kaynaklarda Ahmed Gazzâlî'nin hayatı hakkında aktarılan bilgilerin yanında onun kişisel özellikleri ile ilgili çıkarımlar yapılabilecek birçok rivâyet bulunmakta, diğer bazı rivâyetlerde ise Ahmed Gazzâlî sert eleştirilere maruz kalmaktadır.

2.1. Şâirlik ve Şiirlerden İktibas Yönü

Ahmed el-Gazzâlî vâizliği ile tanınsa da onun, bizim çalışmamız olan *Bevâriku'l-İlmâ' fi Tekfiri men Yuharrimu's-Semâ'* isimli eserinde dikkatimizi çeken şâirlik ve şiirlerden misal getirme yönlerine kaynaklarda da birçok atıf bulunmaktadır. Bunlardan biri kaynaklarımızda şu şekilde geçmektedir:

“Ahmed Gazzâlî ile ilgili olarak İbn Neccâr, *Tarîhu Bağdat* isimli eserinde şöyle demiştir: Kârî (okuyucu): “Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım!”⁶¹ âyetini okuyunca Ahmed Gazzâlî: “Allah, “kullar” “عباد” kelimesine “ي” izafe edip “Ey kullarım” “عبادي” diyerek onları şereflendirmiştir” demiş ve ardından şu şiiri okumuştur:⁶²

Onun sevgisinin yanında benim kınanmam önemli değil,

“Benim kullarım” sözü nefisine uyanlar içindir,

Sağır olurum, beni ismimle çağırdığında, şüphesiz ki ben

Bana “O'nun kulu” denildiğinde kesinlikle işiten olurum.”⁶³

⁵⁹ Halil Baltacı, *agm.*, s. 7-9; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, C: II, s. 70.

⁶⁰ İsa Çelik, “Klâsiklerimiz/XIII Mesnevî-i Manevî”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, S: 14, s. 664-665.

⁶¹ Zümer 39/53.

⁶² İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81,

⁶³ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 520.

Yine Ahmed Gazzâlî'nin okuduğu şiirlerden biri:⁶⁴

Ayrılacağız (ancak) bize üzüntü yoktur

“Özlem, çokça kavuşmak değildir” dediler

Hased edenler (biz üzülmelik diye) bizim unuttuğumuzu sandı

Uzun zamanda unutmamamıza rağmen

İbn Hacer (ö. 852/1448) *Lisânu'l-Mîzân*'nda Ahmed Gazzâlî'den şu sözleri aktarır:⁶⁵

Güzele bakmayı kim haram kılar?

Ruhumu rahatlatmayı kim haram kılar?...

Abdurrahman Câmî, *Nefehât*'nda Ahmet Gazzâlî'den şu sözleri aktarır:⁶⁶

Daim gönül almadır sana kâr ey yâr

Olmazsa dilin aceb mi nâlemden zâr

Ben can veririm tırak ve gamdan her bâr

Sen ayş ve safadasın ne derdin var?...

2.2. Semâ' Meclislerinden Bir Rivâyet

İbn Hacer'in *Lisânu'l-Mîzân* isimli eserinde aktardığı bir rivâyet şu şekildedir: “*Ebu Fadl Mes'ûd b. Muhammed et-Tırâzî'den nakilde: “Sûfîlerin cemâati semâ'a toplandı ve kavval bir şey çaldı ve Ebû'l-Futûh ayağa kalktı, vecde geldi ve sallanmaya başladı, ve başı üzerine dikilerek ayaklarını havada döndürdü, hatta yoruluncaya dek gece yarısına kadar ayağını yere koymadı.”*⁶⁷

⁶⁴ İbn Mulakkın, *age.*, s. 96.

⁶⁵ İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 294.

⁶⁶ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 519.

⁶⁷ İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 294. Bu rivâyet aklımıza breakdans ismiyle bilinen dans türünün “headspin” ya da Türkçe karşılığı olarak “kafa üstünde dönme” şeklinde târif edilen hareketini getirmektedir.

2.3. Hâl ve Keşfleri Hakkındaki Rivâyetler

İbn Hacer'in aktardığı bir rivâyet şu şekildedir:

“Onlar bir davet yemeğindeydiler, yemek geldi, Ebû'l-Futûh'ta öyle bir hal gerçekleşti ki rengi değişti ve onu yemekten alıkoydu”. Ribat için ibadeti çok olan zâhid bir şeyh vardı ve Şeyh Yusuf b. Eyyûb'a gelerek ona “Biz kötülüklerin ve hilelerin ortaya çıktığı kötü zamanla sınıyanıyoruz” dedi ve Şeyh Yusuf b. Eyyûb ona: “Ne oluyor?” dedi, o da “Ebû'l-Futûh yemekten kendini men etti, onu yemekten men eden bu halin sebebi sorulunca o: ‘Ben Peygamber’i (s.a.v.) gördüm, kapdan lokmayı aldı ve ağzıma koydu’ dedi” dedi. Şeyh Yûsûf da o'na: “Bu doğrudur, o bir hayaldir, tarikatın başındaki sâlik⁶⁸ için ortaya çıkmıştır, ancak onun bir hakîkati yoktur.” dedi.⁶⁹

Abdurrahman Câmî, *Nefehât* isimli eserinde Tâcüddîn Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Muîdü'n-Niâm ve Mübînü'n-Nikâm* kitabında şöyle söylediğini ifade etmiştir:

“Bize ulaştı ki, Muhammed Gazzâlî bir keresinde kardeşi İmam Ahmed Gazzâlî'ye imam oldu (ancak bir süre sonra) Ahmed kardeşine uymayı bıraktı, Muhammed Gazzâlî namazı bitirince kardeşi Ahmed'e (neden kendisine uymayı bıraktığını) sordu ve Ahmed Gazzâlî: “Sen namazdayken hayız kanı meselesiyle ilgileniyordun”, Muhammed Gazzâlî düşündü ve namaz esnasında hayızla ilgili bir mesele üzerinde düşündüğünü hatırladı.”⁷⁰

Aktarılan bir rivâyette: “*Ahmed Gazzâlî el-Muhavvel*⁷¹ çıktı ve biz de onunla çıktık, bahçeye ve tatlı su çarkına (değirmene) gittik ve değirmenin yanında durduk, (değirmen) yaralı gibi inliyordu, o vakit (Ahmed Gazzâlî yanına gittiğinde) mutlu oldu, Ahmed Gazzâlî başından örtüsünü aldı ve değirmene attı ve suyu çevirdi, (örtü) parça parça oldu.”⁷²

⁶⁸ Sâlik: Arapça, giren demektir. Manâ olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişiye, sâlik denir. Ethem Cebecioğlu, *age.*, s. 416.

⁶⁹ İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 294.

⁷⁰ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 520; Nebhânî, *age.*, s. 293.

⁷¹ Muhavvel: Bir halden bir hale giren.

⁷² Safedî, *age.*, C: VIII, s. 117; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63.

Şeyh Şemsüddîn: “O bir cismi attığında o cisimden farklı şeyler ortaya çıkardı” demiştir.⁷³

2.4. Ahmed Gazzâlî Hakkındaki Menfî Rivâyetler

İbn Cevzî, *el-Muntazam* isimli eserinde Ahmed Gazzâlî hakkında şu sözleri söylemiştir: “*Muhammed Gazzâlî'nin kardeşi olan Ahmed Gazzâlî öncelikle mutasavvıf bir kimliğe sahip olmakla birlikte avamın önünde sıradan vaazlar veren bir kimseydi... Onun saçma sözleri, mevzu hadîs rivayetleri, boş hikeyeleri ve bozuk anlamlı sözleri haricinde ince şakaları vardı...*” Bu sözlerin devamında İbn Cevzî, Ahmed Gazzâlî'den bazı rivayetlerde bulunarak onun -İbn Cevzî'nin ifadesiyle- saçma sözlerinden, mevzu hadis rivâyetlerinden ve boş hikayelerinden örnekler vermiştir:

1- Muhammed b. Nasır el-Hâfız, Muhammed b. Tahir el-Makdisî'den bize haber verdi ki: “Ahmed Gazzâlî yalanda Yüce Allah'ın işaretlerinden bir işaretidir, vaazla dünyaya ulaşmıştır. Ben onu bir gün Hemedan'da dinledim, şöyle diyordu: “Ben İblîs'i bu ribatın tam ortasında gördüm, bana secde ediyordu.” Ahmed Gazzâlî şeytana dedi ki: “Yazık sana, yüce Allah sana, Âdem'e secde etmeni emretti ve sen kibirlendin.” Ahmed Gazzâlî: “Vallahi şeytan bana 70 defadan fazla secde etti, bildim ki şeytan dine inanmış biri olarak dönmez.”

2- (Aktarılan bir diğer haberde) Ahmed Gazzâlî uykuda değilken, uyanırken apaçık bir şekilde Rasûlullah'ı (s.a.v.) gördüğünü iddia ediyordu. Minberin üzerinden şöyle söylüyordu: “*Her ne zaman bana bir müşkil (sorun) olsa, Rasûlullah'a (s.a.v.) görüşünü soruyorum ve bana doğrusunu gösteriyor.*”

3- Başka bir haberde de Ahmed Gazzâlî'nin anlattığı hikâyede akla yatmayan bir durum olması sebebiyle sorulan soruyu “*Ben daha önce açıkladım*” şeklinde geçiştirdiği ifade edilmiştir.

4- Başka bir haberde de onun anlattıklarının saymakla bitmeyen cehaletten ve ahmaklıktan kaynaklandığı ifade edilmiştir.

5- İlim merkezi olan Bağdat'daki bu saçmalıkların aldatıcılığı beni dehşete düşürdü, Yusuf Hemedânî meclise gelerek “*Meded, bu sözler şeytânîdir,*

⁷³ Safedî, *age.*, C: VIII, s. 117.

Rabbânî değildir, kim bu sözleri söylerse dini de, dünyası da gider, kendisine hiçbir şey kalmaz” demiştir.⁷⁴

İbn Cevzî'nin Ahmed Gazzâlî hakkındaki son derece sert ifadelerine karşılık, ondan yaklaşık 30 sene sonra vefat etmiş olan İbn Esîr (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserinde şu şekilde cevap vermiştir:

“Ebu'l-Ferec b. el-Cevzî pek çok şeyden dolayı onu zemmetmiş ve vaazlarında sahih olmayan hadisleri zikrettiğinden dolayı onu tenkit etmişti. İbnü'l-Cevzî'nin onu böyle bir sebepten dolayı tenkit etmesi çok tuhaf doğrusu; çünkü kendi eserleri ve vaazları bu çeşit hadislerle doludur. Allah Teâlâ'nın bizi halk arasında bu duruma düşmekten korumasını niyaz ederiz. İbnü'l-Cevzî'nin nisbet ettiği kötülükler yanında Gazzâlî'nin zikre değer hiçbir iyiliğinin olmadığını bilseydim bunun garaz mahsulü olmadığını anlardım.”⁷⁵

Zehebî zayıf râvilere dair en önemli eseri olan *Mizânu'l-İ'tidâl* isimli eserinde: “*Ahmed Gazzâlî'den gelen hikayeler onun ihtilâline (bozukluğuna, noksanlığına) işaret etmektedir*” demiştir.⁷⁶

İbn Tahir: “*O dine dönmez*” demiştir. Muhammed b. Tahir el-Makdisî: “*Yalanda o bir işârettir*” demiştir.⁷⁷

İbn Kesîr, İbn Cevzî'nin Ahmed Gazzâlî hakkında şu sözleri ifade ettiğini aktarmıştır: “*O İblis'i destekleyip onun affedilmesini istiyordu*”.⁷⁸

İbn Hacer Ahmed Gazzâlî hakkında şu sözleri ifade etmiştir:⁷⁹

1- “Ondan gelen hikayeler onun ihlâlîne (bozukluğuna, eksikliğine) işaret etmektedir... Şeyhimiz Yusuf b. Eyyûb el-Hemedânî onun hakkında kötü görüşlü olduğunu söylemiş, Ahmed Gazzâlî'nin tarikat kurduğunu, onun bir seferinde bir sözünü işittiğini, bu sözün yok edici bir ateş gibi olduğunu ve şeytânî olduğunu, Rabbânî olmadığını söylemiştir.”

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C: X, s. 217-219.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C: X, s. 505.

⁷⁶ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, s. 296.

⁷⁷ Safedî, *age.*, C: VIII, s. 117.

⁷⁸ İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63.

⁷⁹ İbn Hacer, *age.*, C: I, s. 293-294.

2- İbn Ebî'l-Hadîd *Nehcü'l-Belâğa* isimli eserin şerhinde şöyle söyledi: “Ebû'l-Futûh zârif bir anlatıcı, vaazında hoş karşılanmayan bir yol takip eden bir vâizdi çünkü o İblis'i destekleyen birisiydi. Ahmed Gazzâlî bir gün: ‘O (İblis) muvahhidlerin efendisidir, kim İblis'ten tevhidî öğrenmezse o zındıktır, çünkü o (İblis), Efendisi'nden başkasına secde etmekle emrolduğunda secde etmeyi reddetmiştir’ demiştir.⁸⁰

İbn İmâd (ö. 1089/1679) Ahmed Gazzâlî hakkında şu sözleri söylemiştir:⁸¹

1- “...*Tûsî el-Vâiz, akıcı bir şekilde iyi konuşan meşhur bir şeyhtir, hitabetiyle, güzel konuşmasıyla ve tatlı diliyle tam bir kabul görmüştür... Ancak o, dinin inançları hakkında konuşan dini zayıf birisidir.*”

2- Yusuf el-Hemedânî, Ahmed Gazzâlî'nin yanında (meclisinde) bulundu ve Yusuf el-Hemedânî'ye Ahmed Gazzâlî sorulunca dedi ki: “*O'nun (Ahmed Gazzâlî) sözünün destekçisi şeytânîdir, Rabbânî değildir. Onun dini de dünyası da gitti, kendisine hiçbir şey kalmadı.*”

Ahmed Gazzâlî hakkındaki menfî rivâyetler incelendiğinde onun hakkındaki olumsuz görüşlerin genel olarak sebep gösterilmeden, salt kötüleme şeklinde olduğu, gösterilen sebeplerin çoğunun ise onun birtakım vaaz ve konuşmalarından alınan sözlerin, siyak ve sibakı, bağlamı dikkate alınmadan, Gazzâlî'yi gözden düşürme amacıyla aktarılan şahsî kanaatlerden ibaret olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tamamen olumsuz fikirde olanlara karşı İbn Esîr'in “*Gazzâlî'nin zikre değer hiçbir iyiliğinin olmadığını bilseydim bunun garaz mahsulü olmadığını anlardım.*”⁸² sözü mânîdardır. Ahmed Gazzâlî'ye atfedilen birtakım ifadeler hakikatte ona ait olsalar bile, onu ve fikirlerini tümüyle yok saymak kolay yolu seçmek olacaktır.

3. AHMED GAZZÂLÎ'NİN ESERLERİ

Ahmed Gazzâslî, döneminin bilim dilleri olan Arapça ve Farsça'yı çok iyi derecede kullanabilmesi sayesinde pekçok eser kaleme almıştır. Eserlerinde vecz, yerli yerinde sözler kullanması, varak sayısınca kısa ancak derin tesirli birçok kitap

⁸⁰ İbn Hacer burada bir dipnot düşerek şu sözleri söylemiştir: “Âsî olmuşken, insanları Âlemlerin Rabbi'ne şirke yöneltirken nasıl oluyor da muvahhidlerin efendisi oluyor? Alçaklıktan, kusurlardan Allah'ın olan anlayışta, akılda ve güzel manâlarda Allah'a sığınırız.”

⁸¹ İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C: X, s. 505.

ve risâle yazabilmesine olanak vermiştir. Eserlerinde mutasavvıf yönü sebebiyle aşk, vecd ve cezbe konuları çokça karşımıza çıkmaktadır.

Ahmed Gazzâlî'nin kaç eseri olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bu konuyu ele alırken öncelikle öne sürülen eser ismi ve sayılarını belirterek hangi eserlerin eksik-fazla söylendiğini veya eserin ismi konusunda yapılan hataları zikredeceğiz.

Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-Zunûn* isimli eserine göre Ahmed Gazzâlî'nin eserleri;⁸³

1. *Lübâbu'l-İhyâ*
2. *Et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*
3. *Ez-Zahîra fî İlmi'l-Basîra*
4. *Risâletü't-Tayr*
5. *Sırru'l-Esrâri ve Teşkilü'l-Envâr*
6. *Sevânihu'l-Uşşâk*
7. *Kitâbu'l-Hakk ve'l-Hakîka*
8. *Mecâlis*

Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1338/1920), *Esmâu'l-Müellifîn* isimli eserine göre Ahmed Gazzâlî'nin eserleri;⁸⁴

1. *Bahru'l-Muhabbeti fî Esrâri'l-Meveddeti*
2. *Bevâriku'l-İlmâ fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ*
3. *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*
4. *ez-Zehîra fî 'İlmi'l-Basîra*
5. *er-Risâletü'l-'Ayniyyetü li 'Ayni'l-Kudâti'l-Hemedânî*

⁸³ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmü'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-V, trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2017. (Cildlerdeki sayfa numaraları birbirinin devamı şeklindedir), s. 72 (*Lübâbu'l-İhyâ*), s. 319 (*et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*), s. 676 (*ez-Zahîra fî İlmi'l-Basîra*), s. 714 (*Risâletü't-Tayr*), s. 792 (*Sırru'l-Esrâri ve Teşkilü'l-Envâr*), s. 810 (*Sevânihu'l-Uşşâk*), s. 1129 (*Kitâbu'l-Hakki ve'l-Hakîka*), s. 1268 (*Mecâlis*); ayr. bkz. Mustafa Özdamar, *Ahmed Gazzâlî ve Tevhidde Tecrîd*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 1997, s. 11.

⁸⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *age.*, C: I, s. 83-84.

6. *Kitâbu'l-Hakki ve'l-Hakîkati*
7. *Lübâbu'l-İhyâ*
8. *el-Mecâlisü fi'l-Mevâ'iz*
9. *Medhalü's-Sülûk ilâ Menâzili'l-Mülûk.*⁸⁵
10. *Letâ'ifü'l-Fikri ve Cevâmi'u'd-Dürur/Dürri*⁸⁶

Ömer Rızâ Kehhâle'nin (ö. 1407/1987) Mu'cemu'l-Müellifin isimli eserine göre Ahmed Gazzâlî'nin eserleri;⁸⁷

1. *Lübâbu'l-İhyâ*
2. *ez-Zehîra fî İlmi'l-Basîra*
3. *Sırru'l-Esrâr ve Teşkîlu'l-Envâr,*
4. *Havâsu't-Tevhîd,*
5. *Sevânihu'l-Uşşâk.*

Süleyman Uludağ'a göre Ahmed Gazzâlî'nin eserleri;⁸⁸

1. *Sevânihu'l-Uşşâk*
2. *Lübâbu'l-İhyâ*
3. *Bevâriku'l-İlmâ fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ'*
4. *Et-Tecrîd fî Tercemeti't-Tevhîd.*⁸⁹
5. *Ez-Zahîra fî İlmi'l-Basîra*
6. *Sırru'l-Esrâr ve Teşkîlu'l-Envâr*
7. *Havâsu't-Tevhîd*

⁸⁵ Bu eseri Bağdatlı İsmail Paşa, Ahmed Gazzâlî'ye atfetmektedir ancak eser Muhammed Gazzâlî'ye aittir. Mehmet Vural, "Gazzâlî'de Metodolojik Yaklaşımlar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2000, C: 13, S: 3-4, s. 289.

⁸⁶ Bu eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğunu söyleyen tek kişi Bağdatlı İsmail Paşa'dır.

⁸⁷ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *age.*, s. 26.

⁸⁸ Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", C: II, s. 70.

⁸⁹ Uludağ'ın belirtmiş olduğu eserin doğru adı *er-Risâletu't-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*'dir. Bu eser Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi'nin kendi beyanına göre, eseri almış olduğu ilâhî bir emirle kendi üzerine bir farz olduğu düşüncesiyle 1868 yılında, Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ve şerh etmiş, bu nedenle esere *et-Tefrîd fî Tercemeti't-Tecrîd* ismini vermiştir. Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*, trc. Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi, Kitsan Yayınları, İstanbul (t.y.) s. 5.

Nimet Yıldırım da Uludağ'ın saydıklarına ek olarak şu eserleri söyler;⁹⁰

1. *Risâletü't-Tayr/Dâstân-i Morğân*
2. *Risâle-i Ayniyye*
3. *Bahru'l-Hakîka*
4. *Bahru'l-Muhabbe fî Esrâri'l-Mevedde*

Nasrullah Purcevâdî Farsça yazmış olduğu *Sultân-ı Tarîkât* isimli eserinde Ahmed Gazzâlî'nin eserlerini şu şekilde sıralar;⁹¹

1. *Bahru'l-Hakîka*
2. *Bahru'l-Muhabbe fî Esrâri'l-Mevedde*
3. *Bevâriku'l-İlmâ'*
4. *Et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*
5. *El-Hak ve'l-Hakîka*
6. *Ez-Zahîra fî 'İlmi'l-Basîra*
7. *Risâle fî Lâ ilâhe illallah*
8. *Sırru'l-Esrâr fî Keşfi'l-Envâr*
9. *Sevânihu'l-Uşşâk*
10. *Ferehu'l-Esmâ*
11. *Kelimât Der Takrîr-i Makâmât*
12. *Lubâbu'l-İhyâ*
13. *Aşkiyye*
14. *'Ayniyye*
15. *Letâifu'l-Fikr*

⁹⁰ Nimet Yıldırım, "Ahmed-i Gazzâlî Kuşlar Risâlesi", *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, C: 5, S: 9, s. 88.

⁹¹ Nimet Yıldırım, *Kuşlar Hikayesi Ahmed-i Gazzali*, trc. ve hzr. Nimet Yıldırım, İstanbul 2018, s. 31.

16. *Mecâlis*
17. *Mukâtebâtu Ahmed-Gazzâlî Bâ Aynu 'l-Kuzât Hemedânî*
18. *Mektûbî Ez Ahmed-i Gazzâlî*
19. *Menhecu 'l-Elhâb*
20. *Meymûne*

Halil Baltacı, Ahmed Gazzâlî'nin eserlerini 'âidiyeti kesin olan ve olmayan' şeklinde ele almıştır.⁹²

Âidiyeti kesin olanlar;

1. *Sevânih*
2. *Mecâlis*
3. *et-Tecrîd fî Kelimeti 't-Tevhîd*
4. *Risâletü 't-Tuyûr/Tayr*
5. *Risâle-i Ayniyye ve Nâmehâ-yı Ahmed-i Gazzâlî*

Âidiyeti kesin olmayanlar;

1. *Bahru 'l-Muhabbet fî Esrâri 'l-Meveddet*
2. *Bahru 'l-Hakîka*
3. *Bevâriku 'l-İlmâ' fî Reddi alâ Men Yuharrimu 's-Semâ' bi 'l-İcmâ'*
4. *Sırru 'l-Esrâr fî Keşfi 'l-Envâr*
5. *el-Hak ve 'l-Hakîka*
6. *ez-Zahîra fî İlmi 'l-Basîra*

Yusuf Dülger ise 1998 yılında yapmış olduğu yüksek lisans tezinde Ahmed Gazzâlî'nin eserlerini şu şekilde sıralamıştır;⁹³

1. *Sevânihu 'l-Uşşâk*

⁹² Halil Baltacı, *agm.*, s. 10-16.

⁹³ Yusuf Dülger, *Ahmed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî ve Niyâzî-i Mısri'nin Semâ Risâleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tasavvuf Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 57-58.

2. *Bahru'l-Hakîka*⁹⁴
3. *Bahru'l-Muhabbe*
4. *el-Mukaddimetu'l-Gazneviyye*⁹⁵
5. *Dâsitân-ı Murgan*
6. *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*⁹⁶
7. *et-Tecrîd fî Tercemeti't-Tevhîd*⁹⁷
8. *Sırru'l-Esrâr fî Keşfi'l-Envâr*
9. *Havvâsu't-Tevhîd*⁹⁸
10. *Lübâbu'l-İhyâ*
11. *Bevâriku'l-İlma' fî Tekfiri Men Yuharrimu's-Semâ'*

Yapmış olduğumuz çalışmalar neticesinde biz de Ahmed Gazzâlî'nin eserlerini şu şekilde tasnif ettik:

3.1. Ahmed Gazzâlî'nin Nüshalarına Ulaşabildiğimiz Eserleri ve Bu Eserlerin Yerleri

1. *Sevânihu'l-Uşşâk* (Ankara / Milli Kütüphane / Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 03 Gedik 18297)
2. *Lübâbu'l-İhyâ* / *Lübâbu'l-Ulûmi'd-Dîn* (Kastamonu İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 37 Hk 1875)

⁹⁴ Yusuf Dülger'in yüksek lisans tez çalışmasında Ahmed Gazzâlî'ye nispet ettiği bu eserin ona ait olmadığına dair Halil Baltacı, Pervîz Atâbekî'nin, "Nakd ü Berresî Kitâb-ı Ferzân: Bahru'l-hakîka ez Şeyhü'l-Meşâyih Ahmed Gazzâlî Nîst" isimli çalışmasını göstermiş ve Ahmed Mücâhid'in de Ahmed Gazzâlî'nin böyle bir eseri olmadığını ifade ettiğini aktarmıştır. Halil Baltacı, *agm.*, s. 15.

⁹⁵ Yusuf Dülger'in yüksek lisans tez çalışmasında Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğunu belirttiği bu eser Hanefî Fakîhi Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd el-Gaznevî'ye (593/1197) aittir. Hatta ismi geçen bu eserin Ankara Milli Kütüphane'de bir el yazması nüshası bulunmaktadır. [Yazmalar Koleksiyonu Arşiv No: 06 mil yz a 3693/3]

⁹⁶ Bu eser Ahmed Gazzâlî'ye ait değildir, Ahmed Mücâhid'e aittir ve onun Ahmed Gazzâlî'nin eserleri üzerine Farsça yapmış olduğu bir çalışmadır. Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı, Tahran, 1388/1968.

⁹⁷ Yusuf Dülger'in belirtmiş olduğu eserin doğru adı "*Risâletu't-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*"dir. Bu eser Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi tarafından *et-Tefrîd fî Tercemeti't-Tecrîd* adıyla 1868 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*, trc. Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi, Kitsan Yayınları, İstanbul (t.y.).

⁹⁸ Bu eser, talebesi Said b. Fâris el-Lübânî'nin, Ahmed Gazzâlî'nin vaazlarından tuttuğu notlarıdır.

3. *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 4468/9)
4. *ez-Zahîra fî 'İlmi'l-Basîra* (Manisa İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 45 Hk 2991/5)
5. *Sırru'l-Esrâr ve Teşkilu'l-Envâr* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 6663/5)
6. *er-Risâletü'l-Aynîye li-Ayni'l-Kudât el-Hemedânî*⁹⁹ (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 19 Hk 125/4 / 177b-189b Yaprak Sayısı)¹⁰⁰
7. *Şerhu Hısnu'l-Hasîn* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 2490/5)
8. *Kitâbu't-Tasavvuf* (Erzurum İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 25 Hk 20690/1)
9. *Risâle fî Fadli Lâ İlâhe İllallah* (Kastamonu İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 37 Hk 374/2)
10. *Risâle fî't-Tasavvûf* (Ankara / Millî Kütüphane / Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi / Arşiv No: 06 Hk 2090/2)
11. *er-Risâletü'l-Ledüniyye* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 2998/6)
12. *Sırru'l-Esrâr fî Keşfi'l-Envâr* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 2998/7)
13. *Risâle fî 'Alâmeti 'Arâzillâhi* (Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Arşiv No: 06 Mil Yz A 1016/5)
14. *Bevâriku'l-İlmâ' fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ' / Bevâriku'l-İlmâ' fî Reddi 'alâ Men Yuharrimu's-Semâ'i bi'l-İcmâ'* (Çalışma konumuz olan bu eserin nüshalarını ayrı olarak ele alacağız)

⁹⁹ Halil Baltacı'nın "*Risâle-i Aynîyye ve Nâmehâ-yı Ahmed-i Gazzâlî*" ismiyle zikretmiş olduğu eserin adı bizim bulduğumuz yazmada "*er-Risâletü's-Selâmîye*" şeklinde geçmektedir. Halil Baltacı, *agm.*, s. 15.

¹⁰⁰ Ahmed Gazzâlî tarafından Ayn el-Kudât el-Hemedânî'ye yazılan mektuptur. Risâle adı başta (177a) sadece "*es-Selâmîye*" şeklinde geçmektedir. Esere "*er-Risâletü'l-Aynîye li-Ayni'l-Kudât el-Hemedânî*" adı verilmiştir. Sonda 5 mısra münacaat vardır.

3.2. Ahmed Gazzâlî'nin, Doğrudan Ulaşamayıp, Diğer Kaynaklar Üzerinden Var Olduğunu Öğrendiğimiz Eserleri

1. *Mecâlis / el-Mecâlisü fi'l-Mevâ'iz* ¹⁰¹
2. *Bahru'l-Muhabbeti fî Esrâri'l-Meveddeti* ¹⁰²
3. *Kitâbu'l-Hakki ve'l-Hakîkati* ¹⁰³
4. *Risâletü't-Tuyûr (Kuşlar Risâlesi)* ¹⁰⁴
- *Havâsu't-Tevhîd* ¹⁰⁵

3.3. Ahmed Gazzâlî'nin En Meşhur Eserleri Hakkında Bilgiler;

3.3.1. Sevânihu'l-Uşşâk

Ahmed Gazzâlî'nin manzum ve mensur olarak Farsça yazmış olduğu *Sevânihu'l-Uşşâk* isimli eseri onun en meşhur eseridir. Ahmed Gazzâlî'nin, bir arkadaşının ricası üzerine yazmış olduğunu ifade ettiği bu eser, seyrü sülûkun hemen başında olan bir tâlib için değil de epeyce yol kat etmiş bir sûfî için okunabilecek bir kitaptır. Bu eserle aşkın metafiziği meselesi ilk kez işlenmiş olup, öne sürülen fikirler XI. yy. sûfî şâirlerinin şiirleriyle desteklenmiş ve âşıkların kalplerindeki sırlar anlatılmaya çalışılmıştır. Kısa ve öz ifadelerle birlikte 75 faslın yer aldığı bu eserde Ahmed Gazzâlî, aşkın hakîkî vatanı olan ruhlar âleminde ve bir âşığın/sûfînin ruhlar âlemindeki seyirleri esnasında geçmiş olduğu gönül (dil), ruh ve sır gibi bölge ve mertebelerden bahsetmektedir. Bu mertebelere ulaşan ve sonrasında aşan bir sûfî, âşık haline gelir. Bu bağlamda Ahmed Gazzâlî'nin sûfliğinde bilgiden ziyâde aşkın öne çıktığını söyleyebiliriz.

¹⁰¹ Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, thk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1389.

¹⁰² Bağdatlı İshak Paşa ve Nasrullah Pürcevâdî'ye göre Yûsuf Sûresi'nin tefsiri olan bu eser Ahmed Gazzâlî'ye aittir. Bağdatlı İsmail Paşa, *age.*, C: I, s. 83-84; Pürcevâdî, "Ahmed Gazzâlî", *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk* içinde, s. 181.

¹⁰³ Bağdatlı İsmail Paşa'nın, *Esmâu'l-Müellifîn* isimli eserine ve Ahmed Mücâhid'in *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî* isimli eserine göre bu eser Ahmed Gazzâlî'ye aittir, Halil Baltacı ise bu eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olup olmadığı konusunda kararsız kalmıştır. Bağdatlı İsmail Paşa, *age.*, C: I, s. 83-84; Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, s. 265; Halil Baltacı, *agm.*, s. 16.

¹⁰⁴ Farsça adıyla "Dâstân-ı Morğân". Bu eseri Nasrullah Pürcevâdî Farsça olarak yayınlamıştır. Nasrullah Pürcevâdî, *Dâstân-ı Morğân-i Hâce Ahmed-i Gazzâlî*, Tahran 1970. Eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğuna dair geniş bilgi için bkz. Nimet Yıldırım, "Ahmed-i Gazzâlî Kuşlar Risâlesi", s. 85-104.

¹⁰⁵ Bu eser doğrudan Ahmed Gazzâlî'ye ait olmayıp öğrencisi Saîd b. Fâris el-Lübbânî'nin onun vaazlarından aldığı notlardan derlenmiştir. Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", C: II, s. 70.

Ahmed Gazzâlî'nin sembolik bir dil ile kaleme aldığı eseri tasavvufî bir eser niteliğinde olup, onun bu eseri ve tasavvufla ilgili görüşleri kendisinden sonra özellikle Aynulkudât Hemedânî tarafından ve Senâî, Ruzbihân Baklî ve Fahreddin-i Irâkî gibi başka birçok takipçisi tarafından benimsenmiştir.¹⁰⁶ Aynulkudât Hemedânî, şeyhinin bu eserinden etkilenecek *Temhîdât* isimli eserini yazmış ve *Temhîdât*, *Sevânih*'ten daha sade ve kolay anlaşılır olduğundan daha çok okunmuştur.¹⁰⁷ Şeyh Fahreddîn-i Irâkî de *Lemeat* isimli eserini *Sevânih*'in üslûbunda kaleme almıştır. Nitekim *Lemeat*'ın mukaddimesinde Irâkî şöyle diyor: “*Sevânih*'in fasıllarından birinde şöyle deniyor: *Maşuk her halinde maşuktur, öyleyse istiğna her zaman onun sıfatıdır. Aşık her zaman aşıktır iftikâr ve sürekli olarak onun sıfatı olur. Maşuka kendini saklamaktan başka hiçbir şey gerekmez. O zaman onun sıfatı şüphesiz istiğna olur.*”¹⁰⁸

Sevânihü'l-Uşşâk, dilinin son derece ağır olması sebebiyle birçok kez şerh edilmiştir. Ahmed Mücâhid'in, yazma eserleri dikkate alarak hazırladığı esere göre en meşhur şerh İzzeddîn Mahmûd Kâşânî'ye (ö. 735/1334) ait olan *Künûzu'l-Esrâr ve Rumûzu'l-Ahrâr* isimli eserdir. Sonraki dönemlerde *Sevânih*, Hüseyin Nâgûrî (ö. 901/1495) ve Muhammed Çeştî tarafından *Şerh-i Sevânih*, Nizâmüddîn Tâniserî (ö. 1035/1625-26) tarafından *Bahru't-Tasavvuf* ismiyle şerhedilmiştir.¹⁰⁹ İlk kez Alman müsteşrik Hellmut Ritter tarafından tahkik edilerek 1942 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹¹⁰ *Sevânih*'in bugün değişik tarihlerde farklı kimseler tarafından yapılmış sekiz ayrı neşri vardır. Eser Richard Gramlich tarafından 1976 yılında açıklamalı bir şekilde Almanca'ya çevrilmiştir. Ayrıca Nasrullah Pürcevâdî Farsça'dan notlarla ve yorumlarla birlikte İngilizce'ye çevirmiş ve bu eser 1986 ve 2013 yıllarında

¹⁰⁶ Ahmed Gazzâlî, *Sevânihü'l-Uşşâk (Aşıkların Halleri)*, trc. Turan Koç – Mehmet Çetinkaya, Hece Yayınları, Ankara 2012, s. 5-10; Nasrullah Pürcevâdî, *Can Esintisi, İslâm'da Şiir Metafiziği*, trc. Hicâbî Kırilangıç, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 396-397.

¹⁰⁷ Rızâ Kulî Han Hidâyet, *age.*, s. 26-27.

¹⁰⁸ Abdurrahman Câmî, *age.*, s. 519.

¹⁰⁹ Şerhler hakkında bilgi için bk. İzzeddîn Mahmûd Kâşânî vd., *Şurûh-i Sevânihü'l-Uşşâk*, thk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran 1388, s. 3-362; Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, s. 101-103.

¹¹⁰ Ahmed Gazzâlî, *Sevânihü'l-Uşşâk (Aşıkların Halleri)*, s. 8.

basılmıştır. Eser Turan Koç ve Mehmet Çetinkaya tarafından *Âşıkların Halleri* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiş ve bu eser 2008 ve 2012'de basılmıştır.¹¹¹

3.3.2. et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd

Ahmed Gazzâlî'ye ait olan eserlerden biri de *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*'dir. Bu eser mukaddime, 47 fasıl ve kitabın sonunda yer alan dua bölümünden oluşmaktadır. Eser el-Hac Seyyid Muhammed tarafından tercüme edilmiştir. Bu kimse almış olduğu ilâhî bir emirle eseri Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ve şerh ettiğini belirtmiştir. İlk fasıl Kelime-i Tevhîd hakkındadır. Ahmed Gazzâlî bu eserde “Lâ İlâheillallah” yani Kelime-i Tevhîdin mânâsını Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) şu kudsi hadisiyle açıklamaktadır: “*Lâ İlâheillallah benim kalemdir bu kaleye giren kimse benim azabımdan emin olur.*” Ahmed Gazzâlî'ye göre Kelime-i Tevhîd Kalesi'ne girmek için önce taklidi bırakıp tahkik ehlinden olunmalıdır. Mümin bir kimsenin kemâle erebilmesi için tevhîd kalesine girebilmesinin gerektiğini ifade eder. Ancak tevhid kalesine yalnız lisan ile girmenin mümkün olmayacağını, yalnız lisan ile “Lâ ilâheillallah” demenin, zerre ve sinek kanadı kadar değeri ve itibarı olmayacağını söyler. Ona göre Kelime-i Tevhîd “Lâ ilâheillallah” manasıyla beraber olduğu halde can ile ceset gibidir. Nitekim cansız ceset ile menfaat olmadığı gibi, manası olmadığı halde yalnız kuru söz ile de menfaat olmaz. Böyle bir kimse iki cihanda da büyük bir ziyandadır. Bu konuda Ahmed Gazzâlî eserinde şu sözleri söylemektedir: “*Kuru sözle tevhidi ikrar eylemek asıl kalenin kendisi ve hakikati değildir, nitekim yalnız ateşin adını zikretmekle dil yanmaz, suyun adını anmakla su gark etmez, ekmek ismini zikretmekle karın doymaz ve kılıcın adını anmakla bir şey kesilmez. Yalnız kalenin adını lisan ile anmak da hiçbir fayda vermez, insanı korumaz.*”¹¹²

3.3.3. Lübü'l-İhyâ

Ahmed Gazzâlî eserine geleneğe uyarak Allah Teâlâ'ya hamd ü senâ ve Rasulullah'a (s.a.v.), âline ve ashâbına (r.a.) salât ü selâm ile başlar. Ahmed Gazzâlî abisi Muhammed Gazzâlî'nin *İhyâ-i Ulûmiddîn* isimli eserini tasnif ve tanzim açısından çok güzel bulmakla birlikte bu eserin latîf ve rakîk hakîkatleri geniş bir

¹¹¹ Nasrullah Purcevâdî, *Sawânih*, Inspritions from the World of Pure Spirits, Routledge, USA 2013; Halil Baltacı, *agm.*, s. 11-12.

¹¹² Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*, 17-27.

hacimle ele alması sebebiyle taliplerin gözünü korkuttuğunu ve onları bu güzîde eserden faydalanmaktan alıkoyduğunu belirtmiştir. İhyâ Arapça bir kitaptır. Ele alınan meseleler hakkındaki rivâyetlerin, eserlerin de beraberinde aktarıldığı eser dört fasıldır. Bu fasıllarda sırayla muamelât, âdetler, mühlikât (helâka götüren şeyler), münciyât (insanı helâk olmaktan kurtaran şeylerdir) meseleleri ele alınmıştır. Bu fasıllar da, kendi içlerinde birçok bölümlere ayrılmıştır. Ahmed Gazzâlî abisi Muhammed Gazzâlî'nin bu eserini *Lûbabu'l-İhyâ* ismiyle özetlemiş ve bu eserini başka bir isimle (*ez-Zehîyra, fi İlmi'l-Basîra*) tasnif etmiştir.¹¹³

3.3.4. er-Risâletü't-Tayr

İbn Sîna ile İslâm düşünce geleneğinde yazılmaya başlanan kuş risâleleri, bir sûfinin seyr ü sülûğu sırasında geçmiş olduğu mertebelerin, yaşadığı hallerin ve sıkıntılarının, bu sıkıntılarının nasıl çözüme kavuştuğunun ve asıl olana, hakîkate olan yönelişin kuşlar üzerinden anlatıldığı bir metafordur. Ferîdüddîn Attar'ın *Mantıku't-Tayr* isimli eseri bu geleneğin en meşhur eseri kabul edilmekle birlikte Ahmed Gazzâlî'nin *Risâletü't-Tayr*'ı da iz bırakan eserlerdendir. Bu geleneğin farklı metaforlarından biri olan *Hayy b. Yakzan*'da olduğu gibi kuş risâlelerinde de çokça Kur'ânî referanslar bulmak mümkündür. Bu risâlelerin genelinde olduğu gibi Ahmed Gazzâlî'nin eserinde de bedeninin bir kafese benzetilmesi ve bu kafesten kurtularak en yüce olana (Simurg kuşu'na) doğru kanat çırpışı konu olarak ele alınmıştır.

Hikâye, kuşların bir araya gelerek düşmanlara ve kötülöklere karşı birlik olmalarını sağlayacak, onların her türlü istek ve arzularını dinleyecek, her türlü sıkıntı ve dertlerine çözüm bulacak bir lider seçmeleri gerektiği hakkında konuşmaları ile başlar. Onlara göre bunları yapabilecek lider kuş ancak çok uzak bir diyarda oturan Simurg adındaki kuş olabilir. Onu lider seçmek için anlaşılır ancak ona ulaşabilmeleri hiç kolay değildir. Uzun yollar, aşırı soğuk ve aşırı sıcak yerler, kıyısı olmayan denizler, gittikçe bitmek bilmeyen çöller onları beklemektedir. Ancak onlar Simurg'a ulaşmakta kararlıdırlar ve her türlü zorluğa karşı aşk kemerlerini ve istek ayakkabılarını giyerek yola düşerler. Onları yollarından çevirmek isteyenler, vazgeçirip yuvalarına döndürmek isteyenler olur ancak bu onları daha da

¹¹³ İbn Hallikân, *age.*, C: I, s. 81; Safedî, *age.*, C: VIII, s. 115; İbn Kesîr, *age.*, C: XIII, s. 63; İbn Mulakkın, *age.*, s. 96; İbnü'l-İmâd, *age.*, C: VI, s. 99; Hayreddin Ziriklî, *age.*, C: I, s. 208; Zeki Çıkman vd., *age.*, s. 36.

alevlendirir. Onlar yola devam ederler ancak kimisi irade çölünü geçerken, kimisi sıkıntılar denizinde yüzerken, kimisi sıcaktan, kimisi de soğuktan can verir. Çok az sayıda kalsalar da sonunda Simurg'un huzuruna varırlar ki o güç tahtında, yücelik ve görkem hisarında oturmaktadır. Onlardan biri Simurg'un yanına gelip ona, kendi başlarına hükümdar olmasını isteyince Simurg “*Siz istesenez de istemesenez de biz zaten hükümdarız, sizin itaatinize ihtiyacımız yok*” der ve onlar çok üzürlü ancak pes etmezler, “*Senin bize ihtiyacın olmasa da biz sana hizmet etmeye, senin devletine muhtacız*” derler. Ancak Simurg onları, onların kendisini göremeyecek kadar güçsüz olduklarını söyleyerek huzurundan çıkarır. Onlar için artık sadece üzüntü olacağını düşünmeye başlamışlardır ki onlara umutlarını asla yitirmemeleri gerektiği söylenir. Ardından Simurg onların kendisine hizmet etmelerine ihtiyacı olmamasına rağmen cömertliği sebebiyle onları hizmetine kabul eder. Onlar Simurg'un hizmetine girip artık mutlu oldukları vakit akıllarına diğerlerini sormak gelir ve sırayla kendileri ile gelmeyenlerin ve denizde-çölde-sıcak ve soğukta can verenlerin durumlarını sorarlar. Simurg onlarla gelmeyenlere yönelik: “*Biz isteseydik onları kendimize yaklaştırdık, ancak biz istemedik ve onları huzurumuzdan kovduk.*” ve yolda can verenlere yönelik: “*Onlar gerçek hayata eriştiler ve yüce hükümdarın huzurundalar*” der.¹¹⁴

Kuşlar üzerinden insanlara seslenen Ahmed Gazzâlî maksadının ne olduğunu herkesin anlayabileceği şekilde bir hikâye ile anlatmış ve birçok yerde âyet-i kerîmelere atıfta bulunmuştur.

¹¹⁴ Nimet Yıldırım, “*Ahmed-i Gazzâlî Kuşlar Risâlesi*”, s. 85-104; Nasrullâh Purcevâdî, *Dâstân-i Morğân-i Hâce Ahmed-i Gazzalî*, Tahran 1970, 5-17.

İKİNCİ BÖLÜM

BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN NÜSHALARININ TANITILMASI

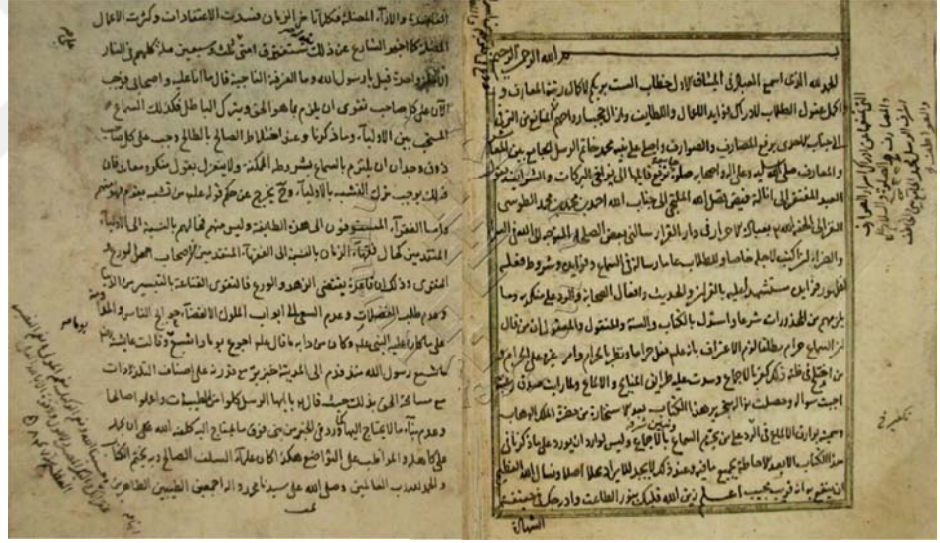
Bevâriku'l-İlmâ' Fî Tekfîri Men Yuharrimu's-Semâ'ın Nüshaları

Yaptığımız araştırmalar sonucu *Bevâriku'l-İlmâ'*ın 15 nüshasını bulduk. Elimizde mevcut olan nüshaların ilk ve son sayfaları şu şekildedir;

1. Yazma Nüshaları

1. İstinsah Tarihi 1349 / Berlin / Staatsbibliothek / Ahlwardt, 5505, 17a'dan 36b'ye kadar, 20 yaprak.

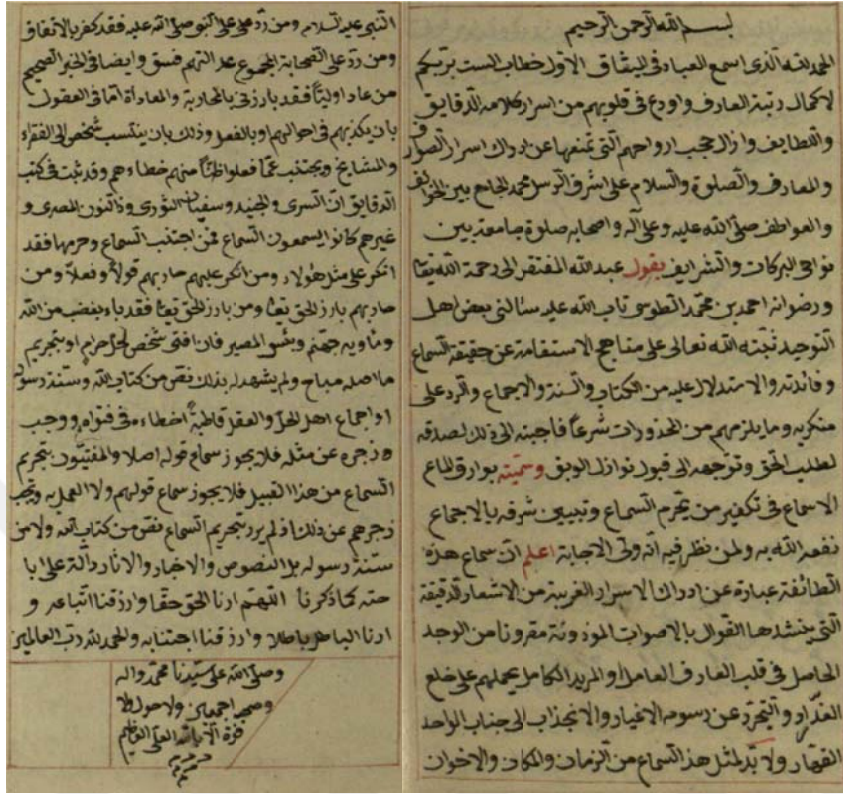
2. İstinsah Tarihi 1443 - İstanbul / Süleymâniye Kütüphanesi / Koleksiyon adı: Reşid Efendi / Demirbaş No: 000444 (297.7 Arapça) / İlk ve son sayfaları:

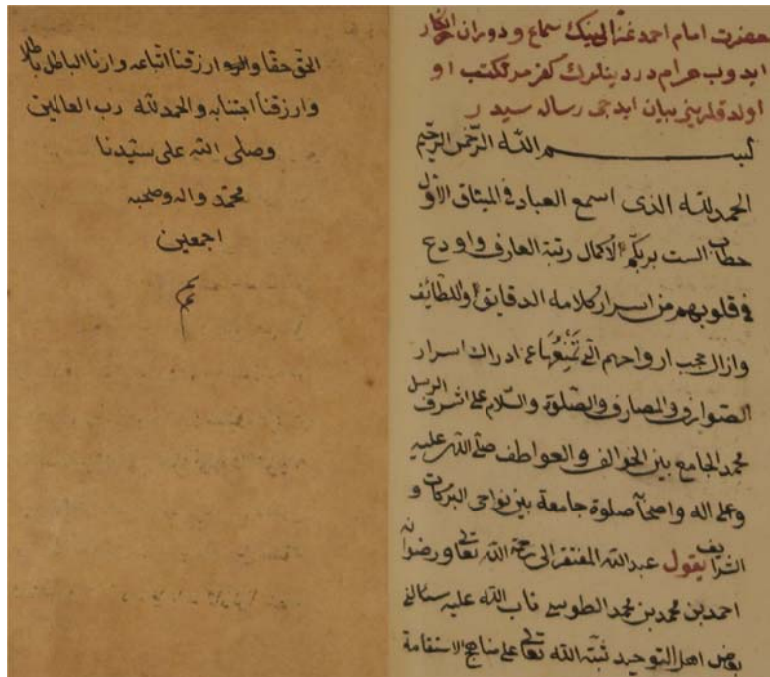
3. İstinsah Tarihi: 17. yy - Paris / Bibliothèque Nationale / De Slane, 4580, 12 Yaprak.

4. İstinsah Tarihi: 1725 / Kahire / Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye / Tasavvuf, 377, 9 Yaprak.

5. İstinsah Tarihi 1757 - Ankara / Milli Kütüphane / Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu / Yer Numarası: 06 Mil Yz A 8942/8 / İlk ve son sayfaları:

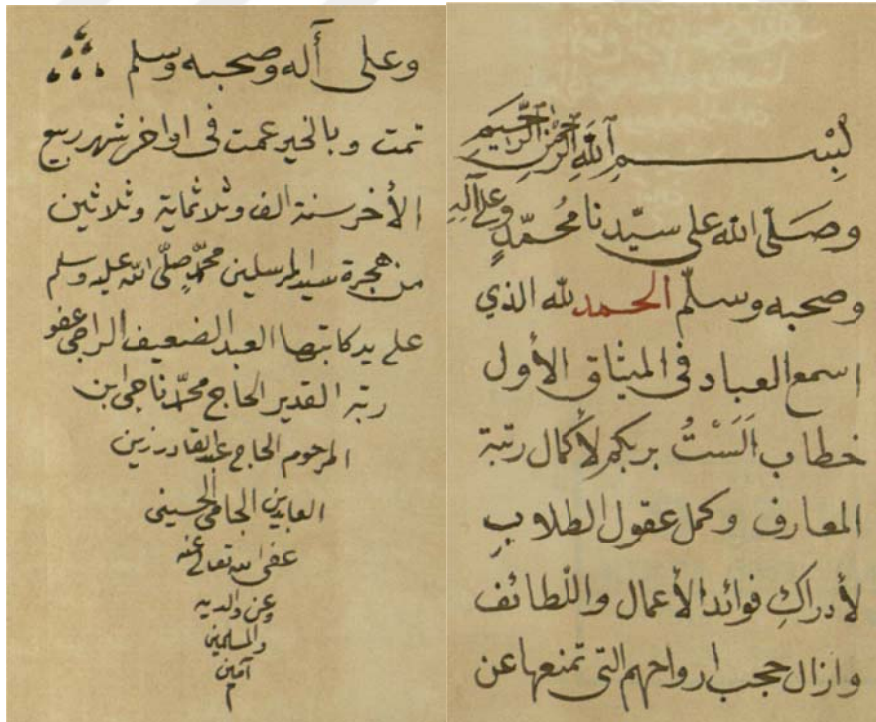
6. İstinsah Tarihi 1887 – Marmara Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi / Öğüt B1. 1177 No / İlk ve son sayfaları:

son sayfaları:

Kütüphanesi / Yer Numarası: 06 Hk 17 / İlk ve son sayfaları:

9. Konya / Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi / Konya İl Halk Kütüphanesi / Yer Numarası: 42 Kon 4729/7 / İlk ve son sayfa ları:

10. İstanbul / Süleymâniye Kütüphanesi / Koleksiyon adı: Bağdatlı Vehbi / Demirbaş No: 002073 (297.4 Arapça)

11. İstanbul / Süleymâniye Kütüphanesi / Koleksiyon adı: Esad Efendi /
Demirbaş No: 001434 (297.4 Arapça)

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي سمع العباد في الميثاق الاول خطيب السند
 لا تارسته العارف وادوع في فخرهم من اسرار كلامه الذي
 والعلم في وازر الجبار واحمهم التي تمهنا عن الاراساس
 الصلوات والمصبرات والصلوة والسلام على شرف رسول
 محمد صلى الله عليه واله والعهود طمس الله كفاك عليه وسلم
 وحياله واصبح بصعوبة جماعة بين نواحي البركات كما
 عبد الله المصطفى المرحمة المستعانة وهو امة الحمد
 من محمد بن محمد الطوسي نائب الله سالين بعض اهل التوحيد
 نية الله على ما يحسن الاستغناء عن حقيقة السماع وفائده
 والاسئلة الصالحة من الكتاب والسنة والجمع والرد على
 منكره وما يزينهم من المحذورات شرعا فاجبت الى ذلك
 بعد قد طلب الحق وتوجه الى قبول نوازل الوحي وسعدت
 البراري والملك في كثير من بحرم السماع وسين شرفه بالجملة
 نفعه اديه ومن نظر فيه ان اول الاجابة ان سمع
 هذه اللفظة عبارة عن ادراك اسرار العزيم من انشأ
 الرقيقة التي تشبهها القول بالاصوات الموزونة فترى
 من وجد ذلك حمله في قلب العارف العاقل والمريد الكامل
 بحكمهم على خلع الغار والبروح رسوم الاعيان والاعتقاد
 الى حساب الواحد القهار مثل هذه السهلة من الزمان
 والمكان والافان ان يفتن اوقات مهنا وقلوبهم
 ولطيف الوجود والارزاق ومن ان العبيد بحجرتهم لولاه
 مبدع على قلوب عباده الابرار ليشرف قدر بهم بان رجحانته

وان سمع سماع الفقراء بالاشعار والصلوات الموزونة
 والهدف فذلك روي على النبي عليه الصلوة والسلام كمن
 بالافاق ومن روي على الصغار بالجموع على التهم فترى بها
 ورد في الخبر الصحيح من عادو له فقد بارز في بالحاربة
 والمعاهدة اما في العقول بان يكتسبهم في احوالهم
 او بالعلم وذلك بان يكتسب شخص الاشارة والتمسك
 ويحببت على فعلوا منه فطراهم وقد ثبت في كتب الولاة
 ان السر والجهد وسفان التورر وذا النون المهدي
 وغيرهم كانوا يسمعون السماع فمن احببت السماع
 ووجدوا فقد انزل على مثل قول ومن انكر عليهم حارهم فوك
 اذ خلا ومن حارهم بارز الحق تعالى وسد ومن بارز
 الحق تعالى فقد اخلص من الله وما وجبهم ومن لم يسمع
 فان انفسهم يحلوا اصل حرام او يجرى ما اخطأ
 ولم يشهد بذلك فمن كتب الله رسوله رسول الله
 او يجمع الالحق والحل والعقد في طلبة اخطأ في فواه
 وجب زجره عن مثل فليجوز سماع قوله اصلا والمفتون
 بجزم السماع من هذا القبيل فليجوز سماع كلامه ولا يخل
 به وجب زجرهم عن ذلك اذ لم يرد بجزم السماع لغير
 من كتاب الله ولا في سنة رسوله بل المقصود والتمسك
 والارادة على البعثة كما ذكرنا اللهم اننا الحوض والارزاق
 ابتاعه وان الباطل باطلا وارزقنا اجتهده والمهدى
 رب العالمين وصل على سيدنا محمد والروحيه جميعا

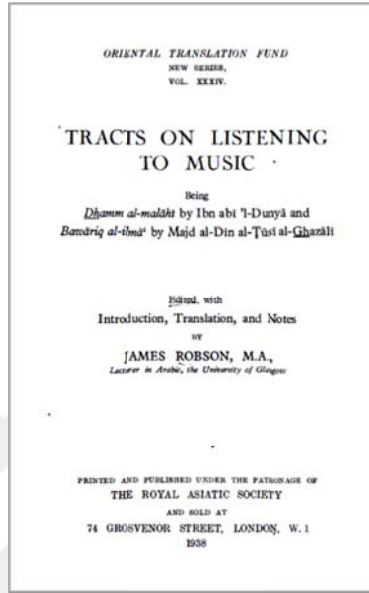
12. İstanbul / Süleymâniye Kütüphanesi / Koleksiyon adı: Hacı Mahmud
Ef. / Demirbaş No: 002645 (297.7 Arapça) / İlk ve son sayfaları:

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي سمع العباد في الميثاق الاول خطيب السند
 لا تارسته العارف وادوع في فخرهم من اسرار كلامه الذي
 والعلم في وازر الجبار واحمهم التي تمهنا عن الاراساس
 الصلوات والمصبرات والصلوة والسلام على شرف رسول
 محمد صلى الله عليه واله والعهود طمس الله كفاك عليه وسلم
 وحياله واصبح بصعوبة جماعة بين نواحي البركات كما
 عبد الله المصطفى المرحمة المستعانة وهو امة الحمد
 من محمد بن محمد الطوسي نائب الله سالين بعض اهل التوحيد
 نية الله على ما يحسن الاستغناء عن حقيقة السماع وفائده
 والاسئلة الصالحة من الكتاب والسنة والجمع والرد على
 منكره وما يزينهم من المحذورات شرعا فاجبت الى ذلك
 بعد قد طلب الحق وتوجه الى قبول نوازل الوحي وسعدت
 البراري والملك في كثير من بحرم السماع وسين شرفه بالجملة
 نفعه اديه ومن نظر فيه ان اول الاجابة ان سمع
 هذه اللفظة عبارة عن ادراك اسرار العزيم من انشأ
 الرقيقة التي تشبهها القول بالاصوات الموزونة فترى
 من وجد ذلك حمله في قلب العارف العاقل والمريد الكامل
 بحكمهم على خلع الغار والبروح رسوم الاعيان والاعتقاد
 الى حساب الواحد القهار مثل هذه السهلة من الزمان
 والمكان والافان ان يفتن اوقات مهنا وقلوبهم
 ولطيف الوجود والارزاق ومن ان العبيد بحجرتهم لولاه
 مبدع على قلوب عباده الابرار ليشرف قدر بهم بان رجحانته

وذلك بان ينسب شخص الى الفقراء والمحتاج ويحببت على فعلوا
 منهم خطا وهم وقد ثبت في كتاب التايق ان السرى واليدين وسفاه
 الثوري وذا النون الصمد وغيرهم كانوا يسمعون السماع فمن احببت
 السماع ووجدوا فقد انزل على مثل قول ومن انكر عليهم حارهم فوك
 فعلا ومن حارهم بارز الحق تعالى وسد ومن بارز
 من الله وما يزينهم من المحذورات شرعا فاجبت الى ذلك
 ما اسهل مباح ولم يشهد له بذلك نقص من كتاب الله وسنة رسوله او يجمع
 الالحق والحل والعقد في طلبة اخطأ في فواه
 فلا يجوز سماع قوله اصلا والمفتون بجزم السماع من هذا القبيل
 فلا يجوز سماع قوله ولا العمل به وجب زجرهم عن ذلك اذ لم يرد بجزم
 السماع من كتاب الله ولا في سنة رسوله بل المقصود والتمسك
 والارادة على البعثة كما ذكرنا اللهم اننا الحوض والارزاق
 ابتاعه وان الباطل باطلا وارزقنا اجتهده والمهدى
 رب العالمين وصل على سيدنا محمد والروحيه جميعا

2. Matbû Nüshaları

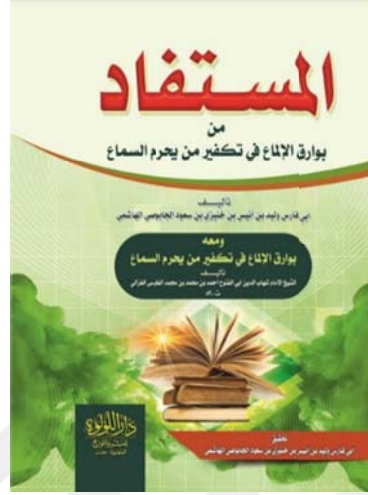
1. James Robson (ö. 1981), *Tracts on Listening to Music, The Patronage of The Royal Asiatic Society, London 1938.* (İngilizce). Bu çalışmada James Robson semâ'ın lehinde ve aleyhinde yazılmış iki risâle seçmiş ve bunları İngilizce'ye tercüme ederek karşılaştırmıştır.

2. İstanbul / İSAM Kütüphanesi / Yer bilgileri: 04160 GNL 67440, Bevarikü'l-ilma' fi'r-red ala men yuharremü's-semaa bi'l-ictima'. / Ahmed b. Muhammed Tusi; ihtimam Ahmed Mücâhid. – Tahran; Suruş [İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslamiyi İran], 1995. *Bevâriku'l-İlma'*, Ahmed Mücâhid tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş ve incelenmiştir.

3. Velîd el-Câbûsî el-Hâşimî, *el-Müstefâdu min Bevâriku 'l-İlmâ fî Tekfîri Men Yuharrimu 's-Semâ'*, Dâru'l-Lü'lü', 2018. (Arapça). Velîd el-Cabûsî tarafından risâle incelenmiştir.

4. Mâcid Şibr, *Bevâriku 'l-İlmâ' Fî Tekfîri Men Yuharrimu 's-Semâ'*, Dâru'l-Verâk, 2016. Eser, Mâcid Şibr tarafından tahkik edilmiştir.¹¹⁵

3. Nüshalar Hakkında Değerlendirme

Bevâriku 'l-İlmâ''ın yazma nüshaları incelendiğinde karşımıza temelde iki nüsha çıkmaktadır. Bu iki temel nüsha arasındaki farklılıklar eserin ilk satırlarında başlamakta ve ilerledikçe, nüshaları neredeyse birbirinden tamamıyla ayrı metinlere dönüşmektedir. Bilinen en eski nüsha olan, 1349 yılına dayanan Berlin nüshasını temele alan James Robson, 17 ve 18. yüzyıllara dayanan Paris ve Kahire nüshalarını da dikkate alarak tahkik yapmıştır. Biz de araştırmalarımız sonucu elde ettiğimiz yazma nüshalar üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda 1443 yılına dayanan en eski ikinci nüsha olan Süleymâniye Reşid Efendi Koleksiyonundaki nüsha ile tarihi belli olmayan ancak elimizdeki iki nüsha ile kelime ve harf farklılıkları haricinde neredeyse tamamen uyuşan Konya nüshasını dikkate alarak tahkik yaptık. James Robson'un tahkikli nüshasının temelde Berlin nüshasına dayanıyor olması ve en eski tarihli nüshanın da Berlin nüshası olması sebebiyle, James Robson'un ortaya koymuş

¹¹⁵ Bu çalışmayla sadece kitap alışverişi yapılabilen Arapça bir internet adresinde karşılaşmış bulunmakla birlikte, herhangi bir erişim imkânı olmaması sebebiyle çalışmanın ismini vermekle yetinmek zorunda kaldık. Erişim Tarihi: 18.04.2019
<https://www.neelwafurat.com/itempage.aspx?id=lbb271508-256189&search=books>

olduğu tahkikli metni temele aldık,¹¹⁶ Reşid Efendi ve Konya nüshalarının temel nüshadan farklılıklarını belirttik, nitekim belirtmiş olduğumuz gibi büyük farklılıklarla karşılaşmadık. Bilinen en eski nüsha olmasının yanında, seçimimizi etkileyen bir diğer sebep de elde edebileceğimiz bilgi ve ayrıntının bu nüshalarda daha fazla olacağı düşüncesiydi. Çünkü bu üç nüsha ve diğerleri arasında varak sayısı ve yazım sıklığı farkları vardı. Elde edebildiğimiz 12 nüshayı da tek tek incelemek sûretiyle vardığımız sonuçta Ahmed Gazzâlî'nin eserini en az iki sefer yazdığı fikrini elde ettik. O'nun ortaya koyduğunu düşündüğümüz iki metinden istinsah edilen nüshalardan bir kısmı; (bizim dikkate aldığımız nüshalar) daha ayrıntılı olmakla birlikte geniş bir kitleye ulaşmamış olanlar; diğer kısmı ise kısa ve öz olup geniş kitlelere ulaşmış ve çok sayıda el yazması bulunan nüshalardır. Biz yaygın olan ve birçok yerde bulunan nüshaları değil de, ayrıntılı bilgiler ve açıklamalar içeren ancak nâdir bulunan nüshaları tercih ettik. Bununla birlikte diğer nüshalar sadece tahkik sırasında dışarıda bırakılmış olup hepsi de incelemede kapsam içine alınmıştır.

¹¹⁶ James Robson'un, *Bevâriku'l-İlmâ'*'ın tahkikli metnine yer verdiği *Tracts on Listening to Music* isimli eserine dijital ortamdan ulaşılabilir: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.234549> (Erişim tarihi: 08.04.2019)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN TAHKİKLI METNİ

بوارق الالماع في تكفير من يحرم السماع

[119]¹¹⁷ بسم الله الرحمن الرحيم¹¹⁸

و صَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ¹¹⁹ الْحَمْدُ لِلَّهِ ، الَّذِي أَسْمَعُ الْعِبَادَ فِي الْمِيثَاقِ الْأَوَّلِ خَطَابَ (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) ؛ لِإِكْمَالِ رَتْبَةِ الْمَعَارِفِ ، وَ كَمَلِّ عَقُولِ الطَّلَآبِ ؛ لِإِدْرَآكِ فَوَائِدِ¹²⁰ الْأَعْمَالِ ، وَ اللَّطَائِفِ¹²¹ ، وَ أَزَالِ حِجْبِ أَرْوَاحِهِمُ الْمَانِعَةَ¹²² عَنْ¹²³ التَّرَقِّيِّ إِلَى الْجَنَابِ¹²⁴ الْأَحَدِيِّ ؛ بِرَفْعِ الْمَصَارِفِ ، وَالصَّوَارِفِ ، وَ أَرْقِّ قُلُوبِهِمْ بِنُورِ الْيَقِينِ ، وَ جَلَا مِرَاةِ نَفُوسِهِمْ بِقُوَى التَّمَكِّيْنِ ؛ حَتَّى وَجَدُوا آثَارَ التَّجَلِّيَّاتِ ، وَ خَلَصُوا مِنْ رِقِّ الشَّهَوَاتِ ، وَجَالَتْ أَجْسَادُهُمْ فِي السَّمَاعِ ؛ طَلِبًا لَخُلَاصِ الرُّوحِ ، وَحِرْصًا عَلَى إِثَالَةِ جَلَائِلِ الْفَتْوحِ ، فَآتَمَّا مِنْ أَكْمَلِ صِفَاتِ الرَّجُلِ الْخَائِفِ¹²⁵ ، وَ

¹¹⁷ Temel metnin sayfa numaraları James Robson'un *Tracts on Listenin to Music* isimli eserine göredir. Esere dijital ortamdan erişmek mümkündür, bkz. <https://archieve.org/details/in.ernet.dli.2015.234549> (Erişim tarihi: 08.04.2019)

¹¹⁸ K: + "و به نستعين".

¹¹⁹ K, R: - "و صَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ".

¹²⁰ R: فوايد

¹²¹ K: اللطائف ; R: الطاييف .

¹²² R: المانع

¹²³ R: من

¹²⁴ R: الجناب

¹²⁵ K: - "وَجَالَتْ أَجْسَادُهُمْ بِنُورِ الْيَقِينِ ، وَ جَلَا مِرَاةِ نَفُوسِهِمْ بِقُوَى التَّمَكِّيْنِ ؛ حَتَّى وَجَدُوا آثَارَ التَّجَلِّيَّاتِ ، وَ خَلَصُوا مِنْ رِقِّ الشَّهَوَاتِ ، فَآتَمَّا مِنْ أَكْمَلِ صِفَاتِ الرَّجُلِ الْخَائِفِ".

أصلي¹²⁶ على نبيّه¹²⁷ خاتم الرسل الجامع بين العوارف و المعارف صلى الله عليه و سلم و على [120] آله و أصحابه صلاة ترفع قائلها إلى نواهي¹²⁸ البركات ، و الشرائف¹²⁹ .

يقول عبد الله¹³⁰ المفتقر إلى إنالة فيض فضل الله تعالى¹³¹ الملتجئ إلى جناب الله ، أحمد بن محمد بن محمد الطوسي الغزالي¹³² ، ألحقه الله تعالى¹³³ بعباده الأبرار في دار القرار : سألتني بعض الصلحاء المتوجّه إلى الله في السراء ، و الضراء¹³⁴ ، أن أكتب لأجله خاصاً و للطلاب عامّاً رسالة في السّماع ، و فوائده ، و شروط فعله لظهور فوائده¹³⁵ ، مستشهداً عليه بالقرآن ، و الحديث ، و أفعال الصحابة ، و الردّ على منكره ، و ما يلزمهم من المخذورات شرعاً ، و استدلال بالكتاب ، و السنّة ، و المنقول ، و المعقول على¹³⁶ أنّ من قال : إنّ السماع حرام مطلقاً لزمه الاعتراف بأن النبيّ صلى الله عليه و سلم¹³⁷ فعل حراماً [121] و نظر بالحرام و أقرّ¹³⁸ غيره على الحرام و من اختلج¹³⁹ في ظنّه ذلك¹⁴⁰ كفر بالإجماع ، و سدّت عليه طرائق¹⁴¹ المنائح¹⁴² ، و الإلماح¹⁴³ .

و أرقّ قلوبهم بنور اليقين ، و جلا مرآة نفوسهم بقوى التمكين ؛ حتى وجدوا آثار التجليات ، و خلصوا من رقّ - R : صلى K: ¹²⁶ الشبهوات ، و جالت أجسادهم في السماع ؛ طلباً لخلص الروح ، و حرصاً على إنالة جلائل الفتوح ، فأتمّ من أكمل صفات الرجل "صلى" + "الخائف" ، و أصلي .

¹²⁷ R: + "محمد" .

¹²⁸ K: نواهي

¹²⁹ R: الشرايف

¹³⁰ R: - "الله" .

¹³¹ K, R: - "تعالى" .

¹³² K: الخنفي .

¹³³ K, R: - "تعالى" .

¹³⁴ K: + "في الشام المحروسة" .

¹³⁵ K, R: فوايده

¹³⁶ K, R: - "على" .

¹³⁷ R: - "صلى الله عليه و سلم" .

¹³⁸ K, R: أمر

¹³⁹ K: + "ذلك" .

¹⁴⁰ K: - "ذلك" .

¹⁴¹ K, R: طرائيق

¹⁴² K, R: المنايح

¹⁴³ K: الاسماع

فلما¹⁴⁴ رأيت صدق¹⁴⁵ رغبته ؛ أجبته سؤاله ، و حصلت نواله بتحريه هذا الكتاب بعد الاستخارة من
حضرة¹⁴⁶ الملك الوهاب ، و سمّيته (بوارق الإلماع¹⁴⁷ في الردّ على من يحرم¹⁴⁸ السماع بالإجماع) ، و ليس لمورد أن
يورد على ما ذكرنا في هذا¹⁴⁹ الكتاب إلا بعد الإحاطة بجميع ما فيه و عند ذلك لا يجد للإيراد محلاً أصلاً ،
نسأل¹⁵⁰ الله العظيم ، أن ينفع به ، إنه قريب مجيب .

اعلم ، زين الله قلبك بنور¹⁵¹ الطاعة¹⁵² ، و أدرجك في حقيقة الشهادة ، و الشفاعة ، أن سماع هذه
الطائفة¹⁵³ عبارة عن ، ملاحظة الأسرار الغريبة من الأشعار الرقيقة ، التي ينشدها القوّال ، مقروناً بالوجد الحاصل في
قلب العارف العامل [122] و المرید الكامل يحملهم على خلع العذار و الإنجذاب الى جناب الواحد القهار و
الاطلاع على الرقائق¹⁵⁴ و الأسرار و إنما اختاروا لرفع هذه الحجاب¹⁵⁵ السماع بالأصوات الحسنة في معظم الاوقات
بعد أداء المأمورات لأنّ طبيعة الانسان مائلة¹⁵⁶ الى الصوت¹⁵⁷ غريزة لاجتلاب¹⁵⁸ منفعه¹⁵⁹ و دفع المضارّ
بواسطته فلما حصلت¹⁶⁰ فيه زيادة¹⁶¹ ترتيبات¹⁶² نغميّة و مناسبات روحية المسماة¹⁶³ بالموسيقى¹⁶⁴ آثرتها على ما

144 R: ولما

145 K: صدر

146 K: حضرت

147 K: الاسماع

148 K: - "تحريم" + "من يحرم" -

149 K: - "هذه" -

150 K: فنسئل

151 K: - "بنور" -

152 K: بالطاعة

153 K: الطائفة ; R: الطائيف

154 K: الدقائق ; R: الدقائق

155 K: الحجب

156 K, R: مائلة

157 R: - "للصوت" + "الى الصوت" -

158 K: لاجلاب

159 K: + "فتح"

160 K: حصل

161 K: زيادات

سواه فإذا سمع الإنسان المناسبات النغمية المتضمنة المعاني الدوقية¹⁶⁵ و الحقائق¹⁶⁶ التوحيدية مال الوجود الى تلك بأسرها و أخذ كل عضو حظه على الانفراد فالسمع¹⁶⁷ لطائف¹⁶⁸ المناسبات المطلقة¹⁶⁹ و¹⁷⁰ البصر مناسبات الحركات و القلب لطائف¹⁷¹ المعاني و العقل وجدان المناسبات [123] المطلقة و عند اجتماع الأعضاء¹⁷² على الأمور الملائمة¹⁷³ يرتفع حكم التنافر و يظهر حكم التوافق و التنافر من الظلمة و التوافق¹⁷⁴ من النور و عند¹⁷⁵ ارتفاع الظلمة و انبساط النور ينكشف أمور و حقائق¹⁷⁶ لا يوصل إليها بألف اجتهاد .

و لا بدّ لمثله¹⁷⁷ هذا¹⁷⁸ السماع من الزمان و المكان و الإخوان .

أما الزمان : ففي أوقات صفاء¹⁷⁹ قلوبهم ، و محاولتهم الاجتماع طلبا¹⁸⁰ لرضى¹⁸¹ محبوبهم ، و تجريد ظاهرهم عن الحظوظ¹⁸² النفسانية ، و تفريد باطنهم عن¹⁸³ التعلق¹⁸⁴ بطلب الدرجات و تحصيل المقامات و توحيد أسرارهم

¹⁶² ترتيبات K:
¹⁶³ المسمى R: ; المسّمات K:
¹⁶⁴ بالموسيقى K:
¹⁶⁵ الذاتية K:
¹⁶⁶ الحقائق R: ; الحقائق K:
¹⁶⁷ K: - "فالسمع".
¹⁶⁸ لطايف R: ; فلطايف K:
¹⁶⁹ R: - "المطلقة".
¹⁷⁰ K: + "في" , "المطلقة و".
¹⁷¹ K, R: لطايف
¹⁷² K: الاعضا
¹⁷³ K: الملائمة
¹⁷⁴ K: الترفق
¹⁷⁵ K: - "من النور و".
¹⁷⁶ K: حقائق
¹⁷⁷ K: لمثل
¹⁷⁸ K: - "هذا".

عند ورود النفحات¹⁸⁵ فإذا اجتمعوا في مثل هذا الزمان ، انعكست أنوار قلوب البعض إلى قلوب آخرين ، فيزدادوا بذلك الاجتماع نوراً ، و ظهوراً ، و وضوحاً ، و حيوراً .

و أما المكان : فكالزوايا ، و الخوانق ، و المساجد أولى ، إذ المسجد بني لعبادة الجسد ، و القلب مخلوق للمعرفة ، و¹⁸⁶ [124] ظهور الله تعالى¹⁸⁷ ، فيه كما ورد في الخبر لا يسعني أرضي و لا سمائي ولكن يسعني قلب عبدي المؤمن و هو مهبط الأنوار الإلهية ، فإذا تحرك صاحب القلب في المسجد ؛ لازدياد نور قلبه ، و صفاء¹⁸⁸ نفسه ، كان أولى من تحريك جسد غيره بالصلوة¹⁸⁹ الجسدية من غير الحضور ، و لا خلاف¹⁹⁰ أن من دخل المسجد ، و اشتغل بالصلوة¹⁹¹ الصورية ، و كان قلبه مشحوناً من الوسواس ، و التخيلات ، و الأمور التي نهي الشارع عنها ، وكان ساعياً في إزالة تلك الموانع عن قلبه ؛ ما يمنع دخول المسجد أصلاً ، بل أبلغ من ذلك ، محقق¹⁹² دخول ظالم فاجر آكل الحرام المسجد ، و عُلم بالقرائن¹⁹³ أن قلبه مشغول بالفكر في مظالم الناس ، و أخذ

179 K: صفاء

180 R: لطلب

181 R: رضاء

182 R: الحضور

183 R: من

184 K: التعليق

185 K: النفحات

186 K: ف

187 R: - "تعالى".

188 K: وصف

189 K: بالصالات

190 K: - "لا خلاف"; R: + "في".

191 K: بالصلاة

192 K: تحقق

193 K: بالقرائن

أمواهم ، و اشتغل بالصلوة¹⁹⁴ صورة ؛ لا¹⁹⁵ يمنع دخوله ، فكيف يمنع¹⁹⁶ لمن يروم طهارة نفسه ، و جلاء¹⁹⁷ قلبه و صفاء روحه بسماع غرائب¹⁹⁸ الكلام و إدراك لطائف¹⁹⁹ الأشعار الموجبة²⁰⁰ لثبوت²⁰¹ [125] نسبه مع الملائكة²⁰² ، و قطع²⁰³ نسبه مع الأبالسة ، فإذا اجتمع أهل الصفاء²⁰⁴ في مقام العبادة ، و أرادوا اتّصال²⁰⁵ صفاء²⁰⁶ قلوب البعض إلى البعض²⁰⁷ ، و ازدياد أنوارهم ، و تكثير صفاء²⁰⁸ نفوسهم تأيدت²⁰⁹ نفوسهم بنور ذلك المكان ، و ازدادت أحوالهم ، و تكملت ذواتهم ، إذ كلّ مكان بني للعبادة ، تعلّق به روح ، و نور من عالم الغيب ؛ و ازداد حرمة ، و إجلالا ، كالإصطبل²¹⁰ ، فإنّه²¹¹ إذا جعل مسجداً يتعلّق²¹² به التعظيم ، و الإجلال (و صار

¹⁹⁴ K: بالصلاة

¹⁹⁵ K: ما

¹⁹⁶ K: - "يمنع".

¹⁹⁷ K: جلا

¹⁹⁸ K: غرائب ; R: غرائب .

¹⁹⁹ K: لطائف ; R: لطائف .

²⁰⁰ R: - "الموجبة".

²⁰¹ K: ثبوت

²⁰² K: الملائكة

²⁰³ K: تضع

²⁰⁴ K: الصفا

²⁰⁵ R: اتصال

²⁰⁶ K: صفا

²⁰⁷ R: - "إلى البعض".

²⁰⁸ K: صفا

²⁰⁹ K: فابدت

²¹⁰ K: كاصطبل

²¹¹ K: - "فإنّه".

²¹² R: تعلّق

محللاً للملائكة²¹³ ، بعد ما كان محلّ النجاسة ، و الشياطين فالقعود فيه ، وهو مسجد ، يورث²¹⁴ تنوير²¹⁵ الباطن

! ، قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ²¹⁷ : "المسجد بيت كلّ تقِيّ" .

و أما الإخوان ، فهم على ثلاثة أقسام :

إخوان الاسم أي المشتركون في اسم الأيمان ، قال الله تعالى : (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) ، فهؤلاء لا تجوز²¹⁸

مصاحبتهم دائماً²¹⁹ ، [126] بل يصحبون لمحّة ؛ لإفادتهم ما ينتفعون به .

و إخوان الإرادة²²⁰ ، و المحبّة ، كالعوامّ المعينين لهم²²¹ بما لهم ، و نفوسهم على تحصيل طرق الصفاء ،

فهؤلاء و إن لم²²² يكونوا متّصّفين بأوصافهم ، جازت مصاحبتهم ؛ فإنّهم بقوّة الإرادة ، و²²³ الصدق ؛ يكتسبون

من أنوار قلوب أهل الصفاء²²⁴ ، كما يكتسب²²⁵ الشمع اللين من حرّ²²⁶ الشمس ، فإذا رجعوا إلى العوامّ ؛

انتفع²²⁷ غيرهم بهم .

و إخوان الصفاء²²⁸ ، و المواجيد ، و المعارف ، و التفاريد ، و الذوق ، و الشوق ، و الكمال فهؤلاء

هم²²⁹ الإخوان²³⁰ بالحقيقة .

²¹³ K, R: - " (و صار محللاً للملائكة) " .

²¹⁴ K: - "يورث" .

²¹⁵ K: تنوير

²¹⁶ R: - "النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ" .

²¹⁷ K: - "عليه السّلام + ،"النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ" .

²¹⁸ R: يجوز

²¹⁹ K: دائماً

²²⁰ K: الإرادات

²²¹ K: - "هم" .

²²² R: - "لم" .

²²³ K: - "فإنّهم بقوّة الإرادة ، و متّصّفين بأوصافهم ، جازت مصاحبتهم ؛" .

²²⁴ K: الصفا

²²⁵ K: يكسب

²²⁶ R: حرارة

²²⁷ R: امتنع

²²⁸ K: الصفا

²²⁹ K: - "هم" .

فإذا اجتمع الزمان و المكان و الإخوان و جب السماع لأهل العرفان ، و الكمال ، و الصفاء²³¹ ، و الوصال ، كما يجب مسافرة الجاهل إلى العالم ليعلم منار الدين و يندب في حق المرئيين و مباح²³² في حق المحييين ، تشبهاً بأهل الصفاء²³³ و الكمال في حركاتهم ، و سكناتهم ، قال النبي صلى الله عليه و سلم²³⁴ : "من تشبه بقوم فهو منهم ، و من أحب قوما حشر معهم" ، [127] و²³⁵ قال الله تعالى²³⁶ : (يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وكونوا مع الصادقين) : أي إن لم تكونوا منهم فكونوا²³⁷ معهم ، و قال تعالى²³⁸ : (ولو علم الله فيهم خيراً لأسمعهم) ، أي²³⁹ : الحق ، والحكمة ، والمواعظ²⁴⁰ ، والزواجر ، فقوله²⁴¹ : (أسمعهم) ، أعم من أن يكون قرآناً ، أو حديثاً ، أو أشعاراً ، أو غير ذلك ، وقال صلى الله عليه و سلم²⁴² : "إن من الشعر لحكمة" . فمن لم يعلم الله به خيراً فلا يسمعه الحكمة ، والمعرفة ، والمواعظ ، و الزواجر ؛ فلا يسمعه حينئذ الخير ، و الحق من الأشعار في السماع ، و من لم²⁴³ يجد شيئاً من الحق ، والحكمة ، و الفوائد²⁴⁴ ، من أمر أنكره ، فحينئذ يكون الإنكار على نفسه .

²³⁰ K: إخوان

²³¹ K: الصفا

²³² K, R: يباح

²³³ K: الصفا

²³⁴ K: "عليه" ، "النبي صلى الله عليه و سلم" - R: "عليه السلام" ، "النبي صلى الله عليه و سلم" - K: "عليه".

²³⁵ R: "و".

²³⁶ R: "تعالى".

²³⁷ R: "منهم فكونوا".

²³⁸ R: "الله" ، "تعالى" - R: "الله".

²³⁹ K: الي

²⁴⁰ R: المواعظة

²⁴¹ K: و قوله

²⁴² K, R: "عليه السلام" ، "صلى الله عليه و سلم" - R: "عليه السلام".

²⁴³ K, R: لا

²⁴⁴ K, R: الفوائد

و في إنكار سماع الغناء²⁴⁵ ، و سماع²⁴⁶ ضرب الدفّ ، و الأصوات الحسنة مخالفة السنّة ، و اعتقاد تحريمها ؛ كفر ، و الإعراض ، و الانتهاء²⁴⁷ عنها ، ؛ فسق ، ورد في البخاري ، و مسلم عن الربيع بنت معوذ²⁴⁸ بن عفراء²⁴⁹ ، قالت : جاء النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ²⁵⁰ ، و جلس [128] على فراشي ، و عندي جويزيات ، يضربن بالدفّ ، و يندبن من قتل من²⁵¹ آبائي²⁵² يوم بدر ؛ فقالت²⁵³ إحداهنّ : و فينا نبيّ يعلم ما في غد ، فقال صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ²⁵⁴ : " دعي هذا ، وقولي ما كنت تقولين " ، و كان الشعر بيت²⁵⁵ :

تحارب أقوام ببرقة سهمد

بضرب وطعن و السيوف المهتد²⁵⁶

فعدلت إحداهنّ²⁵⁷ إلى قولها : و فينا نبيّ يعلم ما في غد ، فهذا²⁵⁸ الحديث دالّ على أنّه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ²⁵⁹ سمع صوت²⁶⁰ الدفّ ، و الغناء ، و الشعر من [129] الجوزيات²⁶¹ التي لهنّ حالة تحريم سماع أصواتهنّ في الكبير من غير حاجة ، و هو صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ²⁶² و سَلَّمَ²⁶³ حاضر²⁶⁴ يصغي²⁶⁵ إليهنّ ؛ فأذن سماع الغناء ، و

²⁴⁵ K: - "سماع الغناء".

²⁴⁶ R: - "سماع".

²⁴⁷ K: - "و الانتهاء".

²⁴⁸ R: مسعود

²⁴⁹ K: عفرا

²⁵⁰ R: - "صلم" + "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

²⁵¹ R: - "من".

²⁵² K: ابائيهنّ

²⁵³ K: قالت

²⁵⁴ R: - "صلم" + "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

²⁵⁵ R: - "بيت".

²⁵⁶ K: الهند

²⁵⁷ K, R: احداهما

²⁵⁸ R: - "فهذا".

²⁵⁹ R: - "صلم" + "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

²⁶⁰ R: - "صوت".

²⁶¹ R: الجوزيات

²⁶² "علية"

صوت الدفّ من الرجل بطريق²⁶⁶ الأولى ، فكيف ؟ ، و قد أمر الجويرية بالغناء شعرا ، و ضرب الدفّ ، حيث قال : " قولي ما كنت تقولين " .

و الأمر للوجوب ، إذا تجرّد عن القرائن²⁶⁷ ، كقوله تعالى²⁶⁸ : (وأقيموا الصلوة) ، أو للندب كقوله تعالى²⁶⁹ : (فكاتبوهم إن علمتم فيهم خيرا) ، أو للإباحة ، كقوله تعالى²⁷⁰ : (وإذا أحللتهم فاصطادوا) ، و²⁷¹ هاهنا يحتمل الوجوب ؛ لأنه صلّى الله عليه و سلّم²⁷² أمرها²⁷³ مشافهة²⁷⁴ بإعادة ما كانت تقوله²⁷⁵ ، وهو مصغ إلى معانيه ، فإذا طلب صلّى الله عليه و سلّم²⁷⁶ شيئا مصغيا إلى معناه ، [130] وجب ذكره ، كقوله تعالى²⁷⁷ : (يا أيها الذين آمنوا استجبوا لله وللرسول إذا دعاكم) و متابعتة واجبة²⁷⁸ لقوله تعالى²⁷⁹ قل²⁸⁰ إن كنتم تحبون الله

²⁶³ R: "قول صلّم" + "صلّى الله عليه و سلّم" ;

²⁶⁴ K: - "حاضر" .

²⁶⁵ R: نصفى

²⁶⁶ R: بالطريق

²⁶⁷ K, R: القرائن

²⁶⁸ K, R: - "تعالى" .

²⁶⁹ K, R: - "تعالى" .

²⁷⁰ K, R: - "تعالى" .

²⁷¹ R: + "الأمر" .

²⁷² R: - "صلّم" + "صلّى الله عليه و سلّم" .

²⁷³ R: أمرهما

²⁷⁴ K: مشافهة

²⁷⁵ R: تقوليّه

²⁷⁶ R: - "صلّم" + "صلّى الله عليه و سلّم" .

²⁷⁷ K, R: - "تعالى" .

²⁷⁸ R: واجب

²⁷⁹ K, R: - "تعالى" .

²⁸⁰ K: - "قل" .

فَاتَّبَعُونِي²⁸¹ و استدعاء قول المعنى قولاً غناء²⁸² ليس بواجب إجماعاً فبقي على الإباحة لقوله²⁸³ تعالى²⁸⁴ لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة و قالوا في أصول الفقه فعله المجزئ يدل على الإباحة عند مالك و على الندب عند الشافعي و على الوجوب عند ابن سريج²⁸⁵ و أبي سعيد الاصطخري و ابن خيران²⁸⁶ استدللّ قائل الإباحة بأنّ فعله عليه السلام لا يكره و لا يحرم و الأصل عدم الوجوب و الندب إلاّ بقرينة و لا قرينة فبقي²⁸⁷ على الإباحة قلنا الغالب على فعله الوجوب و الندب و استدللّ القائل بالندب بقوله تعالى²⁸⁸ لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة و ذلك يدلّ على الرجحان و الأصل عدم الوجوب إلاّ بقرينة و لا قرينة فبقي على الندب و استدللّ [131] القائل²⁸⁹ بالوجوب بقوله تعالى²⁹⁰ (قل إن كنتم تحبون الله فاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ) (و ما آتاكم الرسول فخذوه) و أجمعت²⁹¹ الصحابة²⁹² على وجوب الغسل بالتقاء الختانين لقول عائشة أمّ المؤمنين رضي الله عنها²⁹³ فعلته أنا و رسول الله فاغتسلنا مع اتفاق الصحابة على عدم²⁹⁴ الغسل وقت المباشرة²⁹⁵ بغير الإنزال تمسّكاً بقوله صلّى الله عليه و سلّم²⁹⁶ إنّما الماء من الماء و في هذه الصورة فقد²⁹⁷ سمع صلّى الله عليه و سلّم²⁹⁸ صوت الدفّ و الغناء و

²⁸¹ K: + "يحببكم الله".

²⁸² K: - "غناء".

²⁸³ K: كقوله

²⁸⁴ K, R: - "تعالى".

²⁸⁵ K: شرح

²⁸⁶ K: "رضوان الله عليهم اح"; R: + ; جبران K.

²⁸⁷ K: فبقا

²⁸⁸ R: - "تعالى".

²⁸⁹ K: القائل

²⁹⁰ R: - "تعالى".

²⁹¹ K: اجتمعت

²⁹² K: اصحابه

²⁹³ K, R: - "رضي الله عنها"; R: + "فقلت".

²⁹⁴ K: + "وجوب".

²⁹⁵ R: - "وقت المباشرة".

²⁹⁶ K, R: - "صلّى الله عليه و سلّم"; K: + "عليه السّلام"; R: + "علسم".

²⁹⁷ K: قد

²⁹⁸ K: + "سماع"; R: - "صلّى الله عليه و سلّم"; R: - "سماع".

استعاد²⁹⁹ فكان على قول بعض³⁰⁰ الأصوليين واجبا و على قول البعض ندبا و على قول البعض مباحا و لم يقل أحد³⁰¹ بالحرمة فمن قال إنّ سماع الغناء و صوت الدفّ حرام حرّم الوجوب³⁰² أو الندب أو الإباحة³⁰³ فيلحقه إثم عظيم .

[132] وروى البخاري ، ومسلم ، عن عائشة رضی الله عنها³⁰⁴ أنّها قالت : دخل عليها أبو بكر رضی الله تعالى³⁰⁵ عنه³⁰⁶ ، و عندها جويريتان ، تضربان³⁰⁷ بالدفّ و في رواية تغنيان³⁰⁸ بما تقاولت به الأنصار يوم بعث ، و النبيّ صلّى الله عليه و سلّم³⁰⁹ تغشى³¹⁰ بثوبه ؛ فانتهرهما أبو بكر رضی الله تعالى عنه³¹¹ ؛ فكشف النبيّ صلّى الله عليه و سلّم³¹² عن وجهه ، و قال : " دعهما ، يا أبا بكر ، فإنّهما أيام عيد " ، و هذا الحديث بصراحته دالّ على جواز سماع الدفّ ، و الغناء ، و حضورهما ، و الردّ على منكريهما ، و فيه بيان على زجر المنكر ، و دفعه عن الإنكار ؛ لأنّه صلّى الله عليه و سلّم³¹³ نهى عن الإنكار عليه ، فمن قال إنّ سماع الغناء حرام و ضرب الدفّ حرام³¹⁴ و حضورهما حرام فكأنّه قال إنّ النبيّ صلّى الله عليه و سلّم³¹⁵ سمع حراما و منع الناهي³¹⁶ عن الحرام و من اعتقد ذلك كفر بالاتفاق .

²⁹⁹ R: استفاد

³⁰⁰ K: "بعض قول" ، + "قول بعض" .

³⁰¹ R: - "أحد" .

³⁰² K, R: الواجب

³⁰³ R: المباح

³⁰⁴ R: - "الله عنها" .

³⁰⁵ K: - "تعالى" .

³⁰⁶ R: - "الله تعالى عنه" .

³⁰⁷ K: يضربان

³⁰⁸ K: يغنيان

³⁰⁹ R: - "علسم" ، + "صلّى الله عليه و سلّم" .

³¹⁰ R: يغشى

³¹¹ K, R: - "رضى الله تعالى عنه" .

³¹² R: - "علسم" ، + "صلّى الله عليه و سلّم" .

³¹³ K: - "علسم" ، + "صلّى الله عليه و سلّم" ; R: - "عليه و سلّم" .

³¹⁴ R: - "و ضرب الدفّ حرام" .

³¹⁵ R: - "علسم" ، + "صلّى الله عليه و سلّم" .

[133] فإن قيل يجوز هذا في يوم عيد لا في غيره لأنه صَلَّى الله عليه و سلم³¹⁷ قيد جوازه بيوم عيد³¹⁸ و به قال أحمد بن حنبل قلنا إن³¹⁹ الاتفاق على أن³²⁰ خصوص السبب لا يمنع عموم الحكم كقوله³²¹ تعالى³²² (إنّ الذين كفروا سواء عليهم أأنذرتهم أم لم تنذرهم لا يؤمنون) نزلت في حقّ أبي جهل ، و أبي لهب³²³ ، و عتبة ، و شيبه ، و عبد الله ابن سلول ، و³²⁴ الحكم عامّ في حق جميع الكفّار ، و في الحديث المذكور دلالة على أنّ كلّ حالة مشروعة يكون فيها فرح القلب و طيبة³²⁵ الباطل³²⁶ في أيام العبادة³²⁷ و غيرها جاز فيها السماع بالدفّ و الغناء و الأشعار .

وفي مسند أحمد : أنّ الحبشة كانوا يدقّون بين يدي رسول الله صَلَّى الله عليه و سلم³²⁸ ، و يرقصون³²⁹ ، و يقولون : محمّد عبد صالح ، فقال صَلَّى الله عليه و سلم³³⁰ : " ما يقولون ؟ " ، قالوا : [134] يقولون : محمّد

³¹⁶ R: الناس

³¹⁷ R: - "صَلَّى الله عليه و سلم".

³¹⁸ R: العيد

³¹⁹ R: - "إنّ".

³²⁰ R: - "أنّ".

³²¹ R: لقوله

³²² K, R: - "تعالى".

³²³ K: - "أبي لهب ، و أبي جهل ، و أبي جهل ، و أبي لهب".

³²⁴ K: - "الله ابن سلول ، و".

³²⁵ K: طيب

³²⁶ R: الباطن

³²⁷ K: الاعياد

³²⁸ R: - "صلعم" ، "صَلَّى الله عليه و سلم".

³²⁹ R: تقولون

³³⁰ R: - "رسول الله صلعم" ، "صَلَّى الله عليه و سلم".

³³¹ R: + "ان".

عبد صالح .³³² ، وهذا الحديث بصراحته يدلّ على جواز حضور الرقص ، و جواز سماع³³³ صوت الدفّ ، و الغناء . فمن قال : إنّ الرقص حرام ، و ضرب الدفّ ، و الغناء³³⁴ حرام ؛ كان ذلك اعترافاً منه ، أنّ النبيّ صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³³⁵ حضر الحرام ، و أقرّ غيره على الحرام³³⁶ ، و من اختلج في ظنّه ذلك ؛ كفر بالاتّفاق .

فإن قال المنكر : إذا كان هذا جائز في حقّ النبيّ صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³³⁷ ، فلم قلتُم : إنّه جائز في حقنا ؟ قلنا³³⁸ : الدليل على جوازه أنّه صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³³⁹ شارع ، و لا يجوز للشارع ، أن يكتّم أمراً فيه حكم شرعيّ ، لقوله تعالى³⁴⁰ : (إنّ الذين يكتُمون ما أنزلنا من البيّنات و الهدى من بعد ما بيّنناه للناس في الكتاب أولئك يلعنهم الله و يلعنهم اللاعنون) ، و لقوله تعالى³⁴¹ : (وإذ أخذ الله ميثاق الّذين [135] أوتوا الكتاب لتبيّننّه للناس ولا تكتُمونه) ، فلو كان فعل³⁴² الرقص ، و حضور السماع ، و الغناء ، و ضرب الدفّ حراماً ؛³⁴³ كان واجباً عليه³⁴⁴ بحكم هذه الآية تنبيه³⁴⁵ لغيره ، ولو جاز ذلك له دون غيره ، وجب عليه³⁴⁶ بيانه ، كما ورد في الخبر : أنّه صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³⁴⁷ نّاهم عن الوصال ، ثم فعل ، فلمّا سألوا ، قال³⁴⁸ : " لست كأحدكم إنيّ³⁴⁹ أبيت عند

³³² K: "، فقال صَلَّى اللهُ عليه و سلّم : " ما يقولون ؟ " ، قالوا: يقولون : محمّد عبد صالح" - .

³³³ K: السّماع

³³⁴ K: الغنا

³³⁵ R: "علسم" + ، "صَلَّى اللهُ عليه و سلّم" - .

³³⁶ K, R: "و امر الحرام على غيره" + ، R: "، و أقرّ غيره على الحرام" - .

³³⁷ R: "صلعم" + ، "صَلَّى اللهُ عليه و سلّم" - .

³³⁸ R: قلت

³³⁹ R: "صلعم" + ، "صَلَّى اللهُ عليه و سلّم" - .

³⁴⁰ K, R: "تعالى" - .

³⁴¹ K, R: "تعالى" - .

³⁴² K: فعلت

³⁴³ K: + "ما" - .

³⁴⁴ K, R: "عليه" - .

³⁴⁵ K: ليبيّنه

³⁴⁶ R: "عليه" - .

³⁴⁷ R: "صلعم" + ، "صَلَّى اللهُ عليه و سلّم" - .

³⁴⁸ R: "صَلَّى اللهُ عليه و سلّم" + .

³⁴⁹ K, R: "إنيّ" - .

رَبِّي ، يطعمني ، و يسقيني " ، ولما حضر الرقص ، و سماع الدفّ ، و الغناء ، ولم يمه أحدًا عن ذلك ، دلّ على جوازه مطلقاً ، فإن قال المنكر : إنّ الرقص لعب ، و اللعب حرام ؛ لأنّه صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³⁵⁰ قال : " لا الدد³⁵¹ مبيّ ، و لا أنا من الدد³⁵² " ، و الدد³⁵³ : اللعب³⁵⁴ ؛ قلنا : هذا الحديث مخصوص باللعب المحرم كالنرد ، و القمار ، و ما أشبهه³⁵⁵ ذلك³⁵⁶ ؛ لأنّه ورد في البخاري ، عن عائشة³⁵⁷ رضی اللهُ عنها³⁵⁸ : " أنّ النبيّ صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³⁵⁹ [136] كان واقفاً على باب بيتي ، و الحبشة يلعبون بحراهم³⁶⁰ في المسجد ، وأنا أنظر إلى لعبهم . " ، فإذا جاز اللعب في المسجد في³⁶¹ حضرة الشارع ، ففي غيره بالطريق³⁶² الأولى .

فمن قال : إنّ اللعب مطلقاً حرام ، كان ذلك اعترافاً منه أنّ³⁶³ النبيّ صَلَّى اللهُ عليه و سلّم³⁶⁴ نظر إلى الحرام ، و أقرّ الحرام على حاله ، و من احتلج في ظنّه ذلك ؛ كفر بالاتّفاق .

فإن قال المنكر : ورد في الخبر : " لا لعب إلاّ في ثلاث³⁶⁵ : في الرمي ، و الفرس ، و ملاعبة الرجل³⁶⁶ أهله " ، قلنا : هذا حصر الخاصّ³⁶⁷ للاهتمام³⁶⁸ به ، و ذلك لا يدلّ على تحريم ما سواه ، كما قال الله تعالى³⁶⁹ :

³⁵⁰ R: "صلعم" ، + "صلى الله عليه و سلّم" - .

³⁵¹ K: "ليس اللدد" ، + "لا الدد" - ; R: الرّد ;

³⁵² R: اللدد ; K: الرّد ;

³⁵³ R: اللدد

³⁵⁴ K: " ، و الدد : اللعب" - .

³⁵⁵ R: أشبهت

³⁵⁶ R: "ذلك" - .

³⁵⁷ K: غائشة

³⁵⁸ R: "الله عنها" - .

³⁵⁹ R: "صلى الله عليه و سلّم" - .

³⁶⁰ R: بحراهم

³⁶¹ K: "بي" - .

³⁶² K: بطريق

³⁶³ R: بأنّ

³⁶⁴ R: "علسم" ، + "صلى الله عليه و سلّم" - .

³⁶⁵ R: ثلث

³⁶⁶ K, R: + "مع" .

³⁶⁷ K: للخاص

(إنّما أنت مُنذر) ، و كلمة (إنّما)³⁷⁰ للحصر ، وفيه إشارة³⁷¹ إلى أنّ الإنذار مختصّ بك ؛ لأنّك³⁷² خاتم النبيّين ، و ذلك لا يفيد الحصر ، إذ هو صلّى الله عليه و سلّم³⁷³ مبشّر ، و مبلغ³⁷⁴ ، و غير ذلك ، و كذلك ها هنا ، فقد ذكر هذه الثلاثة بالحصر ، إنّما لأنّ فيها ما هو موجب³⁷⁵ لإكمال [137] ظهور الدين في الرمي ، والفرس أو التوادد³⁷⁶ ، و التحاب³⁷⁷ ؛ لثبوت³⁷⁸ المودّة بين الزوج ، و الزوجة ، والولد الحاصل بين المتحابّين ، يكون رضيّ الأخلاق ، والولد الذي يأتي بين المتنافرين ، يكون سيّئ الأخلاق .

و قال الله تعالى³⁷⁹ : (الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه أولئك³⁸⁰ الذين هداهم الله و أولئك³⁸¹ هم أولوا الألباب) ، و القول أعمّ من أن يكون قرآناً ، أو حديثاً ، أو حكاية حال الصالحين ، أو سماع الأشعار ، ثمّ مدح الله تعالى³⁸² مستمع القول ، و متّبع أحسنه بالهداية ، و³⁸³ العقل³⁸⁴ فليزِم من هذا أنّ من لم يسمع قول

³⁶⁸ K: الاهتمام

³⁶⁹ K, R: - "الله تعالى".

³⁷⁰ K: + "هي".

³⁷¹ K: اشارة

³⁷² K: لاناوع

³⁷³ K: + "صلعم"، + "صلّى الله عليه و سلّم" - R: "مبلغ و" + K:

³⁷⁴ K: - "، و مبلغ".

³⁷⁵ R: واجب

³⁷⁶ R: - "أو التوادد".

³⁷⁷ K, R: + "لأهله" .

³⁷⁸ K: + "المحبّة و".

³⁷⁹ R: - "تعالى".

³⁸⁰ K: اولفئك

³⁸¹ K: اولئك

³⁸² R: - "تعالى".

³⁸³ R: - "بالهداية ، و".

³⁸⁴ R: بالعقل

الغناء³⁸⁵ المفهوم من مطلق قوله يستمعون³⁸⁶ القول المشتمل³⁸⁷ على الحكمة بالصوت الحسن لم يكن الله³⁸⁸ هداهم³⁸⁹ ولا وهبهم³⁹⁰ العقل ، ومن كان [138] غاويا³⁹¹ عن الهداية ؛ كان ضالاً إذ³⁹² الضلال ضد الهداية ، و الضالّ من أهل النار حيث جعل الضلالة صفة النصارى كما قال تعالى³⁹³ في حقهم : (قد ضلّوا من قبل وأضلّوا كثيراً) ، فلزم من هذا أنّ لم يسمع قول الغناء³⁹⁴ المفهوم من مطلق قوله يستمعون القول³⁹⁵ الباقي على عمومه ، و عدم وجدان ما يخصّه من الغناع بالصوت يكون ضالاً ، و كيف وقد³⁹⁶ اجتمعت الثلاثة³⁹⁷ في حضرة رسول الله صلّى الله عليه و سلّم³⁹⁸ ، حيث قالت امرأة : " يا رسول الله ، إنيّ نذرت ، أن أضرب بين يديك بالدفّ ؛ فقال لها³⁹⁹ صلّى الله عليه و سلّم⁴⁰⁰ : " إن كنت نذرت ؛ فاضربي ؛ فضربت ، وغنّت " ⁴⁰¹:

طلع البدر علينا من ثنّيات الوداع

وجب الشكر علينا ما دعا⁴⁰² الله داع⁴⁰³

³⁸⁵ R: الغنا

³⁸⁶ R: فيستمعون

³⁸⁷ R: يشتمل

³⁸⁸ K: "به" + R: ؛ تعالى

³⁸⁹ K: هداهم ؛ R: هداه

³⁹⁰ K: وهبه

³⁹¹ K, R: عاريا

³⁹² K: و

³⁹³ R: - "تعالى"

³⁹⁴ R: الغنا

³⁹⁵ R: + "يشتمل على الحكمة بالصوت الحسن"

³⁹⁶ K: قد

³⁹⁷ K: الضلالة

³⁹⁸ R: + "صلعم" ، "صلّى الله عليه و سلّم" - R:

³⁹⁹ K, R: - "لها"

⁴⁰⁰ R: + "صلعم" ، "صلّى الله عليه و سلّم" - R:

⁴⁰¹ K: + "شعر" ؛ R: + "بيت"

⁴⁰² K, R: دعى

⁴⁰³ K: دعي

[139] فقد سمع⁴⁰⁴ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴⁰⁵ بكلمة هذا الحديث قول المرأة بالصوت ، والغناء⁴⁰⁶ ، و ضرب الدف⁴⁰⁷ ، فمن قال : إنّ حضور السماع ، و ضرب الدفّ ، و الرقص حرام ، فكأنّه قال : إنّ⁴⁰⁸ النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴⁰⁹ فعل حراما و أصغى إلى الحرام و من اختلج في ظنّه ذلك فقد⁴¹⁰ ؛ كفر بالاتّفاق⁴¹¹ ، و لا خلاف ، أنّ النذر لا ينعقد في الحرام.

و ممّا⁴¹² يؤكّد جواز الرقص ، ما ذكر في⁴¹³ مسند أحمد⁴¹⁴ بن حنبل ، عن عليّ كرم الله وجهه⁴¹⁵ أنّه قال : أتيت النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴¹⁶ ، أنا ، و جعفر ، و زيد ، فقال لزيد : " أنت مولاي " ؛ فحجل ، و قال لجعفر : " أنت أشبهت خلقي ، و خلقي قال فحجل ، ثم قال لي : " أنت مميّ " ؛ فحجّلت " ، [140] و الحجل رقص خاصّ ، و العامّ جزء الخاصّ أي داخل فيه ، فإذا جاز نوع من الرقص ؛ جاز مطلقه.

فإن قال المنكر : سلّمنا جواز التحجيل ؛ فلم قلتم : إنّّه يجوز التكثير منه ؟ قلنا : ما يدلّ على جواز⁴¹⁷ التكثير منه أنّ الشيء المطلق ، إذا جاز بعضه ، و لم يرد النهي عن الباقي ، بقي على جوازه ، إذ لو كان البعض الآخر⁴¹⁸ على الحرمة ؛ لوجب عليه⁴¹⁹ بيانه ، لقوله تعالى⁴²⁰ : (و أنزلنا إليك الذكر لتبين للناس) ، فلو كان التكثر منه حراما ؛ لوجب عليه بيانه ، ولما لم ينههم عن ذلك ، دل على جوازه.

⁴⁰⁴ K: + "رسول الله".

⁴⁰⁵ R: - "صلعم" ، + "صلى الله عليه و سلم".

⁴⁰⁶ R: الغنا

⁴⁰⁷ R: - "الدفّ".

⁴⁰⁸ R: انه

⁴⁰⁹ R: - "صلعم" ؛ + "النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ".

⁴¹⁰ K: - "فقد" ؛ R: - "ذلك في ظنه" ، + "في ظنّه ذلك فقد" ؛

⁴¹¹ K: في الاتفاق

⁴¹² K, R: ما

⁴¹³ R: من

⁴¹⁴ K: - "أحمد".

⁴¹⁵ R: - "رض" ، + "كرم الله وجهه".

⁴¹⁶ R: - "صلى الله عليه و سلم".

⁴¹⁷ K: جوازه

⁴¹⁸ R: - "الآخر".

فهذه الأمور التي⁴²² ذكرناها⁴²³ ، تتعلق⁴²⁴ بالكتاب ، و السنة ، وأما الذي يتعلّق بالمنقول ، فما روى أبو طالب المكيّ صاحب قوت القلوب ، و هو ثقة عند أهل الإسلام ، أنّ بعض الصحابة مثل حارثة و عبد الله بن جعفر و غيرهما ، [141] كانوا⁴²⁵ مواظبين⁴²⁶ لأهل مكّة على السماع إلى زماننا هذا و أشار إلى وقت أبي⁴²⁷ طالب نفسه وقد ذكر الماورديّ في الحاوي الكبير كلاماً ، معناه : أنّ بعض الصحابة بلغه أنّ عبد الله بن جعفر مكّب⁴²⁸ على السماع مستغرق⁴²⁹ أوقاته فيه ، فقال معاوية⁴³⁰ لعمرو بن العاص ، قم بنا إليه ، فإنّه غلب هواه على شرفه ، فأتيا إليه ، و طرقا عليه الباب ؛ فأمر جواريه بالسكوت ، و أذن لهما⁴³¹ بالدخول ، فلمّا استقرّ هو بالجلوس ، فقال : " يا عبد الله ، مُرهَنّ ، أن يرجعن⁴³² إلى ما كنّ فيه ؛ فجعلن ، يغنّين⁴³³ ، و معاوية⁴³⁴ يحرك رأسه ، و يهزّ رجله من فوق السرير ؛ فقال عمرو بن العاص : إنّ من حيث تلحاه أحسن خلاصك منه فقال : صه⁴³⁵ ، يا عمرو ، إنّ

⁴¹⁹ R: - "عليه".

⁴²⁰ K: تع ; R: - "تعالى".

⁴²¹ R: انا

⁴²² K: الذي

⁴²³ K: ذكرنا

⁴²⁴ R: يتعلّق

⁴²⁵ R: + "من".

⁴²⁶ R: المواظبين

⁴²⁷ R: ابو

⁴²⁸ K, R: مكبا .

⁴²⁹ R: مستغرقاً

⁴³⁰ R: - "معاوية".

⁴³¹ R: لها

⁴³² K, R: - "أن يرجعن" ، + "ليرجعن".

⁴³³ R: تغنّين

⁴³⁴ K, R: معاوية

⁴³⁵ K: - "صه".

الكريم لطروب ، و⁴³⁶ كان من كبار الصحابة ، و كاتب وحي رسول الله صلى الله عليه و سلم⁴³⁷ ، و متابعة⁴³⁸ الصحابة ؛ [142] توجب الاهتداء ، حيث قال النبي⁴³⁹ صلى الله عليه و سلم⁴⁴⁰ : " أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم " ، فمن امتنع من الاقتداء بهم ؛ انتفى في حقه الاهتداء .

فإن قال المنكر : على تقدير صحة هذا القول المنقول عن الصحابة أنا أبايع⁴⁴¹ بعض الصحابة في جميع الصور إلا في السماع ، قلنا : هذا لا يجدي نفعا ؛ لأنه حينئذ ، يكون⁴⁴² حاله مع الصحابة ، كحال أبي لهب مع النبي صلى الله عليه و سلم⁴⁴³ ، فإنه⁴⁴⁴ له أن يقول أنا مؤمن بقولك ، يا محمد ، و⁴⁴⁵ من جملة قولك أنا لا أؤمن ، فأنا⁴⁴⁶ أصدّقك في هذا ، يقال⁴⁴⁷ له : " هذا⁴⁴⁸ لا ينفعك " ؛ لأن الإيمان المعتر ، هو الإيمان بجميع ما أتى به النبي صلى الله عليه و سلم⁴⁴⁹ ، لا ببعضه ، فكذا حال من تابع⁴⁵⁰ الصحابة في بعض الأحوال إلا في السماع ؛ فإنه لا ينفعه⁴⁵¹ .

⁴³⁶ K: ف

⁴³⁷ R: "صلعم" ، + "صلى الله عليه و سلم" - R.

⁴³⁸ R: موافقة

⁴³⁹ K: - "النبي".

⁴⁴⁰ R: "علسم" ، + "النبي⁴⁴⁰ صلى الله عليه و سلم" - R.

⁴⁴¹ R: تتابع

⁴⁴² K: - "يكون".

⁴⁴³ R: "صلعم" ، + "صلى الله عليه و سلم" - R.

⁴⁴⁴ R: فان

⁴⁴⁵ R: - "و".

⁴⁴⁶ R: فان

⁴⁴⁷ R: ينال

⁴⁴⁸ R: - "هذا".

⁴⁴⁹ R: "صلعم" ، + "صلى الله عليه و سلم" - R.

⁴⁵⁰ R: + "بعض".

⁴⁵¹ K, R: + "فلا يحصل له الاهتداء".

[143] فإن قال المنكر : إنّ أبا حنيفة⁴⁵² ، أو⁴⁵³ الشيخ أبا البيان⁴⁵⁴ حرّم السماع ، فأنا⁴⁵⁵ أتابعه⁴⁵⁶

في ذلك ، قلنا : يلزمه أولاً حمل⁴⁵⁷ : قول أبي حنيفة أنّ ما⁴⁵⁸ ثبت⁴⁵⁹ لفظه⁴⁶⁰ المبارك به⁴⁶¹ الشيخ المذكور على

سماع الملاهي المحرّمة ، وسماع الغناء المضلّ الملّهّي ، لا على الغناء المطلق ، و إلا لزمه محذورات :

أحدها : إمّا الكفر، أو الفسق⁴⁶² ، وذلك لأنّ الأحاديث - باعتبار وصولها إلينا - ثلاثة أنواع : أحدها

: حديث متواتر الأصل ، متواتر الفرع ، كحديث القرآن و الصلوة⁴⁶³ ، و الزكوة⁴⁶⁴ ، فجاحده كافر ، و ثانيها :

حديث آحاد الأصل ، مشهور الفرع ، كأحاديث البخاريّ و مسلم ، فجاحده فاسق ، و ثالثها : حديث آحاد

الأصل آحاد الفرع ، كحديث : " أنا من الله ، و المؤمنون مّي " ، و غير ذلك ، [144] فلا شيء على جاحده ، و

ما ذكرناه من الأحاديث على إباحة السماع : وجواز سماع⁴⁶⁵ صوت الدفّ ، و الغناء ، و الأشعار ، آحاد الأصل

، مشهور الفرع ، فإن جحد هذه الأحاديث⁴⁶⁶ فسق ، وإن رجح الرواية فيه عن أبي حنيفة⁴⁶⁷ أو غيره على قول

⁴⁵² K: + "رضي" ; R: + "رضي الله عنه".

⁴⁵³ K: و

⁴⁵⁴ R: + "رضي".

⁴⁵⁵ K: فأنا

⁴⁵⁶ K: نتابعه

⁴⁵⁷ K: - "حمل" ; R: - "أولا حمل".

⁴⁵⁸ K, R: - "ما".

⁴⁵⁹ R: يثبت

⁴⁶⁰ R: لفظ

⁴⁶¹ K, R: + "أو".

⁴⁶² K: - "الفسق ، أو الكفر" ، + "الكفر، أو الفسق".

⁴⁶³ K: الصلوات

⁴⁶⁴ K: الزكوة

⁴⁶⁵ R: - "سماع".

⁴⁶⁶ R: الحديث

⁴⁶⁷ K: + "رضي".

النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ⁴⁶⁸ فعله بأن يعتقد أنّ الرواية في تحريم السماع مطلقا صحيحة صادقة و فعل النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ⁴⁶⁹ و قوله غير صحيح و⁴⁷⁰ غير صادق كفر بالاتّفاق .

ثانيها أنّه⁴⁷¹ يلزمه الانحراف في البيان و ذلك أنّه⁴⁷² يؤوّل⁴⁷³ كثيرا⁴⁷⁴ من الأخبار الصحيحة كقول النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ⁴⁷⁵ للأعرابيّ حينما⁴⁷⁶ صَلَّى غير متمّ ركوعه و سجوده⁴⁷⁷ صلّ فإنّك لم تصلّ يقى⁴⁷⁸ الشارع الصلوة⁴⁷⁹ بالكّيّة و هو يحمله⁴⁸⁰ على الصلوة⁴⁸¹ الناقصة و إنّما تكون⁴⁸² ناقصة⁴⁸³ إن لو قال صلّ و سكت و كذا قوله إذا بلغ الماء قلّتين لم يحمل خبثا يؤوّل بأنّه لم يقو على⁴⁸⁴ حمل الخبث [145] و هو⁴⁸⁵ خروج عن المفهوم نظيره إذا بلغ الماء بحرا عظيما لم يحمل خبيثا و كذا قال هاهنا على حاله فذلك⁴⁸⁶ مثله و إن جعل تأويل هذا كتأويل ذلك خالف الإجماع مطلقا و كذا قول⁴⁸⁷ النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ⁴⁸⁸ كلّ نكاح لم يكن بوليّ و شاهدي عدل

⁴⁶⁸ R: - "صلّى الله عليه و سَلَّمَ" + "صلعم".

⁴⁶⁹ R: - "صلّى الله عليه و سَلَّمَ".

⁴⁷⁰ R: او

⁴⁷¹ K: ان

⁴⁷² R: منه

⁴⁷³ R: يؤل

⁴⁷⁴ R: كثير

⁴⁷⁵ R: - "علسم" + "صلّى الله عليه و سَلَّمَ".

⁴⁷⁶ R: حين

⁴⁷⁷ R: - "متمم للركوع و السجود قم" + "متمّ ركوعه و سجوده".

⁴⁷⁸ R: تقى ; نفي K:

⁴⁷⁹ K: الصلّات

⁴⁸⁰ K, R: تحتمل

⁴⁸¹ K: الصلّات

⁴⁸² R: يكون

⁴⁸³ R: - "ناقصة".

⁴⁸⁴ R: - "على".

⁴⁸⁵ K: قول

⁴⁸⁶ K: فكذلك

⁴⁸⁷ K, R: قوله

⁴⁸⁸ K, R: - "علسم" + R: "عليه السّلام" + K: "النبيّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ -".

فهو سفاح سفاح سفاح⁴⁸⁹ يقول⁴⁹⁰ في حق الصغيرة و الأمة و قوله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ⁴⁹¹ الأتم⁴⁹² أحق⁴⁹³ بنفسها يؤول⁴⁹⁴ في حق الحرّة البالغة و غير⁴⁹⁵ ذلك⁴⁹⁶ من الأحاديث فإذا جُوِّز تأويل الأحاديث النبويّة بما⁴⁹⁷ لا يوافق مجتهد آخر فتأويل قول أبي حنيفة أو الرواية فيه⁴⁹⁸ إن ثبت بتحريم الغناء و السماع على سماع الفسق و الفجور بطريق الأولى .

وثالثها أنه⁴⁹⁹ يلزمه⁵⁰⁰ إخراج أبي حنيفة رضي الله عنه⁵⁰¹ من زمرة الأولياء و⁵⁰² إدخاله في زمرة منكري أهل⁵⁰³ الحقّ و ذلك أنّ أولياء الله الكمل أصحاب المقامات سمعوا السماع [146] و تحرّكوا فيه كما هو مذكور في سيرهم فلو قالوا⁵⁰⁴ إنّ أبا حنيفة أنكر مطلق السماع كان ذلك إنكارا على الأولياء و أبو حنيفة من⁵⁰⁵ الأولياء و الوليّ لا ينكر على وليّ⁵⁰⁶ آخر مثله و إلاّ لكان منكرًا على نفسه و المنكر على نفسه مستكمل لاكامل و المجتهد

⁴⁸⁹ K: - "سفاح" ; R: - "سفاح سفاح" .

⁴⁹⁰ K: يول

⁴⁹¹ K, R: - " - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ - " ; K + "عليه السّلام" , R: + "علسم" .

⁴⁹² R: الاتم

⁴⁹³ R: - "أحقّ" .

⁴⁹⁴ K: يول

⁴⁹⁵ R: غيره

⁴⁹⁶ R: - "ذلك" .

⁴⁹⁷ K: ما ; R: فيما

⁴⁹⁸ R: منه

⁴⁹⁹ K: ان

⁵⁰⁰ R: يلزم

⁵⁰¹ K: - "رضي الله عنه" ; R: - "الله عنه" .

⁵⁰² K: - "و" .

⁵⁰³ K: - "أهل" .

⁵⁰⁴ K: قال

⁵⁰⁵ R: - "الأولياء و إدخاله في زمرة منكري أهل الحقّ و ذلك أنّ أولياء الله الكمل أصحاب المقامات سمعوا السماع و تحرّكوا فيه كما هو" .

⁵⁰⁶ R: - "وليّ" .

كامل فإذا⁵⁰⁷ لو ثبت قول أبي حنيفة⁵⁰⁸ بتحريم السماع كان ذلك مثوِّلاً⁵⁰⁹ بسماع الملاهي و الفسق و الفجور و الكذب و لا نزاع⁵¹⁰ في ذلك بين الكلّ .

و رابعها (أنّه)⁵¹¹ يلزمه ترك ما اشترط في صحّته العدالة و اختيار⁵¹² ما لا يشترط فيه⁵¹³ ذلك لأنّ أخذ الفقه من كتب الفقه لا يشترط في كتبه الفقه عدالة الكاتب و لا عدالة الراوي فجاز أنّ الكاتب في النسخة الأولى أو⁵¹⁴ الثانية زاد شيئاً أو نقص شيئاً فإذا لا يعتمد على ذلك حزماً⁵¹⁵ بخلاف الأحاديث النبويّة فإنّه اشترط في صحّة [147] و⁵¹⁶ روايتها العدالة و من ترك قولاً اشترط في صحّته⁵¹⁷ العدالة و اختار قولاً لم يشترط في صحّته⁵¹⁸ العدالة كان سفيهاً إذ⁵¹⁹ السفيه هو من لا يختار الأصلح لدينه و دنياه و لا يلتفت إلى قول⁵²⁰ السفيه .

فإن قال⁵²¹ المنكر إنّ هذه الأحاديث الواردة فيه آحاد لا توجب⁵²² القطع فلا⁵²³ نعمل⁵²⁴ بها⁵²⁵ قلنا يلزمك أن لا تعمل⁵²⁶ بحديث من الآحاد⁵²⁷ التي استدلوّوا بها في تصحيح أحكام الفقه من الآحاد فإذا⁵²⁸ لم يعملوا

⁵⁰⁷ K, R: فاذن

⁵⁰⁸ R: + "رضي".

⁵⁰⁹ K: من لاذ

⁵¹⁰ K: - "لانزال" + "لا نزاع" -

⁵¹¹ K, R: - "(أنّه)".

⁵¹² K: اختبار

⁵¹³ R: + "و".

⁵¹⁴ K: و ; R: - "الأولى أو".

⁵¹⁵ R: - "حزماً" + "حرفاً بحرف" + "حزماً".

⁵¹⁶ K, R: - "و".

⁵¹⁷ R: صحّة

⁵¹⁸ R: صحّة

⁵¹⁹ K: و ; R: اذا

⁵²⁰ K: - "قول".

⁵²¹ R: - "قال".

⁵²² K, R: يوجب

⁵²³ K, R: و لا

⁵²⁴ R: يعمل

⁵²⁵ K: به

⁵²⁶ R: - "بما قلنا يلزمك أن لا تعمل".

بجذه الأحاديث التي ذكرناها⁵²⁹ لزمهم⁵³⁰ أن لا يعملوا بأحاديث⁵³¹ الآحاد⁵³² في الفقه و⁵³³ حيثئذ تبطل⁵³⁴ عليهم أحكام الفقه بأسرها .

و⁵³⁵ استدلوا بقوله تعالى⁵³⁶ : (وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مَكَاءً وَتَصَدِيَةً) ، و المكاء :⁵³⁷

الصفير ، و التصدية : هي ضرب إحدى راحتين بالأخرى⁵³⁸ ؛ يخرج منهما صوت ؛ قلنا : هذا [148]

الاستدلال⁵³⁹ غير موافق ، لأنه منعهم⁵⁴⁰ عن المكاء ، و التصدية عند البيت⁵⁴¹ ، ولا يلزم من منع⁵⁴² شيء في

حالة محرمة⁵⁴³ ، منعه في مقامات تباين ذلك المحل ؛ و لهذا يجوز للمرأة في الصلوة⁵⁴⁴ ضرب الراحة⁵⁴⁵ على ظهر

⁵²⁷ K: - "الآحاد" ، + "و اثبات مسائل الفقه" ، R: "بالأحاديث في اثبات مسائل الفقه" ، + "الآحاد" ، - K:

⁵²⁸ K: فان

⁵²⁹ K, R: ذكرنا

⁵³⁰ K: كلهم ؛ R - "لزمهم" ، + "قيل لا بد" ،

⁵³¹ R: بالأحاديث

⁵³² R: - "التي ذكر" ، + "الآحاد" ، - R:

⁵³³ K: ف

⁵³⁴ R: يبطل

⁵³⁵ K: + "ان" ،

⁵³⁶ K, R: - "تعالى" ،

⁵³⁷ K: + "هو" ،

⁵³⁸ R: - "الى الأخرى" ، + "بالأخرى" ، - R:

⁵³⁹ R: استدلال

⁵⁴⁰ K: + "عند البيت" ،

⁵⁴¹ K: - "عند البيت" ،

⁵⁴² R: - "من منع" ،

⁵⁴³ K: محرم

⁵⁴⁴ K: الصلوات

⁵⁴⁵ R: - "الراحة" ،

كفها⁵⁴⁶ ، إذا نأجها⁵⁴⁷ شيء ، ولا يجوز في غير هذه الحالة ، ولما كان البيت معظماً ، والطواف حوله⁵⁴⁸ صلوة⁵⁴⁹ ، منعهم عن ذلك ، و أيضا قال : (وما كان صالوتهم) ، و ما قال : وما كان⁵⁵⁰ سماعهم ؛ فإذا⁵⁵¹ لا يجوز من منع التصدية⁵⁵² حول البيت ، منعه في سائر المواضع .

و⁵⁵³ استدّلوا أيضا⁵⁵⁴ بقوله⁵⁵⁵ تعالى⁵⁵⁶ : (ومن الناس من يشتري لهو الحديث ليضلّ عن سبيل الله بغير علم) ، و لهو الحديث : هو⁵⁵⁷ الغناء ، قلنا : يفهم من قوله : (لهو الحديث) : أنّه ، يجوز سماع حقّ الحديث ، سواء كان قرآناً ، أو شاعراً ، أو⁵⁵⁸ غير ذلك ، و قد ذكرنا أحاديث صحيحة⁵⁵⁹ على جواز سماع صوت الدفّ ، و الغناء⁵⁶⁰ و الشعر ، و قد ورد : " إنّ من الشعر [149] لحكمة " ؛ فدلّ هذا النصّ على أنّ لهو الحديث مختصّ بسماع⁵⁶¹ المضلّ الملهمي عن الحقّ ، و العبادة ، و ما يبعد العبد عن الله تعالى⁵⁶² ، فما لم يكن كذلك فهو باق على الإباحة ، و أيضا إذا ورد نصّ يفيد العموم ، وحبّ أوّلا ، طلب المخصّص ، فإن وجد فذلك⁵⁶³ ، و إلّا

⁵⁴⁶ R: + "الآخرى".

⁵⁴⁷ K: نالها ; R: اناجها

⁵⁴⁸ R: قوله

⁵⁴⁹ K: صلاة

⁵⁵⁰ R: - "وما كان".

⁵⁵¹ K, R: فاذن

⁵⁵² R: الصلوة

⁵⁵³ K: + "ان".

⁵⁵⁴ K, R: - "أيضا".

⁵⁵⁵ K, R: + "أيضا".

⁵⁵⁶ K, R: - "تعالى".

⁵⁵⁷ R: - "هو".

⁵⁵⁸ K: - "شعراً كان او قرآناً و" + "سواء كان قرآناً ، أو شاعراً ، أو" -

⁵⁵⁹ K, R: - "صحيحة".

⁵⁶⁰ K, R: الغنا

⁵⁶¹ R: - "بسماع" + "على سماع".

⁵⁶² R: - "تعالى".

⁵⁶³ R: عليه

يحمل⁵⁶⁴ على العموم ، كما ورد في الخبر : " أحتوا⁵⁶⁵ في وجوه المدّاحين التراب " ، ثم ورد أنّه مدح النبيّ⁵⁶⁶ صلّى

الله عليه و سلّم⁵⁶⁷ ؛ و أنّي⁵⁶⁸ عليه ، و منه قول⁵⁶⁹ كعب بن زهير رضي الله عنه⁵⁷⁰ بيت :

بانّت⁵⁷¹ سعاد فقلبي⁵⁷² اليوم متبول⁵⁷³

متيمّ⁵⁷⁴ أثرها لم يفد⁵⁷⁵ مكبول⁵⁷⁶

إلى أن وصل قراءة إلى قوله

تبّئت⁵⁷⁷ أنّ⁵⁷⁸ رسول الله⁵⁷⁹ أوعدني⁵⁸⁰

و العفو⁵⁸¹ عند رسو الله مأمول

[150] فألقى إليه رسول الله صلّى الله عليه و سلّم⁵⁸² بردته ؛ فوجب⁵⁸³ حمل⁵⁸⁴ قوله : " أحتوا في

وجوه⁵⁸⁵ المدّاحين التراب " على مدح الكذب ، و الفسق و للفساق ، فهكذا - هنا - ، و جب حمل لهو الحديث

على الكذب ، و الفسق ، و الملاهي⁵⁸⁶ ، و ما لم يكن كذلك ؛ فهو⁵⁸⁷ جائز ما⁵⁸⁸ قطعاً .

⁵⁶⁴ R: فيحمل

⁵⁶⁵ K: حتّوا

⁵⁶⁶ K: - "النبيّ".

⁵⁶⁷ R: + "صلعم" ، "النبيّ صلّى الله عليه و سلّم" - R:

⁵⁶⁸ K: اثار ; R: اثاب

⁵⁶⁹ K, R: - "قول".

⁵⁷⁰ K, R: - "رضي الله عنه".

⁵⁷¹ R: ثابت

⁵⁷² R: فقالت

⁵⁷³ K: رسول ; R: "بانّت سعاد فقلبي اليوم متبول" - K:

⁵⁷⁴ R: مسعم

⁵⁷⁵ R: بعد

⁵⁷⁶ K: مكبول ; R: "متيمّ أثرها لم يفد مكبول" - K:

⁵⁷⁷ K, R: - "تبّئت" ، + "سمعت".

⁵⁷⁸ R: - "أنّ".

⁵⁷⁹ K: + "صلّى الله عليه و سلّم".

⁵⁸⁰ K: وعدني

⁵⁸¹ K: الوعد

فإن قال المنكر : سماع الفقراء مباح بما ذكرتم من الشرائط⁵⁸⁹ و سماع العوامّ حرام ، قلنا : لا يحلّ لأحد أن يحلّل⁵⁹⁰ و يحرم⁵⁹¹ في الشرع ، ما لم ينصّ الشارع عليه ، لما ورد في الخبر : " الحلال بيّن ، و الحرام بيّن ، و بينهما أمور مشتبهات⁵⁹² " ، و قال الله⁵⁹³ تعالى⁵⁹⁴ : (ولا تقولوا لما تصف ألسنتكم الكذب هذا حلال و هذا حرام لتفتروا على الله الكذب) ، فمن قال : إنّ السماع⁵⁹⁵ حرام مطلقاً⁵⁹⁶ ؛ فقد حرّم في الشرع ما لم يرد النصّ به ، إذ لم يرد في كتاب الله تعالى⁵⁹⁷ ، ولا في⁵⁹⁸ سنة رسول الله [151] صلّى الله عليه و سلّم ولا في كلام الصحابة رضي الله عنهم⁵⁹⁹ ، نصّ بتحريم السماع ، والرقص ، و من حرّم في الشرع ما ليس فيه ؛⁶⁰⁰ افترى على الله شيئاً ، و من

582 K, R: - "صلعم" + R: ; "صلّى الله عليه و سلّم" - .

583 R: + "اذن".

584 K: اذن

585 R: وجه

586 K, R: - "فهكذا - هنا - ، و جب حمل لهو الحديث على الكذب ، و الفسق ، و الملاهي" - .

587 R: - "فهو".

588 K, R: - "ما".

589 K: الشرايط ; R: الشروط

590 R: يحرم

591 R: يحلّل

592 K: متشابهات

593 K: - "الله".

594 R: - "الله تعالى".

595 K: + "مطلقاً".

596 K, R: - "مطلقاً".

597 K, R: - "تعالى".

598 K: - "في".

599 K, R: - "صلّى الله عليه و سلّم ولا في كلام الصحابة رضي الله عنهم".

600 K: + "فقد".

افترى على الله شيئا⁶⁰¹ ؛ كفر بالإجماع ، و أيضا إنّ سماع العوامّ ، و رقصهم ، تشبيه⁶⁰² تفرجاتهم في البساتين⁶⁰³ سماع الحبشة ، و رقصهم بين يدي رسول الله صلى الله عليه و سلم⁶⁰⁴ ، و لا خلاف في إباحة ذلك⁶⁰⁵ فكذلك⁶⁰⁶ حركاتهم في السماع و⁶⁰⁷ أيضا⁶⁰⁸ في الخبر : " من تشبه بقوم فهو منهم " ، و أصحاب الحقّ المحض فرطوا الناس به⁶⁰⁹ و أولياء الله تعالى⁶¹⁰ كالجنيد و غيره رضي الله عنهم⁶¹¹ ، تحركوا في السماع ، كما هو منقول عنهم في رسالة القشيريّ و غيرها من الكتب⁶¹² ، فإن⁶¹³ تحرك عامّي في السماع تشبها بهم ، طالبا من تركاتهم⁶¹⁴ ؛ كان مثلهم⁶¹⁵ ، و⁶¹⁶ قد ورد في الخبر⁶¹⁷ : " إنّ⁶¹⁸ هؤلاء القوم⁶¹⁹ لا يشقى⁶²⁰ بهم جليسهم " .

[152] فإن قال المنكر : إذا تواجد شخص في السماع على محبة إنسان ، أو على صورته ؛ كان حراما ،

قلنا : قد⁶²¹ ورد في الخبر : " و الذي نفسي بيده لا تدخلون⁶²² الجنة ، حتّى تؤمنوا ، و لا تؤمنوا⁶²³ ، حتّى تحابّوا ،

⁶⁰¹ K: - "ومن افترى على الله شيئا".

⁶⁰² K: يشبهه ; R: شبهه

⁶⁰³ K: - "تفرجاتهم في البساتين".

⁶⁰⁴ R: - "سماع الحبشة ، و رقصهم بين يدي رسول الله صلى الله عليه و سلم".

⁶⁰⁵ K: + "فسماعهم و رقصهم كذلك و ايضا ان حركاتهم في السماع يشبه تفرجاتهم في البساتين و لا خلاف في اباحة ذلك".

⁶⁰⁶ R: وكذا

⁶⁰⁷ K: - "و".

⁶⁰⁸ K, R: + "ورد".

⁶⁰⁹ R: - "كبعض الصحابة" + "فرطوا الناس به".

⁶¹⁰ K: - "تعالى" ; R: - "كبعض الصحابة او اولياء الله" + "فرطوا الناس به و اولياء الله تعالى".

⁶¹¹ K, R: - "رضي الله عنهم" ; R: + "سعم".

⁶¹² R: الرسائل

⁶¹³ K: فاذا ; R: فاذا

⁶¹⁴ R: تركاتهم

⁶¹⁵ K: منهم

⁶¹⁶ K: - "و".

⁶¹⁷ R:

⁶¹⁸ K: - "في الخبر : " إنّ".

⁶¹⁹ K: - "القوم" ; R: - "قوم".

⁶²⁰ K: يشقا

⁶²¹ K, R: - "قد".

⁶²² R: يدخلون

أولا أدلكم على⁶²⁴ شيء إذا⁶²⁵ فعلتموه ؛ تحاببتهم⁶²⁶ ؟ ، افشوا السلام بينكم " ، وفي رواية⁶²⁷ : " تحادوا " ،
و⁶²⁸ في الخبر أيضا : " ينادي الله تعالى⁶²⁹ يوم القيامة أين المتحابون لجلالي⁶³⁰ ؟ لهم منابر من نور ؛ فيغبطهم
النبيون ، و الشهداء " ، فإذا⁶³¹ تحاب⁶³² شخصان لله تعالى⁶³³ ، و تحرك أحدهما على محبة الآخر لله تعالى⁶³⁴ ؛
كان ذلك⁶³⁵ مباحا ، إذ⁶³⁶ لم يعترف بالباطل .

فإن قال المنكر: لا يتحرك⁶³⁷ العاتمي إلا باللعب ، و الباطل ، و مثل هذا اللعب حرام ، قلنا : ورد في
الخبر : (إذا [153] برز⁶³⁸ من أخيك كلام ؛ فلا⁶³⁹ تحمله على محمل السوء ، و أنت تجد له⁶⁴⁰ محملا حسنا) ،

623 R: يؤمنوا

624 K: الي

625 K: اذا

626 R: تحاببتهم

627 R: - "في رواية".

628 K: - "ترادوا ورد" ، + ، " ، وفي رواية : " تحادوا " ، و - " .

629 R: - "تعالى".

630 K: جلالي

631 K: فان

632 K: تحاببا ; R: تحاب

633 K: - "الله تعالى" ، R: - "تخلصان" ، + "شخصان لله تعالى" ، - " .

634 R: - "تعالى".

635 K, R: - "ذلك".

636 R: اذا

637 R: - "يتحرك".

638 R: يورد

639 R: لا

640 R: لها

فإذا رأينا مؤمنا موخدا⁶⁴¹ ، عامتيا كان⁶⁴² أو غيره ، متحركا في السماع ، ولم يعترف بالباطل ، وجب حمل فعله⁶⁴³ على الحق ، فإن كان المظنون ، كما ظنّ ، فذاك ، وإلا فأمر اعتقاده إلى الله تعالى⁶⁴⁴ ، لا إلى الناظر إليه⁶⁴⁵ و أيضا⁶⁴⁶ لما تحزرت⁶⁴⁷ المذاهب و اختار كل مجتهد ما غلب على ظنه بعد نظره في النصوص و تبع كل مجتهد قوم فلا⁶⁴⁸ يليق لأحد أن يحظي أحدا⁶⁴⁹ أصلا فعلى هذا السماع⁶⁵⁰ مباح⁶⁵¹ عند الشافعية مطلقا فلا لوم على من⁶⁵² يفعله من⁶⁵³ متابعيهم⁶⁵⁴ كما أنّ الزاني بالمرأة المستأجرة يسقط عنه الحدّ عند أبي حنيفة فلا لوم لمن⁶⁵⁵ يفعل ذلك من متابعيه و لكن لو علم به الحاكم الشافعي حدّه و لم⁶⁵⁶ يلتفت إلى اجتهاده لورود الكتاب بذلك حيث قال الله تعالى⁶⁵⁷ (الزانية و الزاني فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة⁶⁵⁸) و لا يعارض النصّ [154] إلا مثله و ليس للحنفي نصّ على تحريمه⁶⁵⁹ لا من الكتاب و لا من السنّة و لا من إجماع الأمة فإنكارهم على ذلك إنكار على الشارع كما قرّناه و كذا في سائر المذاهب .

⁶⁴¹ R: - "موخدا".

⁶⁴² K, R: - "كان".

⁶⁴³ R: - "فعله".

⁶⁴⁴ R: - "تعالى".

⁶⁴⁵ R: - "إليه".

⁶⁴⁶ K: - "إليه و أيضا".

⁶⁴⁷ R: - "كما تجرت" + ; "لما تحزرت".

⁶⁴⁸ K: و لا

⁶⁴⁹ K: احد

⁶⁵⁰ R: السماعية

⁶⁵¹ R: - "مباح".

⁶⁵² R: + "لمن".

⁶⁵³ K: - "يفعله من".

⁶⁵⁴ K: متابعيه

⁶⁵⁵ K: على من

⁶⁵⁶ R: لا

⁶⁵⁷ K, R: - "الله تعالى".

⁶⁵⁸ R: - "كل واحد منهما مائة جلدة".

⁶⁵⁹ K: تحريم السماع

فإن قال المنكر⁶⁶⁰ : سلّمنا⁶⁶¹ جواز⁶⁶² ضرب الدفّ من⁶⁶³ غير⁶⁶⁴ الصنوج ، فإنّ دفّ العرب ، كان كذلك ، و لكن لا نسلم جواز ضرب الدفّ بالصنوج ، قلنا : قد ثبت بما ذكرنا من الأحاديث جواز ضرب الدفّ من غير الصنوج و لم يرد في الصنوج شيء لا⁶⁶⁵ بالتحريم⁶⁶⁶ ، و لا بالكراهية⁶⁶⁷ ، فبقي على الإباحة ، فإن انضمّ مباح لم يسمع إلى مباح يسمع ، صار الكلّ مباحا ، إن لم تدلّ⁶⁶⁸ قرينة على الجمع بينهما بالتحريم ، كزواج الأختين ، فإنّ زواج⁶⁶⁹ كلّ واحدة⁶⁷⁰ منهما⁶⁷¹ على الانفرد⁶⁷² مباح ، و الجمع بينهما حرام .

و أمّا القصب الفارسيّ ، فلم يرد فيه شيء ، فبقي على الإباحة ، و أمّا المزمار ، فمنهيه⁶⁷³ عن سماعه ؛ لما ورد في الخبر⁶⁷⁴ ، [155] : (أنه صلّى الله عليه و سلّم⁶⁷⁵ سمع صوت المزمار فسدّ أذنيه) .

و أيضا يلزم المنكر الرقص ، و السماع ، و ضرب الدفّ ، و سماع الغناء⁶⁷⁶ ، محاربة الله تعالى⁶⁷⁷ و من حارب الله تعالى⁶⁷⁸ كفر⁶⁷⁹ بالاتّفاق ، وذلك أنّه ورد في الخبر الصحيح : " من عادى⁶⁸⁰ لي وليا⁶⁸¹ ، فقد بارزني

⁶⁶⁰ R: - "المنكر".

⁶⁶¹ K: - "المنكر : سلّمنا".

⁶⁶² K: - "جواز" ; R: لجؤزلنا

⁶⁶³ R: - "من".

⁶⁶⁴ R: بغير

⁶⁶⁵ K: في

⁶⁶⁶ K: التحريم

⁶⁶⁷ K: بالكراهة

⁶⁶⁸ R: يدلّ

⁶⁶⁹ R: تزوج

⁶⁷⁰ K: - "واحدة".

⁶⁷¹ K: منها

⁶⁷² K, R: انفرادها

⁶⁷³ K: فنهيه

⁶⁷⁴ K: لحديث

⁶⁷⁵ K, R: - "صلّى الله عليه و سلّم" ; K + "عليه السّلام" ; R: "صلعم".

⁶⁷⁶ R: الغنا

⁶⁷⁷ R: - "تعالى".

⁶⁷⁸ K, R: - "تعالى".

⁶⁷⁹ K: + "بالاجماع".

بالمخاربة " . ولا خلاف بين المجتهدين في وجدان الأولياء بينهم ، و اتفق أهل جميع الأعصار على صحّة ولاية الجنيد⁶⁸² ، و الشبليّ ، و معروف الكرخيّ ، و عبد الله بن خفيف⁶⁸³ ، و غيرهم ، ممّن هم مذكورين⁶⁸⁴ في تذكرة الأولياء ، و غير ذلك ، وقد صحّ⁶⁸⁵ عندهم⁶⁸⁶ في سيرهم ، أمّهم تواجدوا في السماع ، و رقصوا ؛ لنقض⁶⁸⁷ ما سوى الله⁶⁸⁸ عن قلوبهم ، فمن حرّم السماع مطلقا ؛ فكأنّه قال : إنّ هؤلاء الأولياء⁶⁸⁹ فعلوا حراما ، و من نسبهم إلى [156] مباشرة فعل⁶⁹⁰ الحرام عاداهم ، قولاً⁶⁹¹ ، و اعتقادا ، و من عاداهم⁶⁹² ؛ بارز الحقّ تعالى⁶⁹³ ، و من بارز الحقّ تعالى⁶⁹⁴ ؛ كفر بالاتّفاق : (فقد⁶⁹⁵ باء بغضب من الله و⁶⁹⁶ مأوه⁶⁹⁷ جهنّم و⁶⁹⁸ بئس المصير) .

⁶⁸⁰ K: عادا ; R: عاد

⁶⁸¹ R: - "وليا لي" + "لي وليا" -

⁶⁸² R: + "رضي" .

⁶⁸³ R: حفيف رضهم

⁶⁸⁴ K: مذكورون ; R: مذكور

⁶⁸⁵ K, R: صحت

⁶⁸⁶ K: - "عندهم" ; R: عنهم

⁶⁸⁷ R: النقض

⁶⁸⁸ R: - "الله" .

⁶⁸⁹ K: - "الأولياء" .

⁶⁹⁰ K, R: الفعل

⁶⁹¹ R: + "و فعلا" .

⁶⁹² R: عاديههم

⁶⁹³ R: - "تعالى" .

⁶⁹⁴ K: - "و من بارز الحقّ تعالى" ; R: - "تعالى" .

⁶⁹⁵ R: فمن

⁶⁹⁶ R: ف

⁶⁹⁷ K: ومأواه ; R: فمأويه

⁶⁹⁸ R: ف

فإذا ثبت - ممّا 699 ذكرناه⁷⁰⁰ من التقريرات ، و الدلائل⁷⁰¹ ، و الأحاديث - ، أنّ السماع مباح مطلقا ، وأنّ منكره إمّا كافر، أو فاسق ، و هذا⁷⁰² أشدّ⁷⁰³ استحبابا في حقّ المرّدين ، واجب في حقّ أولياء الله تعالى⁷⁰⁴ بالنسبة إلى مقاماتهم ، لأهمّ الجردون عمّا سوى الله إلى الله تعالى⁷⁰⁵ ، قال الله تعالى⁷⁰⁶ : (يُرِيدُونَ وَجْهَهُ) ، فكلمّا⁷⁰⁷ وجدوا شيئا⁷⁰⁸ من الصور⁷⁰⁹ : حملوه على المعاني الغيبية ، كما قال صلى الله عليه و سلّم⁷¹⁰ في حقّ أسيد⁷¹¹ بن الحضير⁷¹² حين ، قال : يا رسول الله ، كنت [157] أقرأ البارحة سورة⁷¹³ الكهف ، فإذا⁷¹⁴ فوق⁷¹⁵ رأسي سحابة ، فيها⁷¹⁶ مثل المصاييح ، قال : " تلك السكينة " ، و⁷¹⁷ لم يجعل السحابة على حالها⁷¹⁸ و السكينة فعيلة من السكون و هو⁷¹⁹ الاطمئنان⁷²⁰ إلى أنوار عالم الغيب الواردة⁷²¹ عليه بسبب تردده و مروره على

699 K: ما

700 R: ذكرنا

701 K, R: الدلائل

702 R: هو

703 K: - "هذا أشدّ" + "هو أكمل" ; R: أكد

704 R: - "تعالى".

705 K, R: - "تعالى".

706 R: - "تعالى".

707 K: ما فكل

708 K: عينا

709 K: التصوّر

710 K, R: - "علسم" ; R: "عليه السلام" + K ; "صلى الله عليه و سلّم" - K, R:

711 R: سيد

712 R: حصر

713 K: سورة

714 R: فإذا

715 R: + "على".

716 R: - "فيها".

717 K: ف

718 K: - "على حالها" ; R: - "على حالها"

719 R: هي

720 K: الاطمئنان

721 K: الواردة

صورها⁷²² و هي ألفاظ القرآن فكذلك أولياء الله تعالى⁷²³ ، يحملون⁷²⁴ الصور على المعاني ؛ لتكتم مراتب الصور ، و سيرهم في مراتب المعارف⁷²⁵ . فالدَفّ عندهم ، إشارة إلى دائرة⁷²⁶ الأكوان ، و الجلد الراكب عليه ، إشارة إلى الوجود المطلق ، و الضرب الوارد على الدَفّ ، إشارة إلى ورود الواردات⁷²⁷ الإلهية من باطن البطون على الوجود المطلق ؛ لإخراج الأشياء الذاتية من الباطن إلى الظاهر ، و الجلاجل الخمسة ، إشارة إلى المراتب النبوية ، و المراتب الولائية ، و المراتب⁷²⁸ الرسالية ، و المراتب الخلافية ، و المراتب الإمامية ، و صوتها مجموعا ، إشارة إلى ظهور التجليات⁷²⁹ الإلهية ، و العلم المطلق بواسطة هذه المعاني [158] في قلوب الأولياء ، و أهل⁷³⁰ الكمال ، و نفس المعنى ، صورة⁷³¹ رتبة⁷³² الحقّ تعالى⁷³³ و تقدّس⁷³⁴ إذ ، هو محرّك الأشياء ، و موجدها ، و مقنيها⁷³⁵ ، و صوت المعنى⁷³⁶ ، إشارة إلى الحياة الربانية الواردة⁷³⁷ من باطن البطون إلى مراتب الأرواح ، و القلوب الأسرار ، و القصب ، إشارة إلى الذات الإنسانية ، و الأتقاب التسعة ، إشارة إلى منافذه في الظاهر ، و هي تسعة : الأذنان ، و المنخران ، و العينان ، و الفم ، و القبل ، و الدبر ، و تسعة⁷³⁸ أثقاب أخرى⁷³⁹ مقلوبة من الظاهر إلى الباطن ، و هي :

722 K: حروفها

723 R: - "تعالى".

724 R: يحملون

725 K: - "المعاني" + "مراتب المعارف".

726 K: دائرة ; دائيره

727 K: الوارداة

728 R: - "المراتب".

729 K, R: الحياة

730 K: - "أهل".

731 K: صورت

732 K: رؤية

733 R: - "تعالى".

734 R: - "و تقدّس".

735 K: منشيئها ; R: مغنيها

736 K: الغنا

737 K: الوارده

738 R: تسع

739 K: - "أخرى".

الإبطان و بطن المرفقين و تحت الركبتين و بطن الكوعين و السرّة و تسع مراتب في الباطن و هي القلب ، و العقل ، و الروح ، و النفس ، و السرّ ، و الجوهر الإنسانيّ ، و اللطيفة الذاكرة ، و الفؤاد⁷⁴⁰ ، و الشغاف ، و النفس النافذ في القصب ، إشارة إلى نفوذ نور الله تعالى⁷⁴¹ في قصب ذات الإنسان⁷⁴² ؛ و تحركهم في السماع ، [159] إشارة إلى تذكار طير⁷⁴³ الحقيقة الإنسانيّة في مقام⁷⁴⁴ الخطاب⁷⁴⁵ الأزليّ⁷⁴⁶ : (ألتست برتكم) ، و اضطراب⁷⁴⁷ الروح لكسر⁷⁴⁸ قفص الجسم ، و رجوعه إلى الوطن الحقيقي ، حيث قال : " حبّ الوطن من الإيمان " : أي وطن الأرواح ، الذي أوجد الروح فيه ، حيث قال : (ونفخت فيه من روحي) " ، و الرقص ، إشارة إلى جولان الروح حول دائرة⁷⁴⁹ الموجودات⁷⁵⁰ ؛ لقبول آثار التجليات ، و التزيلات⁷⁵¹ ، و هذا حال العارف ، و الفتل⁷⁵² ، إشارة إلى وقوف الروح مع الله بسرّه ، و وجوده ، و جولان نظره ، و فكره ، و نفوذه⁷⁵³ في مراتب الموجودات ، و هذا حال المحقّق ، فطفره⁷⁵⁴ إلى فوق ، إشارة إلى انجذابه من المقام الإنسانيّ إلى المقام الأحاديّ ، و اكتساب الكائنات⁷⁵⁵ منه آثارا روحانيّة ، و أمداد⁷⁵⁶ نورانيّة ، فإذا خرج روحه عن الحجاب ؛ و وصل [160] إلى مراتب الصواب : كشف

⁷⁴⁰ K: - "و الفؤاد".

⁷⁴¹ R: - "تعالى".

⁷⁴² R: الإنساني

⁷⁴³ R: طين

⁷⁴⁴ K, R: - "في مقام".

⁷⁴⁵ K, R: خطاب

⁷⁴⁶ K, R: - "الأزلي".

⁷⁴⁷ K: اضطرب

⁷⁴⁸ R: وكسر

⁷⁴⁹ R: دائرة

⁷⁵⁰ K: الموجود ; R: المودان

⁷⁵¹ R: التزيلات

⁷⁵² R: الفعل

⁷⁵³ K: نفوذ

⁷⁵⁴ R: و طعره

⁷⁵⁵ K, R: الكائنات

⁷⁵⁶ K: اسرارا

رأسه ، فإذا تجرّد عن ما⁷⁵⁷ سوى الله ، و اتّصل إلى الله تعالى⁷⁵⁸ ، خلع ثيابه ، فان كان المغيّي صاحب حال⁷⁵⁹ ، و مقام ؛ ألقى⁷⁶⁰ إليه ثيابه ، و إن لم يكن كذلك⁷⁶¹ ، فالقأوه⁷⁶² إليه ، ظلم⁷⁶³ ؛ لأنّ ثوب⁷⁶⁴ صاحب الحال صورة حاله ، و لا يستحقّ قبول حاله إلّا من هو⁷⁶⁵ في رتبته ، و إن ارتقى إلى مقام⁷⁶⁶ علويّ ، و المغيّي يتكلّم في مقام سفليّ ؛ ألقى⁷⁶⁷ إليه بيتا⁷⁶⁸ مناسبا⁷⁶⁹ لحاله⁷⁷⁰ ، فإن أشكل عليه ، أمر غيّي⁷⁷¹ عنه⁷⁷² ، و وقف حاله علي⁷⁷³ ؛ أخذ غيره ، و جال⁷⁷⁴ معه ؛ ليجتمع حاله بحاله⁷⁷⁵ ، و تنحلّ⁷⁷⁶ عقده ، فمتى عطش ، و طلب شرب الماء ، دلّ على أنّه يقهر ، لأنّ مقام الروح مقام الصفاء ، و عداوة من الأنوار ، فإذا عطش ، دلّ على⁷⁷⁷

⁷⁵⁷ R: - "عما" + "عن ما" - .

⁷⁵⁸ K, R: - "تعالى" - .

⁷⁵⁹ K: جمال

⁷⁶⁰ K: القا

⁷⁶¹ K, R: - "كذلك" - ; R: + "صاحب الحال" - .

⁷⁶² K, R: فالقاه

⁷⁶³ R: كلم

⁷⁶⁴ K: - "كذلك ، فالقأوه إليه ، ظلم ؛ لأنّ ثوب" - ; R: - "لاهنون" + "لأنّ ثوب" - .

⁷⁶⁵ K: هوي

⁷⁶⁶ K: - "مقام" - .

⁷⁶⁷ K: القا

⁷⁶⁸ R: شيئا

⁷⁶⁹ K: يناسب

⁷⁷⁰ K: حاله

⁷⁷¹ K: غيبي

⁷⁷² K, R: - "عنه" - .

⁷⁷³ K, R: عليه

⁷⁷⁴ R: حال

⁷⁷⁵ R: عليه

⁷⁷⁶ R: ينحلّ

⁷⁷⁷ K: - "أنّه يقهر ، لأنّ مقام الروح مقام الصفاء ، و عداوة من الأنوار ، فإذا عطش ، دلّ على" - .

أنه⁷⁷⁸ رجع إلى مقام الجسد ، إذ مقام الروح التغدّي بالغيب ، فلا يحتاج إلى [161] الظاهر ، و مقام الجسد التغدّي بالصورة ، فعند⁷⁷⁹ رجوعه من الغيب إلى الشهادة ، يطلب الماء ، و ذلك يدلّ على النقص⁷⁸⁰ .

و أمّا المعنى المعقول الدالّ على شرف السماع ، فوجوده⁷⁸¹ التناقض من⁷⁸² وجوه⁷⁸³ أحدها⁷⁸⁴ أنّ الأحوال اللاحقة للشيء ، قسمان : حركة ، و سكون ، فالحركة صفة الأرواح ، و الأسرار ، و السكون صفة الأجساد ، و الصور الكثيفة⁷⁸⁵ ، و الحرارة ، و التلطيف من لوازم الحركة ، و الجمود ، و التغيّر من لوازم السكون ، ولهذا لو بقي الماء في جرّته⁷⁸⁶ ، ولو كان كثيرا⁷⁸⁷ ؛ لتغيّر⁷⁸⁸ بمرور⁷⁸⁹ الزمان ، و إن كان جاريا قليلا ؛ لم يتغيّر .

فإذا أثار الصوت الموزون في⁷⁹⁰ الباطن حرّك الروح إلى طلب⁷⁹¹ الارتقاء فتحرك الجسد بحركة الروح ؛ فيحصل في وجوده حرارة ؛ فتتحلّ فضلات وجوده ، و يظهر في قلبه آثار مشهودة⁷⁹² ، و ذلك بفعل السماع .

و ثانيها : أنّ الغذاء⁷⁹³ الحسّي يقوّي الجسد ، و حصول [162] ذلك بمباشرة الغذاء⁷⁹⁴ ، و⁷⁹⁵ الغذاء الروحيّ يقوّي القلب ، و السرّ ، و ذلك بمباشرة آلات⁷⁹⁶ استنزال⁷⁹⁷ الروح و⁷⁹⁸ النور ، و الحياة من العالم الغيبيّ ،

⁷⁷⁸ R: "يقهر ، لأنّ مقام الروح مقام الصفاء ، و عداوة من الأنوار ، فإذا عطش ، دلّ على أنه" - .

⁷⁷⁹ R: + "ذلك" .

⁷⁸⁰ R: النقص

⁷⁸¹ K: فوجوه

⁷⁸² R: - "فوجوده التناقض من" .

⁷⁸³ K: بوجوه R: "التناقض من وجوه" - .

⁷⁸⁴ R: أحديها

⁷⁸⁵ R: الكشيفة

⁷⁸⁶ K: جمومة R: جوعه

⁷⁸⁷ K: - "كثيرا" .

⁷⁸⁸ K: التغير

⁷⁸⁹ R: لمرور

⁷⁹⁰ K: + "التغيّر" .

⁷⁹¹ R: - "طلب" .

⁷⁹² K: مشهود R: مشهودة

⁷⁹³ K: الغذاء

⁷⁹⁴ K: الغذاء

⁷⁹⁵ K: اذا

و هو تحريك الروح بسماع المعاني⁷⁹⁹ الغريبة من الأشعار الرقيقة ، و ترك التعلّقات الكونيّة ، و الانجذاب إلى المنازل الروحانيّة ، و آلة⁸⁰⁰ حصول هذه الأنوار اجتماع الإخوان ، و طلب المدد من الله الرحمن⁸⁰¹ .

وثالثها : أنّ السماع يجزّد الشخص عن الأمور الظاهرة ، و يميله إلى قبول الأنوار ، و الأسرار الباطنة ، فكلّما زاد وجدّه في السماع ؛ زاد سيره ، و طيره في عالم الأرواح ، و عند كثرة⁸⁰² ازدياده ؛ يرقّ⁸⁰³ قلبه ، و يقبل من آثار فيض الله تعالى⁸⁰⁴ ، و تجلّياته ؛ فيحصل له مقام الوصول من غير رياضة جديدة.

و رابعها : أنّ الصوت هو⁸⁰⁵ نافذ⁸⁰⁶ من الظاهر إلى الباطن ، و يتّصل بالقلب ؛ فينبسط⁸⁰⁷ القلب ، و الروح بواسطة [163] اختلاف النغمات الموزونة ، و بعدد⁸⁰⁸ المعاني الواردة⁸⁰⁹ على الروح في مراتب الموجودات ، فإذا اتّبع الروح الجسد في الحركة و تبع الجسد الروح في الحضور⁸¹⁰ و النور و السرور تجزّد عن التوهّمات و التخيلات ؛

796 K: الاته

797 K, R: الاستزال

798 K, R: "الروح و" .

799 R: معاني

800 K: اله ; R: اية

801 R: - "الرحمن" .

802 K: كثرت

803 K: يرقا

804 R: - "تعالى" .

805 K: هو ; R: هواء

806 R: منافذ

807 K: فينشط

808 R: ثوارد

809 K: الوارده

810 K: الحضوره

فنفذ⁸¹¹ في القوى⁸¹² الجسدية المعاني المتصلة⁸¹³ في الروح ؛ فينجذب الجسد إلى مقام الروح ، و يرتفع الحجاب ؛ فيشاهد⁸¹⁴ تلك المعاني ، و الحقائق⁸¹⁵ دفعة ، و هذا مقام الكمال العياني⁸¹⁶ ، الذي لا يحصل بكثير من الرياضات⁸¹⁷.

وخامسها : أنّ السماع سكون⁸¹⁸ في الباطن ، و حركة في الظاهر ، و ما سواه من العبادات غير الصوم⁸¹⁹ ، حركة⁸²⁰ في الظاهر ، و الحركة في الظاهرة⁸²¹ تناسب⁸²² الكثرة⁸²³ ، فكلما كثرت الحركة في السماع ، و قوي السكون في القلب ؛ تجرد عما⁸²⁴ سوى الله تعالى⁸²⁵ ، فظهر فيه الوجد ، و انجذب [164] إلى الجناح الأحدي ؛ فيشاهد بنظر⁸²⁶ السر⁸²⁷ العوالم الإلهية ، و يدرك أسرار⁸²⁸ ربانية⁸²⁹ لا يحيط⁸³⁰ بها العقول ، و الأفهام ، و أما الأركان الثلاثة⁸³¹ : كالصلوة ، و الحاج⁸³² ، و الشهاداتين ، فإنها ، و إن كانت حركة في الظاهر ، و الباطن⁸³³ ، و

⁸¹¹ K, R: فينفذ

⁸¹² K: القوي

⁸¹³ K: المفصلة ; R: المفصلة

⁸¹⁴ K: فشاهد

⁸¹⁵ K: الحقائق ; R: الحقائق

⁸¹⁶ R: الغذائي

⁸¹⁷ K: الرياضة

⁸¹⁸ K: - "سكون".

⁸¹⁹ K: - "و ما سواه من العبادات غير الصوم".

⁸²⁰ K: الحركة

⁸²¹ R: الظاهر

⁸²² R: مناسب

⁸²³ R: - "الكثرة".

⁸²⁴ K: عن ما

⁸²⁵ R: - "تعالى".

⁸²⁶ K: بنظره

⁸²⁷ K: - "الله تعالى" ، + "السر".

⁸²⁸ K: الاسرار ; R: اسرار

⁸²⁹ R: الربانية التي

⁸³⁰ R: تحيط

⁸³¹ R: الثلثة

⁸³² K: - "الحاج ، و الصلاة" ، + "كالصلوة ، و الحاج".

لكن⁸³⁴ قد يظهر من⁸³⁵ بين الحركتين سكون روحيّ وجهيّ ، يؤدّي صاحبه إلى الفناء و البقاء ، و أمّا الصوم ، فإنّه سكون في الظاهر والباطن ، و قد يخرج من بين السكونين حركة من الله ، بالله ، لله ، و ذلك⁸³⁶ الإطلاق التامّ ، و الحكم العامّ ، فإذا⁸³⁷ سرّ السماع بمراتبه مشتمل على حقائق⁸³⁸ الأركان الخمسة فالصلوة⁸³⁹ ، و الحجّ ، و الشهاداتان من مراتب ظاهرة⁸⁴⁰ ، و الصوم ، و الزكوة⁸⁴¹ من مراتب باطنة⁸⁴² ؛ و قد يحصل للإنسان⁸⁴³ في السماع من الكمالات ، ما لا حصل⁸⁴⁴ بالمواظبة⁸⁴⁵ على كثير من العبادات .

وسادسها : أنّ السماع يشتمل على الأحوال الكماليّة ، [165] التي هي⁸⁴⁶ نهايات المقامات ، فسينه⁸⁴⁷

وميمه⁸⁴⁸ : يشير إلى السّم ، يعني : أنّ سرّ⁸⁴⁹ السماع كالسّم ، يموت الشخص عن التعلّقات⁸⁵⁰ الغيريّة ، و⁸⁵¹

⁸³³ K: - "و الباطن".

⁸³⁴ R: لكنها

⁸³⁵ R: - "من".

⁸³⁶ K: + "هو".

⁸³⁷ R: فاذن

⁸³⁸ K: حقايق ; R: حقايق

⁸³⁹ K: فالصلات

⁸⁴⁰ K, R: الظهر

⁸⁴¹ K: الزكات

⁸⁴² R: الباطن

⁸⁴³ K: الانسان

⁸⁴⁴ K, R: يحصل

⁸⁴⁵ K: بالمواظبه

⁸⁴⁶ R: من

⁸⁴⁷ R: سنيّة

⁸⁴⁸ R: ممية

⁸⁴⁹ R: - "سرّ".

⁸⁵⁰ K: المتعلقات

يوصله⁸⁵² إلى المقامات الغيبية ، و عينه و ميمه : يشير إلى مع⁸⁵³ يعني⁸⁵⁴ أنّ السماع يوصل الشخص إلى المعية⁸⁵⁵ الذاتية⁸⁵⁶ الإلهية ، قال عليه السلام : " لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب و لا نبي مرسل " ، و سينه و ميمه و ألفه : يشير إلى السماء ليشعر أنّ السماع ، يصي⁸⁵⁷ الشخص علويًا سماويًا ، و يخرج عن المراتب السفلية ، و ألفه و ميمه : يشير إلى الأم⁸⁵⁸ ؛ ليعلم أنّ صاحب السماع ، أم⁸⁵⁹ كل من سواه ؛ فيأخذ المدد من الغيب بروحانيته ، و يفيض على ما سواه الحياة و العلم المشير إليهما⁸⁶⁰ كلمة (ماء⁸⁶¹) ، و عينه و ميمه : تشير⁸⁶² إلى عمّ ، أي : يعمّ صاحب السماع بروحانيته [166] العلويات ، و بحياة قلبه الانسانيّ⁸⁶³ و بنور نفسه الركيّة الجسمانيّات ، و غير ذلك من الأحوال ، فإذا⁸⁶⁴ صاحب السماع يرتقي إلى⁸⁶⁵ المقامات العالية و النفحات الرئانيّة ، التي لا يصل إليها بألف اجتهاد ، و أكمل رياضات ، و فوائد⁸⁶⁶ السماع تبلغ إلى مائة⁸⁶⁷ فائدة⁸⁶⁸ ، و مائة⁸⁶⁹

851 K: - "و".

852 K: بوصلة

853 R: معية

854 K: - "يعني".

855 K: معية

856 K: الرتبة

857 R: يصير ; K: يصلي

858 R: الامر

859 R: امر

860 K, R: إليها

861 K: ما

862 K, R: يشير

863 K: الانسان ; R: الانسانيات

864 K: فاذن

865 R: - "إلى".

866 K: فوائد ; R: فوائد

867 K, R: مائة

ألف حال يجدها صاحب⁸⁷⁰ الذوق ، و الوجد ، و البصيرة و لا ينكر السماع إلا أعمى القلب عديم النور كثير الحجاب غافلا عن الله تعالى⁸⁷¹ مائلا⁸⁷² إلى النفس و الهوى قال الله تعالى⁸⁷³ و إذا سمعوا ما أنزل إلى الرسول ترى أعينهم تفيض من الدمع مما عرفوا من الحق يقولون ربنا آمنا فآكتبنا مع الشاهدين و ما لنا لا نؤمن بالله و ما جاءنا من الحق و نطمع أن يدخلنا ربنا مع القوم الصالحين .

الخاتمة⁸⁷⁴ في بيان كيفية السماع المعتبر عند الأولياء⁸⁷⁵ أرباب الأحوال و المقامات لتحريك⁸⁷⁶ ارواحهم إلى عالم القدس و تذكراهم مقام الأنس .

[167] فإذا أرادوا ذلك اجتمعوا ضحوة⁸⁷⁷ النهار بعد الفراغ من صلوة⁸⁷⁸ الضحى أو⁸⁷⁹ بعد العشاء بعد الفراغ من وردهم قراءة⁸⁸⁰ كان أو⁸⁸¹ ذكرا⁸⁸² و آية⁸⁸³ عبادة⁸⁸⁴ كانت فإذا قعدوا قرأ⁸⁸⁵ أرقهم⁸⁸⁶ صوتا مثل و

868 فايده : R ; فائده : K

869 مائة : R, K

870 اهل : R

871 "تعالى" - : R

872 مايلا : R

873 "تعالى" - : R

874 "الخاتمة" - : K

875 "و" + : R

876 "لتحريك" + : R

877 صلوة : R

878 صلوات : K

879 و : R

880 قراءة : K

881 "و" + , "كان أو" - : R, K

882 ذنرى : R ; ذكر : K

883 اي : R, K

884 صلوة : R

ينجّي الله الَّذِينَ اتَّقُوا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمْ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى 887 وَ كُنْ مِنْ 888 الشَّاكِرِينَ أَوْ 889 إِنَّ
 الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ 890 رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ 891 إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى 892 تَنْطِقُونَ 893 أَوْ
 وَالسَّمَاءَ بَنِينَهَا بَاسِيَدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى 894 فَفَرَّوْا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ أَوْ أَلَمْ 895 تَرَ 896 أَنَّ اللَّهَ
 أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصَبَّحَ الْأَرْضُ خَضِرَاءً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ وَأَشْبَاهُ 897 ذَلِكَ وَ 898 فِي الْجُمْلَةِ 899 يَقْرَأُ آيَاتِ دَالَّةٍ
 عَلَى طَلَبِ التَّرَقِّيِّ وَالْإِزْدِيَادِ وَالْعِنَايَةِ وَالْحِمَايَةِ ثُمَّ يَتَكَلَّمُ الشَّيْخُ عَلِيُّ مَعْنَى 900 [168] هَذِهِ الْآيَاتِ بِمَا 901 يَلِيْقُ 902
 بِمَقَامِ السُّلُوكِ فَيَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ 903 إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَ بَطْنًَا وَ حَدًّا 904 وَ مَطْلَعًا 905

885 R: فقرا

886 K: اقراهم ; R: قراهم

887 R: - "تعالى".

888 K: - "تعالى وكن من".

889 K: و

890 K: اتيهم

891 K: - "إنهم كانوا قبل ذلك محسنين".

892 K: - "قوله تعالى"; R: - "تعالى".

893 R: ينطقون

894 K, R: - "تعالى".

895 K: لم

896 K: تروا

897 K: ما شبه

898 K: - "و".

899 K: الحكمة

900 R: - "معنى".

901 K: ما

902 K: يقيم

903 R: - "صلعم", + "صلى الله عليه وسلم".

904 K: حد ; R: جسدا

فظاهر⁹⁰⁶ هذه⁹⁰⁷ الآيات في الأكوان لأهل الاعتبار و باطنها⁹⁰⁸ في الإنسان لأهل الكشف⁹⁰⁹ و الأسرار
 فمعنى⁹¹⁰ هذه الآية و ينجّي الله أي أنقذ⁹¹¹ الذين اتقوا مراتب النفس و الهوى⁹¹² و خرجوا عن الموانع⁹¹³ من
 الدفع و الالتواء⁹¹⁴ فنجاهم الله تعالى⁹¹⁵ من التعلّق بما سوى الله و الانجذاب إلى الله تعالى و قبول التعريفات الإلهية
 من غير واسطة حيث قال الله تعالى⁹¹⁶ و اتقوا الله و يعلمكم الله و كمل عقولهم بالحكمة و المعرفة و كمل قلوبهم
 بالأحوال و الأذواق و المواجيد و كمل نفوسهم بالأعمال الصالحة و الأخلاق الرّكّية لحمل كلّ موجود على مراد الله
 تعالى⁹¹⁷ ثمّ ردّهم من الحقّ إلى الخلق يستنقل⁹¹⁸ بواسطتهم آثار الصفات الإلهية من الحياة⁹¹⁹ و العلم [169] إلى
 غيرهم فحين⁹²⁰ مفارقتهم⁹²¹ الحضرة⁹²² الألوهية بالعقل و النفس و تعلّقهم بما سوى الله تعالى⁹²³ لرؤية⁹²⁴ آثار

905 K: مطلقا

906 K: فظاهرة

907 K: - "هذه".

908 K: باطنا

909 R: الاكشاف

910 R: - "قي حق"، "فمعنى".

911 K: + "الله"; R: اهدى الله

912 R: الهوى

913 K: المواقع

914 R: الاستواء

915 R: - "تعالى".

916 R: - "الله تعالى".

917 K, R: - "تعالى".

918 K: يشتمل في R: مستنقل

919 R: الحياة

920 R: محسين

921 R: منارتهم

922 K: - "الحضرة"; R: حضرة

أفعاله و إكمال مراتب معقولاته لا يمسه بهذا التعلق العارضيّ السوء⁹²⁵ أي بعد⁹²⁶ و احتجاب⁹²⁷ من الحضرة الأحدثية إذ هم مع الله بسرهم و روحهم و مع الخلق بحسهم و نفوسهم و لا هم يزنون لعدم ذهاب ما عندهم من المنازل و المقامات و الأحوال .

و يقول على المثل⁹²⁸ الثاني إنّ المتقين بترك⁹²⁹ ما سوى الله و الانجذاب إليه سرًا و علانية⁹³⁰ جنات المعارف و العلوم الغيبية آخذين من الله ما آتاهم⁹³¹ من التحليات و التعريفات إنهم كانوا قبل ذلك أي في حال السلوك و السير و الطلب محسنين مع نفوسهم بالترام الأحكام [170] و الشرائع⁹³² و مع عقولهم بالمداومة⁹³³ على الأفكار الصالحة و فهم⁹³⁴ الأسرار التوحيدية.

و على الثالث و السماء⁹³⁵ أي⁹³⁶ سماء⁹³⁷ الأرواح بنيناها أي أظهرناها⁹³⁸ من الغيب الإلهي إلى قضاء الوجود بأيد أي بالقدرة⁹³⁹ و العلم⁹⁴⁰ و الإرادة⁹⁴¹ و إنّنا لموسعون مراتب الأرواح ليتجلّى⁹⁴² فيها⁹⁴³ من أنواع⁹⁴⁴

⁹²³ R: - "تعالى".

⁹²⁴ R: برؤية

⁹²⁵ K: السو

⁹²⁶ R: بعد

⁹²⁷ K: - "و احتجاب" + "و احتجاب".

⁹²⁸ K, R: مثل

⁹²⁹ K: يتركو

⁹³⁰ K, R: + "في".

⁹³¹ R: آتيهم

⁹³² K, R: الشرائع

⁹³³ R: الواهية

⁹³⁴ R: في

⁹³⁵ K: السما

⁹³⁶ R: - "أي".

⁹³⁷ K: سما

الأسرار التوحيدية و المراتب الوجدية⁹⁴⁵ و الأرض أي⁹⁴⁶ أرض القلوب النقية الطاهرة فرشناها أي بسطانها⁹⁴⁷ أرض القلوب ليظهر منها أنواع الحكم و المعارف و الحلم⁹⁴⁸ و اللطائف⁹⁴⁹ فنعم الماهدون أي بسطانها⁹⁵⁰ بسطا⁹⁵¹ قدرنا⁹⁵² لا حكماً⁹⁵³ و لهذا⁹⁵⁴ تحيط⁹⁵⁵ بألوف من أنواع العلوم و المعارف و من كل شيء خلقنا زوجين أي مثل الروح و الجسد و الصورة و المعنى و الحسن و الخلق و غير ذلك لعلكم [171] تدركون أنّ رتبة الحكمة مشتملة على

938 K: أظهرنا

939 R: بقدرة

940 R: علم

941 R: إرادة

942 R: فيتجلى

943 R: منها

944 K: انوار

945 R: الواحدية

946 R: - "أي".

947 K: بسطنا

948 K: العلم ; R: - "و الحلم".

949 R: اللطائف

950 K: بسطنا

951 K: بسط

952 K: قدرنا

953 K: حكما

954 R: بهذا

955 K, R: يحيط

الأسباب و المسببات و رتبة القدرة ظهور الأشياء⁹⁵⁶ من غير واسطة ففترّوا من الشهادة إلى الغيب و من الأسماء⁹⁵⁷
إلى المسمّي و من الصفات إلى الذات و من الفناء⁹⁵⁸ إلى البقاء.⁹⁵⁹

و يقول⁹⁶⁰ على المثل⁹⁶¹ الرابع⁹⁶² ألم تر بنظر البصيرة أنّ الله أنزل من سماء⁹⁶³ الأرواح مطر⁹⁶⁴ العلوم و
المعارف على أرض القلوب⁹⁶⁵ النقيّة الطاهرة من الميل⁹⁶⁶ إلى ما سوى الله فتصبح أرض القلوب مخضرة بأنواع
العبادات و التوجّهات و الأخلاق الرضيّة مثل الكرم و الصفح و الشفقة و التواضع و الإيثار و غير ذلك .

ثمّ يشرع القول بذكر كلام عرفانيّ و قول ربّانيّ مثل .

لك في القلوب منازل و مقام لا العقل يدركها و لا الأفهام⁹⁶⁷ فإن قيل جعلت للحقّ تعالى⁹⁶⁸ منزلا و مقاما و ذلك
[172] تجسيم⁹⁶⁹ قلنا إنّما قيل كذلك⁹⁷⁰ تمسّكا بقول الشارع الحكيم حين سئل أين⁹⁷¹ في الأرض قال في قلوب
عباده المؤمنين و مثل⁹⁷² .

كلّ⁹⁷³ صبح و كلّ إشراق تبك⁹⁷⁴ عيني بدمع⁹⁷⁵ مشتاق⁹⁷⁶

⁹⁵⁶ K: الأشياء

⁹⁵⁷ K: الأسماء

⁹⁵⁸ K: الفناء

⁹⁵⁹ K: البقاء

⁹⁶⁰ K: تقول

⁹⁶¹ R: مثل

⁹⁶² K: الثالث

⁹⁶³ K: سما

⁹⁶⁴ K: مظهر

⁹⁶⁵ K: - "القلوب".

⁹⁶⁶ R: الالتفات

⁹⁶⁷ K: "لك في القلوب منازل و مقام لا العقل يدركها و لا الأفهام".

⁹⁶⁸ R: - "تعالى".

⁹⁶⁹ R: بهم

⁹⁷⁰ K, R: ذلك

⁹⁷¹ K: ان ; R: + "الله".

⁹⁷² K: + "شعر في".

⁹⁷³ R: بكلّ

قد لسعت حيّة الهوى كبدي فلا طيب لها و لا راق⁹⁷⁷

إلا الحبيب الذي⁹⁷⁸ شغفت به فعنده رقيتي⁹⁷⁹ و ترياق .

و مثل قوله⁹⁸⁰

قم بنا يا سعد نظوي البيد طي في ولاء الحب ألقاه إلي⁹⁸¹

لي غرام في هواه عن⁹⁸² لي حكم أحوال الصفا في كلّ حني

رمت محو الذات إجلالا له ليس وصف جامع إلا إلي

قام⁹⁸³ بي كلّ المراتب دائما⁹⁸⁴ إتها أحكام فتح يا أخي

[173]

لا يراني من له في نفسه حظّ فهم في شمس الوجد فيّ

زادني حال الفنا في حبه لا أبالي النشر أو في حكم طي

كلّ أوصاف بدا في حكمه ذاك سرّ الجمع منكم أو إلي⁹⁸⁵

974 R: ييكي

975 K: بديع

976 K: مشتتاتي

977 K: - "لا راق" + "ترياق".

978 K: + "قد".

979 K: رقوتي

980 K: - "قوله".

981 K: أي

982 K: غني

983 K: - "محو الذات إجلالا له ليس وصف جامع إلا إلي قام".

984 K: دائما

985 K: علي

يا أضحائي لماذا تنكروا حالتي بعد اعتراف⁹⁸⁶ لي فتي
أنصبتني في صفاء راحه مثل نصب الفعل نحو لام كي⁹⁸⁷
جاءني بشرى و صال بالبقا صاد آساد الورى هذا الظي⁹⁸⁷
و مثل

علم الحقيقة علم كشف شامل لمراتب الأكون و الألوان
فإذا فنيت عن التصور فاهما أدركت حكم خقائق⁹⁸⁸ الرحمان
لا عقل للحظ⁹⁸⁹ المحقق كثرة⁹⁹⁰ من كنه وحدة⁹⁹¹ ذاته المتان
إن كنت قاصد فتح باب جامع⁹⁹² حقق خقائق⁹⁹³ كون كل مكان

[174]

ثم انسلخ عن⁹⁹⁴ رؤية⁹⁹⁵ الصور⁹⁹⁶ التي منها جوامع صفوة⁹⁹⁷ الإيمان
فإذا رفعت لواء مجد⁹⁹⁸ شامخ و محوت آثار الهوى و هوان
حققت⁹⁹⁹ حينئذ جوامع سره¹⁰⁰⁰ وفهمت وحدة¹⁰⁰¹ وجهه المتان

⁹⁸⁶ K: انضمامي

⁹⁸⁷ K: - أنصبتني في صفاء راحه مثل نصب الفعل نحو لام كي⁹⁸⁷ -
”جاءني بشرى و صال بالبقا صاد آساد الورى هذا الظي“.

⁹⁸⁸ K: خقائق

⁹⁸⁹ K: - ”لا حظ للعقل“ + ”عقل للحظ“ -

⁹⁹⁰ K: كثرت

⁹⁹¹ K: وحدت

⁹⁹² K: - ”جمع“ + ”باب جامع“ -

⁹⁹³ K: خقائق

⁹⁹⁴ K: - ”عن“ -

⁹⁹⁵ K: + ”عن“ -

⁹⁹⁶ K: الصورة

⁹⁹⁷ K: صورة

⁹⁹⁸ K: - ”لواجدوا“ + ”لواء مجد“ -

⁹⁹⁹ K: حقيقة

¹⁰⁰⁰ K: سرها فيها

ومثل قوله¹⁰⁰²

كلّ الوجود بفيض جودك ناطق
و نهاية العشق في فلواتهم
لما بدا من حكم سرّ جامع
جاء التجلّي من مقام صفاته
أعطى لوائح¹⁰⁰⁸ مكرمات ساطع
هذا الّذي أظهرت من كنه الصفا
و جمال وجهك في البصائر¹⁰⁰³ شارق
بدء الحبّ و من حواه حقائق¹⁰⁰⁴
رفع الحجاب و ذلك¹⁰⁰⁵ أمر خارق
و محي¹⁰⁰⁶ فواتح¹⁰⁰⁷ ليس فيها طارق
آبت¹⁰⁰⁹ إليه مغارب و مشارق

حقّ¹⁰¹⁰ الحقيقة و هو سرّ فائق¹⁰¹¹

أبكار خدر العشق وقت جلّائه¹⁰¹² شدّت¹⁰¹³ على أوساطهنّ مناطق¹⁰¹⁴

¹⁰⁰¹ K: وحده

¹⁰⁰² K: "وفهمت وحدة وجهه المّان" beyitinden "قم بنا يا سعد نظوي البيد طي" iki sayfa öncesindeki R: "قوله" - K: beyitine kadar olan kısım.

¹⁰⁰³ K: البصائر ; R: البصائر

¹⁰⁰⁴ K: حقائق

¹⁰⁰⁵ R: ذاك

¹⁰⁰⁶ K: محي

¹⁰⁰⁷ K: نوافح

¹⁰⁰⁸ K: لوائح

¹⁰⁰⁹ K: آبت ; R: انت

¹⁰¹⁰ K: حتي

¹⁰¹¹ K: فائق ; R: فائق

¹⁰¹² K: جلّائه

¹⁰¹³ K: شدّت ; R: "شدّت".

¹⁰¹⁴ R: بناطق

لا تطلب العرفان¹⁰¹⁵ في آثاره و الفتح رفع و الفناء¹⁰¹⁶ موافق

بل رم¹⁰¹⁷ كمال¹⁰¹⁸ المحو¹⁰¹⁹ في إجلاله ليكون قبلك منه فيه¹⁰²⁰ دوافق¹⁰²¹

[175] ¹⁰²² فإن وقع من القوَال ¹⁰²³ شعر فيه وصف الخدّ و الخال و القدّ ¹⁰²⁴ حمل على خدّ النبيّ صلّى الله عليه و سلّم ¹⁰²⁵ و خاله و قدّه ¹⁰²⁶ .

و أمّا آلات الملاهي فكلمّا ¹⁰²⁷ حرام عند الجمهور كالجنك ¹⁰²⁸ و الرّباب و العود و البربط و المزمار و ما أشبه ذلك إلّا الدفّ فإنّه ورد في جواز سماع ¹⁰²⁹ الدفّ ¹⁰³⁰ حديثان صحيحان في البخاريّ و مسلم ¹⁰³¹ فتبعه ¹⁰³² صلّى الله عليه و سلّم ¹⁰³³ أصحاب الأذواق ¹⁰³⁴ .

و شرط اجتماعهم أن لا يكون بينهم أمرد و لا طاقة ينظر منها إليهم النسوان ¹⁰³⁵ فإن حضر بينهم من المرء الصلحاء ¹⁰³⁶ قعدوا ¹⁰³⁷ خلف الرجال فإذا وجدوا في باطنهم تحركًا ¹⁰³⁸ تحركهم ¹⁰³⁹ كحركة ¹⁰⁴⁰ من دعي إلى

¹⁰¹⁵ K: - "العرفان".

¹⁰¹⁶ K: الفنا

¹⁰¹⁷ R: - "بدوم", "بل رم" -

¹⁰¹⁸ K: عمار

¹⁰¹⁹ K: المجد

¹⁰²⁰ R: - "فيه".

¹⁰²¹ K: ذوائيف

¹⁰²² K: + "تم الشعر".

¹⁰²³ K: - "من القوَال".

¹⁰²⁴ R: الصدغ

¹⁰²⁵ R: - "صلّى الله عليه و سلّم".

¹⁰²⁶ R: + "علسم".

¹⁰²⁷ K: فكلمّها

¹⁰²⁸ R: الصنج

¹⁰²⁹ K: سماعه

¹⁰³⁰ K: - "الدفّ".

¹⁰³¹ R: + "كما مر".

¹⁰³² K: - "كما مر فسمعه النبيّ", + "فتبعه".

¹⁰³³ R: - "صلعم", + "صلّى الله عليه و سلّم".

¹⁰³⁴ R: الادوات

خدمة ملك كبير¹⁰⁴¹ القدر و الإقبال على الله تعالى¹⁰⁴² لا يقوم صاحب وجدهم إلا بعد الغلبة¹⁰⁴³ فيوافقه القوم
و لا يتصنّع¹⁰⁴⁴ بالرقص و لا يتكلّف بل [176] تكون¹⁰⁴⁵ حركاتهم بحكم الحال¹⁰⁴⁶ كمغلوب من قلق أو¹⁰⁴⁷
اضطراب ضروريّ فإذا أخذت أرواحهم حظًا من الأحوال الغيبية و رقت قلوبهم من الأنوار الذاتية و تمكّنت في
الصفاء¹⁰⁴⁸ و الأنوار الروحانية فعدوا¹⁰⁴⁹ و¹⁰⁵⁰ المزمزم يززم زمزمة خفيفة¹⁰⁵¹ لإخراجهم¹⁰⁵² بالتدرّج من الباطن
إلى الظاهر فإذا سكت قرأ غير القارئ¹⁰⁵³ الأوّل مثل هذا عطاؤنا فامنن أو أمسك بغير حساب إلى قوله تعالى¹⁰⁵⁴

1035 K: - "النساء إليهم"، "إليهم النسوان" -

1036 K: الصلحا

1037 K: - "نفي و يقف" + "قعدوا" -

1038 K: تحريكاً

1039 K, R: يحركهم

1040 K: الحركة

1041 R: كثير

1042 K, R: - "تعالى" -

1043 R: العامية

1044 R: يصنع

1045 R: يكون

1046 K: - "فيوافقه القوم و لا يتصنّع بالرقص و لا يتكلّف بل تكون حركاتهم بحكم الحال" -

1047 K: و

1048 K: الصفا

1049 K: قعد

1050 K: - "و" -

1051 K: حقيقة

1052 K: الاخراج

1053 K: القاري

1054 K: - "تعالى" -

أولي¹⁰⁵⁵ الألباب¹⁰⁵⁶ أو إنّ الذين قالوا ربّنا الله ثمّ استقاموا إلى قوله تعالى¹⁰⁵⁷ ذو حظّ عظيم و ما أشبه ذلك فإن كان فيهم من بقيت¹⁰⁵⁸ فيه بقيّة¹⁰⁵⁹ حال¹⁰⁶⁰ أو استغرق¹⁰⁶¹ ثنى¹⁰⁶² القوّال في نحر¹⁰⁶³ أحفّ من الأول فإن قعدوا ثلث¹⁰⁶⁴ في نحر¹⁰⁶⁵ وسط بين¹⁰⁶⁶ الثقيل و الخفيف إذ المراتب الكلّيّة ثلاث¹⁰⁶⁷ رتبة الإنسان [177] و رتبة الملك¹⁰⁶⁸ و رتبة الربويّة و عندها السكون المطلق ثمّ يقومون من محلّ السماع إلى منازلهم و يقعدون¹⁰⁶⁹ مراقبين¹⁰⁷⁰ لكشف¹⁰⁷¹ ما لاح لهم حالة استغراقهم في الوجد فمنهم من يستغني¹⁰⁷² أيّاما بعد السماع عن الغذاء بما تغدّيت¹⁰⁷³ أرواحهم و قلوبهم بالواردات الغيبية هذا طريق القوم و¹⁰⁷⁴ لا ينكر مثل هذه الأحوال من له أدنى¹⁰⁷⁵ حظّ من الدين و النور .

¹⁰⁵⁵ K: اولو

¹⁰⁵⁶ R: "إلى قوله تعالى أولي الألباب" -

¹⁰⁵⁷ K, R: "تعالى" -

¹⁰⁵⁸ K: ثبتت

¹⁰⁵⁹ K: "فيه بقيّة" ; R: بقيت

¹⁰⁶⁰ R: حي

¹⁰⁶¹ R: استغرق

¹⁰⁶² K: "من" + ; R: ثاني

¹⁰⁶³ K: حبر الطف + ; R: "بحال" + , "القوّال في نحر" -

¹⁰⁶⁴ K: "ثلث" - ; R: ابيت

¹⁰⁶⁵ K: حبر ; R: بحر

¹⁰⁶⁶ R: من

¹⁰⁶⁷ K: "ثلاث" - ; R: ثلث

¹⁰⁶⁸ R: الملكية

¹⁰⁶⁹ R: يقصدون

¹⁰⁷⁰ R: من العشاء

¹⁰⁷¹ R: الكشف

¹⁰⁷² R: يبقى

¹⁰⁷³ K: تغدوا ; R: تغدى

¹⁰⁷⁴ R: "و" -

¹⁰⁷⁵ R: "فرادى" + , "له أدنى" -

ولمّا تأخّر الزمان ساحموا نظر النسوان الصلحاء¹⁰⁷⁶ اللاتي منهم إليهم من¹⁰⁷⁷ الطاقات و غير ذلك و اجتماعهم بالمرء¹⁰⁷⁸ الصلحاء¹⁰⁷⁹ دون غيرهم و لم¹⁰⁸⁰ يزل¹⁰⁸¹ كذلك إلى أن تشبّه¹⁰⁸² بهم العوامّ و اختلط الصالح بالطالح فاختلف¹⁰⁸³ النظام فحينئذ يجب على كلّ أحد الأخذ بحاله و ماله و يترك¹⁰⁸⁴ الغير كمن سكن بين المرضى¹⁰⁸⁵ فعليه الاشتغال بنفسه فقط و هكذا كان الدّين¹⁰⁸⁶ في أوّل الزمان¹⁰⁸⁷ غصّاً¹⁰⁸⁸ طريّاً [178] متيناً¹⁰⁸⁹ غير مشوب بشيء من الاعتقادات الفاسدة و الآراء المضلّة فكلمّا تأخّر¹⁰⁹⁰ الزمان فسدت الاعتقادات و كثرت الأعمال المضلّة كما أخبر الشارع عن ذلك بقوله¹⁰⁹¹ ستفترق¹⁰⁹² أمّتي على ثلاث و سبعين فرقة الناجية واحدة و الباقي هلكي¹⁰⁹³ قيل يا رسول الله و من¹⁰⁹⁴ الفرقة الناجية قال ما أنا عليه و أصحابي .

فوجب الآن على كلّ¹⁰⁹⁵ صاحب تقوى أن يلتزم¹⁰⁹⁶ بما هو الحقّ و يترك الباطل فكذلك¹⁰⁹⁷ السماع المستحبّ بين الأولياء¹⁰⁹⁸ ما¹⁰⁹⁹ ذكرنا و عند اختلاط الصالح بالطالح و جب على كلّ صاحب ذوق و وجد أن

1076 K: الصلحا

1077 R: عن

1078 R: + "من".

1079 K: "اللاتي منهم إليهم من الطاقات و غير ذلك و اجتماعهم بالمرء الصلحاء".

1080 R: - "و لم".

1081 R: نزل

1082 R: يشبه

1083 R: + "فاصل" + "بالطالح فاختلف".

1084 K: ترك

1085 R: الرضى

1086 K: - "الدّين".

1087 K: - "الزمان".

1088 R: عطا

1089 K: - "متيناً".

1090 K: نافر

1091 K: + "صلى الله عليه و سلّم".

1092 K: ستفرق

1093 R: - "ملة كلهم في النار الاملة واحدة" + "فرقة الناجية واحدة و الباقي هلكي".

1094 R: ما

1095 K: - "كل".

يلتزم¹¹⁰⁰ بالسمع بشروطه الممكنة و لا يعزل عنه¹¹⁰¹ بقول منكر و معاند فإنّ ذلك¹¹⁰² يوجب ترك التشبّه بالأولياء و حيثذ يخرج عن حكم قوله عليه السلام¹¹⁰³ من تشبّه بقوم فهو منهم .

و أمّا الفقراء المنتسبون¹¹⁰⁴ إلى هذه الطائفة¹¹⁰⁵ و ليسوا¹¹⁰⁶ [179] منهم فحالهم بالنسبة إلى الأولياء المتقدمين كحال فقهاء الزمان بالنسبة إلى الفقهاء المتقدمين أصحاب الورع و التقوى وذلك أنّ قاعدة الفقه¹¹⁰⁷ تقتضى¹¹⁰⁸ الزهد و الورع و¹¹⁰⁹ التقوى¹¹¹⁰ و القناعة باليسير¹¹¹¹ من الدنيا و عدم طلب الفضلات و عدم السعي إلى أبواب الملوك إلّا لقضاء حوائج¹¹¹² الناس و المداومة على ما كان عليه النبيّ صلى الله عليه و سلّم¹¹¹³ و

1106 K, R: يلزم

1097 K: فذلك

1098 R: + "و".

1099 K: بما

1100 K: يلزم

1101 R: - "عنه".

1102 K: - "ذلك".

1103 R: - "علسم", + "عليه السلام".

1104 R: المستوفون

1105 K, R: الطائفة

1106 K: ليس ; R: ليسو

1107 R: - "الفقه".

1108 R: يقتضى

1109 R: ف

1110 K: - "وذلك أنّ قاعدة الفقه تقتضى الزهد و الورع و التقوى".

1111 R: بالتيسير

1112 K, R: حوايج

1113 R: - "علسم", + "صلى الله عليه و سلّم".

كان من دأبه¹¹¹⁴ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ¹¹¹⁵ أجوع يوماً و أشبع يوماً و قالت عائشة¹¹¹⁶ رضي اللهُ عنها¹¹¹⁷ ما شبع رسول اللهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ¹¹¹⁸ منذ قدم¹¹¹⁹ المدينة خبر برفع¹¹²⁰ قدرته¹¹²¹ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ¹¹²² على¹¹²³ إضعاف التلذذات مع¹¹²⁴ مسامحة الحق تعالى¹¹²⁵ بذلك حيث قال تعالى¹¹²⁶ يَأْتِيهَا الرِّسْلُ كُلُّوْا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ اعْمَلُوا صَالِحًا وَ عَدَمِ بِنَاءِ مَا لَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ لَمَّا وَرَدَ فِي الْخَبَرِ [180] مِنْ بَنِي فَوْقَ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ كَلَّفَهُ اللهُ أَنْ يَحْمِلَهُ عَلَى كَاهِلِهِ وَ الْمَوَاطِبَةَ عَلَى التَّوَاضُعِ وَ هَكَذَا كَانَ عُلَمَاءُ السَّلَفِ الصَّالِحِ.¹¹²⁷

نقل عن أبي حنيفة رحمه الله أنه¹¹²⁸ لما عرض عليه الخليفة القضاء فأبى عن ذلك تمسكا بقوله عليه¹¹²⁹ السلام من جعل¹¹³⁰ قاضيا فقد ذبح بغير سكين و بقوله عليه السلام¹¹³¹ القضاة ثلاثة¹¹³² قاضيان في النار و قاض في الجنة و هذا من¹¹³³ ورعه¹¹³⁴ و دينه و تمسكا بالحديث فلما حضر¹¹³⁵ بين يدي الخليفة و عرض عليه

¹¹¹⁴ K, R: + "ما قال".

¹¹¹⁵ R: - "علسم", + "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

¹¹¹⁶ K: عايشة; R: عايشة

¹¹¹⁷ K: + "رضي", + "رضي اللهُ عنها"; R: - "و عن ابيها".

¹¹¹⁸ K, R: - "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

¹¹¹⁹ R: + "الى".

¹¹²⁰ K: مع

¹¹²¹ K: قدرة

¹¹²² R: - "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ".

¹¹²³ K: مع

¹¹²⁴ K: و

¹¹²⁵ K, R: - "تعالى".

¹¹²⁶ K, R: - "تعالى".

¹¹²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu'ndaki nüsha burada şu sözlerle sona ermektedir: R: + "و به نختم الكتاب و الحمد لله رب العالمين و صل الله على سيدنا محمد و آله اجمعين الطيبين الظاهرين و حسبنا"

"الله و نعم الوكيل نعم المولى و نعم النصير و لا حول و لا قوة الا بالله العلي العظيم سنة هـ ٨٤٧

¹¹²⁸ K: - "رضي", + "رحمه الله أنه".

¹¹²⁹ K: + "الصلوات و".

¹¹³⁰ K: + "نفسه".

¹¹³¹ K: - "صلى اللهُ عليه و سلم", + "عليه السلام".

¹¹³² K: ثلاث

¹¹³³ K: - "من".

القضاء¹¹³⁶ فأبي فعري و ضرب حتى ظهر¹¹³⁷ أثر الضرب على ظهره و سال منه الدم فشاور أصحابه فقالوا ما رأيت المصلحة فهو الحقّ و قال أبو يوسف لا بأس بذلك فإنّ فيه نفع الناس فقال كأبيّ مبيّت¹¹³⁸ قاضيا ثمّ دخل المنصور على أبي حنيفة¹¹³⁹ و عزّاه¹¹⁴⁰ فيما فعل و¹¹⁴¹ قال هذا فقيه العراق ثمّ استدعاه [181] و أمر له بدل كل¹¹⁴² جلدة بألف درهم فقيل إنّه ضرب¹¹⁴³ خمسين سوطا ثمّ عرض عليه القضاء¹¹⁴⁴ فقال لا أصلح له ثمّ عاد¹¹⁴⁵ عليه فقال لا يخلو الأمر من أيّ صادق أم كاذب فإن كنت صادقا فلا يجوز لك تولية من ليس بصالح له¹¹⁴⁶ و إن كنت كاذبا فلا يجوز لك تولية الكاذب .

و هكذا نقل عن أبي الليث السمرقنديّ أنّه كان ورعا محافظا على الدّين حتى¹¹⁴⁷ قال منذ كذا سنة لم يكتب عليّ¹¹⁴⁸ صاحب الشمال¹¹⁴⁹ شيئا بالنسبة أي¹¹⁵⁰ علمه¹¹⁵¹ بمحافظته¹¹⁵² على الدّين و قد صحبه

1134 K: تورعه

1135 K: احضر

1136 K: القضاة

1137 K: - "ظهر".

1138 K: بك

1139 K: - "أبي حنيفة" + "الخليفة".

1140 K: عد له

1141 K: ف

1142 K: - "بدل كل" + "بكل".

1143 K: - "إنّه ضرب".

1144 K: القضاة

1145 K: علا

1146 K: - "له".

1147 K: حين

1148 K: - "عليّ".

1149 K: + "عليّ".

1150 K: عليّ

بعض الطلاب خدمة¹¹⁵³ و تعلمة¹¹⁵⁴ مدة و لم يسمع منه كلمة واحدة من الغيبة فإن شرع أحد عنده في الغيبة أطرق رأسه إعرضا عنه و لا يواجهه بالمنع لئلا¹¹⁵⁵ يتأذى خاطره و قلبه¹¹⁵⁶ و إن كان بالحق .

و كذلك الإمام¹¹⁵⁷ جمال الدين المحبوبي في بخارا و¹¹⁵⁸ كان فقيها زاهدا متورعا له و وظائف¹¹⁵⁹ في

العبادات [182] البدئية و الاشتغال بالعلم و التعلّم¹¹⁶⁰ لم يشتغل بأحد قطّ فإذا قيل له فلان سيئ العمل قال

قال¹¹⁶¹ صلى الله عليه و سلم من حسن إسلام المرء تركه¹¹⁶² ما لا يعنيه و قال عليه¹¹⁶³ السلام ابدأ¹¹⁶⁴ بنفسك

ثم بمن تعول فمن كانت نفسه ناقصة فلا يجوز له الاشتغال بغيره .

هكذا كان دأب¹¹⁶⁵ الفقهاء المتقدمين و فقهاء هذا الزمان بخلاف ذلك فيهم¹¹⁶⁶ الحرص و الطمع و

التردد إلى أبواب الملوك و التكلم في أعراض الناس و مداومة الغيبة قال عليه السلام الغيبة أشدّ من الزنا و قال عليه

1151 K: علمي

1152 K: بمحافظة

1153 K: و خدمه

1154 K: تعلمه

1155 K: ليغلا

1156 K: + "و كان"

1157 K: - "الإمام"

1158 K: - "في بخارا و"

1159 K: وظائف

1160 K: التعليم

1161 K: + "رسول الله"

1162 K: ترك

1163 K: + "الصلوات و"

1164 K: ابدأ

1165 K: + "الصالحين"

1166 K: فهم على

السلام الغيبة¹¹⁶⁷ أن تذكر أخاك بما يكره فقال رجل يرسل¹¹⁶⁸ الله إن كان في أخي ما أقوله قال¹¹⁶⁹ صلى الله عليه و سلم إن كان في أخيك ما تقول¹¹⁷⁰ فقد اغتبتته و إن لم يكن فقد بهته و قال صلى الله عليه و سلم لا تحاسدوا و لا تباغضوا و لا تدابروا¹¹⁷¹ و كونوا عباد الله إخوانا كلّ المسلم على كلّ¹¹⁷² المسلم حرام عرضه و دمه و ماله و تحاسدهم و تباغض¹¹⁷³ بعضهم بعضا و مداومة الغيبة و التكلّم في أعراض بعضهم بعضا¹¹⁷⁴ [183] و عدم الحرص على تعلّم الشيء حقيقة بل¹¹⁷⁵ كلّ بقول غيره و ليس له¹¹⁷⁶ حرص على تعلّم الشيء حقيقة¹¹⁷⁷ حقيقة المسألة و أصلها و كفيّة استنباطها و تحقّق النصوص الدالّة¹¹⁷⁸ عليها و الجواب عن المعارضات الواردة عليها و عدم احترام العلماء و الصلحاء فظهر بالأمر الواقعة أنّ أفعال فقهاء¹¹⁷⁹ الوقت و أمورهم تفقّهم¹¹⁸⁰ بالنسبة إلى الفقهاء الماضين في تورّعهم و اجتهادهم و دينهم¹¹⁸¹ كحال فقراء الوقت بالنسبة إلى الأولياء الماضين فإن لاموا¹¹⁸² الفقراء في عدم جواز سماعهم فإنّهم ليسوا على شروط الأولياء الماضين يأتي لهم اللوم عليهم في عدم (تأثّر)¹¹⁸³ ما كان عليه الفقهاء الماضين المتورّعين فإن لاموا¹¹⁸⁴ الغير¹¹⁸⁵ و أتوا بخلاف ما يجب عليهم توجّه في

¹¹⁶⁷ K: - "أشدّ من الزنا و قال عليه السلام الغيبة".

¹¹⁶⁸ K: يا رسول

¹¹⁶⁹ K: فقال

¹¹⁷⁰ K: تقوله

¹¹⁷¹ K: تناذبوا

¹¹⁷² K: - "كلّ".

¹¹⁷³ K: - "و تباغض".

¹¹⁷⁴ K: - "و مداومة الغيبة و التكلّم في أعراض بعضهم بعضا".

¹¹⁷⁵ K: + "فنع".

¹¹⁷⁶ K: - "له".

¹¹⁷⁷ K: - "الشيء حقيقة".

¹¹⁷⁸ K: الداله

¹¹⁷⁹ K: فقها

¹¹⁸⁰ K: تفقّهم

¹¹⁸¹ K: - "و دينهم".

¹¹⁸² K: امور

¹¹⁸³ K: تأتيهم

¹¹⁸⁴ K: الاموا

حقّهم لم تقولون ما لا تفعلون كبر مقتا عند الله أن تقولوا ما لا تفعلون¹¹⁸⁶ (و قوله) تعالى¹¹⁸⁷ أتأمرون الناس بالبرّ و تنسون أنفسكم .

[184] و نختتم الكتاب بحمد الله و حسن توفيقه بحديث بلغنا عن رسول الله صلى الله عليه و سلّم أنّه

قال¹¹⁸⁸ إذا أمرتكم بشيء فأتوا منه ما استطعتم و الله أعلم .

تمّ الكتاب بحمد¹¹⁸⁹ الله الذي به تتمّ الصالحات و تنزل البركات و بمشيئته كمل¹¹⁹⁰ السعادات و من

عنده مقادير الموت و الحياة و الحمد لله وحده و صلى الله على سيّدنا محمّد و على آله و صحبه و سلّم¹¹⁹¹ .

1185 K: لغير

1186 K: - "كبر مقتا عند الله أن تقولوا ما لا تفعلون".

1187 K: - "تعالى".

1188 K: - "أنّه قال".

1189 K: بقدرت

1190 K: تكمل

1191 K: - "رب العالمين آمين" + "وحده و صلى الله على سيّدنا محمّد و على آله و صحبه و سلّم".

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN TERCÜMESİ

SEMÂ'İ HARAM SAYANLARIN KÜFRE DÜŞTÜKLERİNİ GÖSTEREN DELİLLER

[119] Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Salât, Efendimiz Hz. Muhammed'in üzerine olsun. Hamd (övgü) Allah'adır ki O, ilk ahitleşildiğinde kullarına “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*”¹¹⁹² hitabını, onların bilgi derecelerinin tamamlanması için duyuran ve arayanların akıllarını, amellerin ve lütufların faydalarını idrak edebilmeleri için kemale erdiren, sapma ve değişmeleri kaldırmayla, ruhlarının yüce varlığa yükselişini engelleyen örtüsünü yok eden, yakîn nurla kalplerini yumuşatan ve takviye kuvvetle tecelliyâtın etkilerini bulmalarına, arzuların köleliğinden kurtulmalarına kadar defalarca nefislerini parlatan, onların bedenlerini ruhun özgürlüğünü talep ederek ve değerli ilhamların verilmesini isteyerek döndürendir; bunlar (Allah'tan) korkan kişinin sıfatlarını tamamlar. O'nun (c.c.), bilenlerle bilgileri bir araya getiren elçilerin sonuncusu Peygamberi'nin (s.a.v.) üzerine, [120] ailesine ve ashabına salât (dua) ve selâm ediyorum, öyle ki bu salât onun ağzından çıkanı, nimetlerin ve asil şeylerin en yüksek sınırlarına ulaştırırsın.

Yüce Allah'ın taşan lütfunu kazanmaya muhtaç olan kulu, O'nun varlığına sığınmak isteyen Ahmed bin Muhammed bin Muhammed et-Tûsî Gazzâlî -yüce Allah o'nu karar yerinde dindar kullarına katsın- söyler der: “Darlıkta ve bollukta Allah'a yönelenlerden biri bana özellikle kendisi için ve genel olarak öğrenciler (isteyenler) için semâ', semâ'in faydaları, icra edilmesinin şartları hakkında Kuran-ı Kerim'den, hadislerden ve ashabın eylemlerinden, onun yararlarının kanıtlanabileceği ve reddedenlere karşı onun dînen mahzurlu şeylerden sayılmasının gerekmediği hakkında bir yazı yazmamı istedi. Ben de Kitap'la (Kur'ân-ı Kerîm), sünnetle, nakillerle ve akla dayalı olarak “semâ' mutlak olarak haramdır” diyenin (aslında bunun sonucunda dolaylı olarak) “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haram işlediğini, [121] harama baktığını ve diğerlerinin de haramı onayladığını” ifade

¹¹⁹² A'râf 7/172.

ettiğini söyledim. Eğer bir kimsenin aklında şüphe/tereddüt/küçük bir değişiklik varsa bu kişi genel kabule göre kâfirdir ve bu kişiye iyilik ve aydınlık yolları kapalıdır.

Onun ısrarındaki doğruluğu görünce isteğini cevapladım ve sonucunda bu kitabı yazarak Meliku'l-Vehhab'ın¹¹⁹³ iyiliğini elde ettim. Onu (eseri) *Bevâriku'l-İlmâ' fi'r-Reddî 'alâ Men Yuharrimu's-Semâ' bi'l-İcmâ'* olarak isimlendirdim. Hiç kimse öncelikle bu kitabı çok iyi bir şekilde anlamadan bahsettiğimiz şeylerde bir hata aramamalıdır, (kitabı) anladığı taktirde asla bir hata bulmayacaktır. Yüce Allah'tan (insanları) bu kitap ile faydalandırmasını istiyoruz. Muhakkak ki O yakındır, cevap verendir.

Bil ki -Allah kalbini itaatin nuruyla süslesin, şahitliğin (şehadetin) aslına ve şefaate seni dâhil etsin- bu grubun semâ'ı, hânendenin¹¹⁹⁴ inşâd ettiği¹¹⁹⁵ incelikli şiirlerle bağlantılı olarak, çalışan ârifin ve kâmil mürîdin kalbinde meydana gelen, [122] onları hayasızlığa karşı direnişe, yüce tek Kakhâr'a yönelişe, incelikleri ve sırları keşfetmeye yönlendiren garip sırların gözlemlerinden ibarettir. Onlar bu örtülerin kaldırılması için emredilen şeylerin edâ edilmesinden sonra çoğu zaman güzel sesleri dinlemeyi seçtiler çünkü insan tabiatı sese meyillidir, faydalıları alır, zararlıları araçlarla def eder. (Onlar, mûsikî olarak adlandırılan) nağme tertipleri ve ruhsal uygunluk arttığında, onları başka her şeye tercih ederler. İnsan lezzet manasını içeren nağmelerin uygunluğunu ve birliğin gerçeklerini işittiğinde, varlık bütününe yönelir ve her uzuv bir üye olarak hazdan payını alır. İşitme sınırlandırılmamış uygunlukları, görme hareketlerin uygunluklarını, kalp mananın inceliklerini, akıl ise vicdanın sınırlandırılmamış uygunluklarını alır. [123] Bedenin üyeleri yanlış işlere karşı birleştiğinde, zıtlaşma durumu kalkar, karşılıklı uyum ortaya çıkar. Zıtlaşma/çekişme zulmetten/karanlıktan; uzlaşma ise nurdan/aydınlıktandır. Karanlık

¹¹⁹³ Meliku'l-Vehhab: Çokça bağışda bulunan sultan. Bu tamlama, metinde "Allah Teâlâ" için kullanılıyor.

¹¹⁹⁴ Farsça'da "okuyan, okuyucu" anlamına gelen hânende kelimesi, Türk mûsikisinde yakın zamanlara kadar gerek tek başına gerekse toplu olarak yapılan mûsiki icrasına sesleriyle katılan erkek ve kadın sanatçıları ifade etmektedir. Hânende karşılığında Arapça'da erkekler için mugannî, kadınlar için muganniye, Farsça'da ise kavvâl yanında daha çok gûyende kelimeleri kullanılmıştır. Nuri Özcan, "Hânende", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997, C: XVI, s. 27.

¹¹⁹⁵ İnşâd etmek: Sesli bir şekilde okumak.

yükseldiğinde ve aydınlık yayıldığında şeyler ve bin çabayla ulaşılamayan hakikatler açığa çıkar.

Semâ‘ın olabilmesi için zaman, mekân ve ihvan (kardeşler) gereklidir.

(İlk olarak) zamana gelirse, kalplerinin saflığını, sevgililerinin (Allah’ın) rızâsını talep ederek toplanıldığı, zâhirlerinin nefsânî hazlardan soyutlandıkları, bâtınlarını derece ve makam elde etmekten ayırdıkları ve sırlarını birleştirdikleri kesik kesik nefes verdikleri vakitlerdir. Eğer böyle bir zamanda toplanırlarsa bazılarının kalplerinin nuru/ışığı diğerlerine yansır ve bu topluluk, aydınlık, açıklık, berraklık ve haz açılarından artış gösterir.

Mekân ise zâviyeler, hanlar, ilk mescidlerdir. Mescidin beden ve kalbin ibadeti için inşa edilmesi gibi kalp de mârifet (Allah’ı bilmek) için yaratılmıştır [124] ve Yüce Allah’ın onun içerisinde görünmesi tıpkı şu haberde vârid olduğu gibidir; “*Yere göğe sığmam ancak mümin kulumun kalbine sığarım.*”¹¹⁹⁶ ve orası ilâhî nurların aydınlandığı yerdir. Eğer kalbin sahibi, bir mescide kalbinin nurunu artırmak ve nefsinin saflığı için hareket ederse bu; (bir) başkasının bedenini huzur/huşû olmadan bedenî namaz için hareket ettirmesinden daha iyidir. Kalbinde vesveseler, hayaller ve Şârî‘in kendisine yasakladığı şeyler olan bir kimsenin görünümünde de olsa namaz kılmak için mescide girmesine engel olmadığı hakkında ihtilaf yoktur. Aksine dahası, haram yiyen zalim günahkarın, kalbinin insanlara zulmetme ve onların mallarını almada küfürle iştilal ettiğinin alâmetleri bilinen kişinin, namazla iştilal etme (amacıyla) mescide girişi engellenmiyorken; nasıl oluyor da! nefsini temizlemek, kalbini cilalamak ve ruhunu saflaştırmak için muhteşem sözleri dinleyen, şiirlerdeki [125] meleklerle olan ilişkiyi destekleyen ve şeytanlarla olan ilişkiyi kesen incelikleri idrak eden kimsenin mescide girişi engelleniyor?

Safâ ehli bir ibadet yerinde toplanınca bazılarının kalplerinin saflığı diğerlerinininkine ulaşıp nurları aydınlanır ve nefislerinin saflığı artarsa, nefisleri nur ile bu mekânı da destekler, halleri artar, zâtları kemale erer. Çünkü ibadet için inşa edilen tüm mekânlara gayb aleminden rûh ve nûr taalluk eder, saygınlık ve yüceliği

¹¹⁹⁶ Temel hadis kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlamadık. İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.), C: IX, s. 25.

artar. Mesela ahır (örneğinde olduğu) gibi, eğer bir ahır, mescid yapılırsa ona yücelik, saygınlık taalluk eder ve bu yer pisliklerden, şeytanlardan sonra meleklerin yeri olur. Böylece burası mescidken içinde oturmak (bile) bâtında (insanın içinde) nûra/aydınlanmaya sebep olur. Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Mescid takva sahiplerinin evidir*” demiştir.¹¹⁹⁷

Kardeşlik üç kısma ayrılır:

(1) İsim kardeşliği, yani îmânın isminde ortak olanlar. Yüce Allah “Muhakkak ki müminler kardeştir”¹¹⁹⁸ demiştir, (ancak bu kişilerle) her an dostluk kurmak doğru değildir, [126] bilakis anlık olarak ne yararı olacağını ifade ederek dostluk kurmak uygundur.

(2) İrâde ve sevgi kardeşliği, (yani) mülkleriyle ve kişilikleriyle saflık yollarına ulaşmalarına yardım eden bazı insanlarla (kardeşlik). Onlar (semâ‘ ehli), onların vasıflarıyla vasıflandırılmasa da, onlarla bir arada bulunulmalarına izin verilir, çünkü irâde gücü ve samimiyetiyle, yumuşak bir mumun güneşin sıcaklığından bir kısmını elde ettiği gibi, safâ ehlinin kalplerinin bazı ışıklarını elde ederler. (Sonrasında) onlar avama döndüklerinde, diğerleri onlardan faydalanır.

(3) Saflık, vecd, bilme, keşifler, zevk, şevk ve tamam olma kardeşliği ki bunlar gerçek kardeşliklerdir.

Zaman, mekân ve kardeşler toplandığında semâ‘; irfân, kemâl, safâ, kavuşma (visâl) ehli için vâcib (zorunlu) olur, tıpkı câhilin, dinin aydınlanması (dinini öğrenmesi) için âlime yolculuğunun vâcib (zorunlu) oluşu gibi. Ehl-i safâ ve kemâlin hareketleri ve sessizliklerini taklit etme mürîdler (acemiler) için menduptur, muhîbler (bir üst mertebe / sevgililer) için mübahtır. Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Kim bir kavme benzerse, o onlardandır ve kim bir kavmi severse onlarla birlikte haşrolur.*” demiştir.¹¹⁹⁹ [127] Yüce Allah ise: “Ey iman edenler, Allah’tan sakının ve sadıklarla

¹¹⁹⁷ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîyr el-Lahmî eş-Şâmî Ebu’l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mû‘cemu’l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Baskı, Kahire (t.y.), C: VI, s. 254.

¹¹⁹⁸ Hucurât 49/10.

¹¹⁹⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrût (t.y.), “Bâbu fî Lebisî’s-Şöhret”, (4031), C: IV, s. 44.

beraber olun”¹²⁰⁰ yani eğer onlardan olmazsanız, onlarla olun demiştir. Yüce Allah: “Allah, onlarda bir hayır (hakka yöneliş) olduğunu bilseydi, elbette onlara işittirirdi.”¹²⁰¹ buyurmuştur, yani gerçeği, hikmeti, öğütleri ve kötülüğe engel olacak şeyleri işittirirdi. “İşittirirdi” sözü Kur’ân, hadis, şiirler ya da diğerlerinden daha geneldir, Hz. Peygamber: “*Muhakkak ki şiirde hikmet vardır*”¹²⁰² demiştir ve Allah kime hayrı bildirmezse o hikmeti, Allah’ı bilmeyi, öğütleri ve kötülüğe engel olacak şeyleri bilemez, kim semâ’daki şiirlerden hayrı ve hakkı işitemez ve reddettiği/inkâr ettiği konuda hiçbir doğruluk, bilgelik ve fayda bulamazsa, o zaman reddedilme/inkâr kendi kendine karşıdır.

Şarkı dinlemenin, çalınan def ve güzel sesleri dinlemenin sünnete karşı olduğunun inkârı ve onun haram olduğuna inanmanın küfür, onlardan yüz çevirmenin ve kaçınmanın fiske olduğu (konusuna gelindi).

Buhârî ve Müslim’in Rubeyyi bint Muavviz bin Afrâ’dan aktardıkları “Hz. Peygamber (s.a.v.) geldi ve [128] döşeğime oturdu ve yanımda def çalan ve babalarının Bedir savaşında öldürülmesinden yakınan iki küçük câriye vardı ve onlardan biri ‘aramızda bir Peygamber var, yarın ne olacağını bilir’ dedi ve Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Onu bırak (daha önce) söylediğini söyle’ dedi. Şiir bir beyitti: “*Halklar, ok yağmurlarıyla, vuruşarak, çarpışarak ve Hint kılıçlarıyla savaştı.*” (İki küçük cariye) birisi sözünü ‘Aramızda bir Peygamber vardır, yarın ne olacağını bilir’ olarak değiştirdi.”¹²⁰³ Bu hadis Hz. Peygamber(s.a.v.)’in def sesini, şarkıyı ve şiiri iki küçük [129] câriyeden dinlediğini gösterir ki o câriyelerin büyüdüklerinde seslerini ihtiyaç olmaması haricinde dinlemek haramdır. Hz. Peygamber, onları huzurunda dinlemeye izin veriyse ve iki küçük cariyeye “(Daha önce) söylediğini söyle” diyerek şiirle şarkı söylemeyi, def vurmaya emrettiyse, bir erkekten şarkı ve def sesini dinlemeye hayli hayli izin vermiştir.

¹²⁰⁰ Tevbe 9/119.

¹²⁰¹ Enfal 8/23.

¹²⁰² Ebû Dâvûd, “Bâbu Mâ Cae fi’ş-Şi’ir”, (5012), C: IV, s. 303.

¹²⁰³ Muhammed b. İsmâ’îl Ebû Abdullah el-Buhârî (ö. 256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsirunnâsir, Dâru Tavku’n-Necât, 1. Baskı, (y.y.), 1422/2001, Bâbu Kastu’l-Habeşî ve Kavlu’n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem, (4001), C: IV, s 185.

Emir, eğer yüce Allah'ın “Namaz kılın”¹²⁰⁴ sözündeki gibi netleşmiş belirtilerden ise [130] vücut gerektirir; ya da Yüce Allah'ın: “Kölelerinizden hür olmak için bedel vermek isteyenlerin kendilerinde bir iyilik görürseniz, bedel vermelerini kabul edin.”¹²⁰⁵ sözündeki gibi mendupluk belirtir; ya da Yüce Allah'ın “İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz.”¹²⁰⁶ sözündeki gibi mübahlık belirtir. Buradaki durumda (câriyelerin şarkı söylediği hadis) ise muhtemelen zorunluluk vardır çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) câriye(nin söylediği şiirin) manasını dinlerken sözlü olarak, önceden söylediğini söylemesini emretmiştir. Eğer Hz. Peygamber manayı dinleyerek bir şey istemişse o'nun belirtilmesi, yüce Allah'ın “Ey iman edenler! Sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun”¹²⁰⁷ sözündeki gibi vâciptir ve o'na (s.a.v.) tâbî olmak yüce Allah'ın “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tâbî olun”¹²⁰⁸ sözüyle vâciptir. Mananın ifade ettiği şeye geri gelirse, şarkı sözü söylemek icmâ ile vâcip değildir ve bu yüzden yüce Allah'ın şu sözüyle “And olsun, Allah'ın Resûlünde sizin için güzel bir örnek vardır.”¹²⁰⁹ mübah olma durumu kalıyor. Fıkıh usulünde mücerred fiil İmam Mâlik'e göre mübahlığa; İmam Şâfi'ye göre mendupluğa; İbn Süreyc, Ebû Said İstahrî ve İbn Hayran'a göre vâcipliğe işaret eder.

İbâhâya işaret ettiği cevabını veren (İmam Malik), Hz. Peygamber'in fiilinin mekruh veya haram olmayacağını, vâciplik ve mendupluğun olmamasının herhangi bir karîne (belirti) olmaması durumunda asıl olduğunu, burada da (vâciplik ya da mendupluğa işaret edecek bir) karîne olmadığını delil getirir, (geriye) mübah olması durumu kalır.

Çoğunluk (Hz. Peygamber'in) fiilinin vâcip ve mendup olduğu görüşündedir. “Mendup” cevabını veren (İmam Şâfi) yüce Allah'ın “Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için güzel bir örnek vardır.”¹²¹⁰ sözünü delil getirir ki bu üstünlüğe işarettir, vâcipliğin olmamasının herhangi bir karine (belirti) olmaması durumunda

¹²⁰⁴ Bakara 2/43.

¹²⁰⁵ Nûr 24/33.

¹²⁰⁶ Mâide 5/2.

¹²⁰⁷ Enfâl 8/24.

¹²⁰⁸ Âl-i İmrân 3/31.

¹²⁰⁹ Ahzâb 33/21.

¹²¹⁰ Ahzâb 33/21.

asıl olduğunu, burada da (vâcipliğe işaret edecek bir) karine (belirti) olmadığını ve geriye mendup olma durumunun kaldığını ifade eder.

[131] “Vâciptir” diyenler (İbn Süreyc, Ebû Said İstahrî ve İbn Hayran) yüce Allah’ın “De ki: “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin”¹²¹¹, “Peygamber size ne verirse onu alın”¹²¹² sözleriyle (vâciptir derler).

Sahabe, müminlerin annesi Hz. Âişe’nin (r.a.) “Allah Rasûlü ve ben ilişkide bulunmuştuk ve gusletmiştik”¹²¹³ sözüyle iki sünnet yerinin karşılaştığında guslün vâcip olacağı konusunda icma etmişlerdir. (Ancak) sahabe Hz. Peygamber’in “Su ancak sudandır”¹²¹⁴ sözüyle, bir araya gelip herhangi bir yapışkanın inzal olmadığı takdirde guslün gerekmeceği konusunda ittifak etmişlerdir.

İşte bu şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.) def sesini, şarkıyı işitmiş ve yeniden (düzeltilecek söylenmesini) istemiştir ve bu bazı usulcülere göre vâcip, bazılarının sözüne göre mendup, bazılarının sözüne göre mübahtır ancak bir kişi de haram dememiştir. Kim “Şarkı, def sesi dinlemek haramdır” derse vacibe, menduba ya da mübaha haram demiş olur ve ona büyük bir günah tutunur.

[132] Buhârî ve Müslim, Hz. Âişe’den (r.a.) rivayet eder, Hz. Âişe, Hz. Ebubekir’in (r.a.) kendisinin yanına geldiğini ve (o sırada) yanında iki küçük câriyenin def çaldıklarını -bir rivâyette Buas Harbi’nden şarkılar söyledikleri geçmektedir- ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) de örtüsüne büründüğünü söyledi. Hz. Ebubekir onları (câriyeleri) azarladı, Hz. Peygamber (s.a.v.) yüzünü açtı ve “Bırak onları ey Ebubekir, bugün bayram günüdür” dedi.¹²¹⁵ Bu hadis açık bir şekilde def ve şarkı dinlemenin ve onların huzurunda bulunmanın câiz olduğuna işaret eder ve onları inkâr edenlere karşı bir reddir ve bu hadis bunları inkâr edenleri çürüten bir açıklamadır ve onları inkârdan def eder çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) ona rağmen bir inkârı yasaklamıştır. Kim “şarkı dinlemek, def çalmak ve bunların huzurunda bulunmak haramdır” derse bu, ‘Hz. Peygamber (s.a.v.) haramı dinlemiş ve

¹²¹¹ Âl-i İmrân 3/31.

¹²¹² Haşr 59/7.

¹²¹³ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beytur (t.y.), C: III, s. 367.

¹²¹⁴ Aynî, *age.*, C: III, s. 367.

¹²¹⁵ Buhârî, “Bâbu Kastu'l-Habeşî ve Kavlu'n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem”, (987), C: IV, s 185.

yasaklanılanı haramdan men etmiştir' demiş gibidir ve buna inanmak da ittifakla küfürdür.

[133] Eğer “bu (sadece) bayram günü câizdir diğer zamanlar için değil çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) onun cevazını bayram günüyle sınırlamıştır” denilirse buna karşı Ahmed b. Hanbel: “Sebebin husûsî oluşunun, hükmün umûmî oluşuna engel teşkil etmediği konusunda ittifak vardır, yüce Allah'ın ‘Şüphe yok ki, inkâr edenleri, başlarına gelecekle uyarsan da uyarmasan da birdir, inanmazlar.’¹²¹⁶ sözündeki gibi, bu âyet Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ukbe, Şeybe, Abdullah b. Ubey b. Selûl hakkındadır ancak hüküm ise tüm kafirler hakkındadır. Zikredilen hadis, ibadet günlerinde ya da diğer günlerde kalbi ferahlandıran ve bâtını güzelleştiren tüm meşrû‘ hallerde def, şarkı ve şiirler dinlemenin câiz olduğunu gösterir.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (aktardığına göre) Habeşliler, Rasulullah'ın (s.a.v.) huzurunda def çalıp, raks ediyorlar ve “*Muhammed sâlih bir kuldur*” diyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Ne söylüyorlar?*” dedi, [134] (onlar da) “*Muhammed sâlih bir kuldur diyorlar*” dediler.¹²¹⁷ Bu hadis açıkça raks edilen yerde bulunmanın, def sesi ve şarkı dinlemenin câiz olduğuna işaret eder. Kim “raks, def çalmak ve şarkı haramdır” derse bu “Hz. Peygamber (s.a.v.) haramın bulunduğu yerde bulundu ve diğerleri de haramı onayladılar” şeklinde bir iftirâdır¹²¹⁸ ve kim (îmânında) düşüncesinde şüphe ederse o ittifakla kâfirdir.

Eğer (semâ'ı) inkâr eden “Bu Hz. Peygamber (s.a.v.) için câizdir, niye bizim için câizdir diyorsunuz?” derse, deriz ki “Onun cevâzının delili şudur: Hz. Peygamber (s.a.v.) şârî'dir (kural koyucudur) ve şârî için şer'î bir hüküm içeren emri saklamak câiz değildir, çünkü yüce Allah “İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder.”¹²¹⁹ ve

¹²¹⁶ Bakara 2/6.

¹²¹⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî (241/855), *Müsnedü'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arna'ûd, neşr: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Kahire 1421/2001, C: XX, s. 17.

¹²¹⁸ Asıl Metinde “اعتراف” şeklinde geçen ve “itiraf etmek” anlamına gelen kelimeyi cümlemin kolay anlaşılabilmesi için “iftirâ etmek” şeklinde tercüme ettik.

¹²¹⁹ Bakara 2/159.

“Hani Allah, kendilerine [135] kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı.”¹²²⁰ buyurmuştur.

Şâyet raks edilen, semâ‘ (edilen) veya şarkı (söylenilen) ortamda bulunmak, def çalmak haram olsaydı, bunun hakkında diğer insanların uyarılması Hz. Peygamber üzerine vâcip olurdu. Eğer Hz. Peygamber’e câiz ve diğerlerine değilse Hz. Peygamber’e, bunun beyanı vâcip olurdu tıpkı şu haberdeki gibi: “*Hz. Peygamber (s.a.v.) onları visal orucundan menetti ancak kendisi yaptı. O’na (s.a.v.) (Ama sen visal yapıyorsun, yâ Rasûlallah!) sorduklarında Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Ben sizin gibi değilim, ben geceleyin Rabbim’in katında misafir ediliyorum, yediriliyorum, içiriliyorum.’*”¹²²¹ Hz. Peygamber bir raksa katıldığında, def ve şarkı dinlenildiğinde bir kişiyi bile bundan yasaklamamıştır, bu onların mutlak cevazına işaret eder.

(Semâ‘ı) inkâr eden: “Raks oyundur ve oyun da haramdır çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.): ““” “dedün” benden değildir, ben de dedün’den değilim, dedün oyundur”¹²²² derse biz de deriz ki: “Bu hadis oynaması haram olan zar oyunları, kumar ve buna benzer oyunlara mahsustur çünkü Buhârî’de Hz. Âişe’den (r.a.) aktarılan hadiste “*Hz. Peygamber (s.a.v.) [136] evimin kapısının önünde ayakta bekliyordu ve Habeşliler de mızraklarıyla mescitte oynuyorlardı ve ben de onların oyunlarına bakıyordum*”.¹²²³ Eğer Şârî’in (Hz. Peygamber’in) (s.a.v.) huzurunda mescidde oynamak câizse başka yerlerde oynamak hayli hayli câizdir, kim “oyun mutlak haramdır” derse bu “Hz. Peygamber (s.a.v.) harama bakmıştır, haramı kendi durumuyla onaylamıştır” şeklinde bir iftirâdır ve düşüncesindeki (imanındaki) küçük bir değişiklik ittifakla küfür kabul edilir.

Eğer (semâ‘ı) inkâr eden: “Bir haberde ‘Üç şey hariç oyun olmaz, bunlar okçuluk, ata binme ve bir adamın ailesiyle oyun oynaması’¹²²⁴ varid olmuştur” derse deriz ki “Bu özel kısıtlama bunlara önem gösterilmesi içindir, bu onların dışındakilerin haram olduğunu göstermez tıpkı yüce Allah’ın “Sen ancak bir

¹²²⁰ Âl-i İmrân 3/187.

¹²²¹ Buhârî, Bâbu’t-Tenkîli limen Ekseri’l-Visâl, (1961), C: III, s. 37.

¹²²² Taberânî, *age.*, C: 19, s. 343.

¹²²³ Buhârî, Bâbu Ashabi’l-Hirâb fi’l-Mescidi, (454), C: I, s. 98.

¹²²⁴ Temel hadis kaynaklarında ok atma ve at binmenin lehinde çok sayıda hadis bulunmakla birlikte, oyun-eğlence türünden yalnızca bu faaliyetlerin helâl olduğunu gösteren bir rivâyet bulunmamaktadır.

uyarıcısın”¹²²⁵ sözündeki “ancak (إنما)” kelimesi gibi, bu kelime kasr/hasr içindir, Hz. Peygamber’e ancak uyarmanın mahsus olduğuna işaret eder çünkü o (s.a.v.) peygamberlerin sonuncusudur ancak bu sınırlama bir fayda vermez çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) (aynı zamanda) bir uyarıcı, tebliğci ve dahasıdır. Benzer şekilde bu hadiste de ancak üç şeyle sınırlı zikredilmiş çünkü bunlar [137] dinin ortaya çıkışının ikmâli için gerekli olan okçuluk, at binme, karı-koca ve meydana gelen çocukla aralarındaki sevgi ve muhabbeti sabit kılan ve çocuğun güzel ahlaklı olmasını sağlayan (temel hususlardır), aksi halde karşılıklı nefretten gelmiş bir çocuk kötü ahlaklı olur.

Yüce Allah “Dinleyip de, en güzel söze uyan kullarımı müjdele. İşte Allah’ın doğru yola erdirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir.”¹²²⁶ buyurmuştur. “Söz” kelimesi (sadece) Kur’ân, hadis, salihlerin hallerinin hikayeleri veya şiirlerin dinlenilmesini ifade etmekten daha geneldir. Ayrıca yüce Allah sözü dinleyeni, hidâyet ve akılla en güzeline tâbî olanı övmüştür. Kim (yüce Allah’ın) mutlak (kayıtlandırılmamış) sözünden, güzel seslerle hikmetler içeren şarkı sözlerinin anlamını dinlemezse, Allah ona rehberlik etmez, akıl vermez. [138] Kim hidâyetten saparsa o sapmıştır, sapkınlık hidâyetin zıttıdır ve sapan ateş ehliendir. Bu yüzden sapkınlık Hristiyanların sıfatı olmuştur. Tıpkı yüce Allah’ın onların hakkında “Daha önce sapıtan, çoğunu saptıran ve doğru yoldan ayrılan bir milletin heveslerine uymayın”¹²²⁷ dediği gibi.

(Yüce Allah’ın) mutlak (kayıtlandırılmamış) sözünden şarkı anlamı sözünü işitmeyenin, geneli üzere kalan sözü dinlemesi gerekir ve vicdan yokluğu şarkıdan sözü ayrı tutmayı sapkınlık sayar. Peki nasıl üçü de (şarkı, def ve insan sesi) Hz. Peygamber’de (s.a.v.) birleşti? Kadın (sahabî) dedi ki “*Ey Rasulallah ben senin önünde def çalacağıma dair adak adamıştım*”, Hz. Peygamber de (s.a.v.) “*Eğer adak adadıysan çal*” dedi ve kadın da çaldı ve bu beyti okudu...

Ay doğdu üzerimize Veda tepelerinden,

Şükür gerekti bizlere Allah’a davetinden.

¹²²⁵ Fâtır 35/23.

¹²²⁶ Zümer 39/18.

¹²²⁷ Mâide 5/77.

[139] ...ve Hz. Peygamber (s.a.v.) de dinledi.¹²²⁸ Bu hadisin hükmüyle Hz. Peygamber (s.a.v.) kadının sesle sözünü, şarkı söylemesini ve def çalmasını dinledi. Kim “semâ‘ edilen yerde bulunmak, def çalmak ve raks etmek haramdır” derse bu dediği “Hz. Peygamber (s.a.v.) haram işlemiş, haramı dinlemiş” demiş gibidir. Kimin düşüncesinde (îmânında) en küçük bir değişiklik olsa bu ittifakla küfür kabul edilir. Harama yapılan adağın bağlayıcı olmadığı konusunda (da zâten) tartışma yoktur.

Raksın cevâzını doğrulayan şeylerden biri Ahmed bin Hanbel’in *Müsned*’inde Hz. Ali’den (Allah yüzünü ağartsın) aktardığı haberde Hz. Ali şöyle dedi: “*Ben, Cafer ve Zeyd Hz. Peygamber’e (s.a.v.) geldik. Hz. Peygamber (s.a.v.), Zeyd’e ‘Sen benim mevlamsın (dostum, yardımcım)’ dedi ve Zeyd (mutluluktan) sıçradı/oyladı; Cafer’e ise ‘Sen yaratılıştta ve huyda bana benziyorsun’ dedi ve Cafer sıçradı/oyladı; sonra bana (Hz. Ali’ye) ‘Sen bendensin’ dedi ve ben de oynadım.*”¹²²⁹

[140]

“el-Hacele” “الحجل” özelde “raks”ı ifade eder, genelde ise “özelin bir parçası”nı yani “kendi içinde dâhil olan”ı ifade eder. Eğer raksın bir çeşidine cevaz verilirse onun tamamına cevaz verilir.

Eğer inkâr eden “raks etmenin cevâzını kabul ediyoruz, (ancak) raksın çokça yapılmasının câiz olduğunu nasıl söylüyorsunuz?” derse biz de şöyle deriz: “Raksın

¹²²⁸ Bu hadis kaynaklarda câriyenin okuduğu belirtilen beyit olmadan şu şekilde geçmektedir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Eğer böyle bir adak adadıysan nevrini yerine getir, aksi halde yapma!*” buyurdu. Bunun üzerine câriye def çalmaya başladı. Bu sırada Hz. Ebû Bekir geldi. O çalmaya devam ediyordu. Sonra Hz. Osman geldi ve câriye yine çalmaya devam etti. Daha sonra Hz. Ali geldi, o yine çalıyordu. En sonunda Hz. Ömer geldi. Câriye onun geldiğini görünce defi altına aldı ve üstüne oturdu. Bunu gören Resûlullah (s.a.v.): “*Ey Ömer! Şüphesiz ki şeytan seni görünce girmeye delik arıyor. Ben burada otuyordum ve o çalıyordu, Ebu Bekir geldi, o yine çalıyordu. Sonra Ali geldi, yine çalıyordu. Sonra Osman geldi yine çalıyordu, ne zaman ki sen geldin, defî kaldırdı.*” buyurdu ve durumu Hz. Ömer’e hikâye etti.” Kanaatimizce Ahmed Gazzâlî, hadisin aslında yer alan Hz. Peygamber’in “*şeytan kaçacak delik arıyor*” ifadesinin semâ‘ın aleyhine bir ifade olarak anlaşılabilirliğini düşünerek bu kısmı atlamıştır. Halbuki böyle bir durum şer‘î açıdan onaylanmayan ya da yasaklanan bir durum olsaydı Hz. Peygamber, Hz. Ömer’in gelmesini beklemeden müdahale eder ve yanlışlığı düzeltirdi. Nitekim haram olan bir şey üzerine adak adanmaz, böyle bir adak geçerli olmaz. Örneğin bu rivâyette câriye içki içmeyi adasaydı böyle bir şeye Hz. Peygamber izin vermezdi. Muhammed b. İsbâ b. Sevra b. Mûsa b. ed-Dâhhâk et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünenu’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuat Abdülbâkî, Şirketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Mısır 1395/1975, “Kitâbü’l-Menâkıb”, (3690), C: V, s. 620; Ebû Dâvûd, “Mâ Yu’meru Bihî Mine’l-Vefâ Ani’n-Nezr”, (3312) C: III, s. 237.

Hadiste aktarılan durumda dînen bir sakınca olsaydı, Hz. Peygamber durumun yanlış olduğunu ifade etmek için Hz. Ömer’in gelmesini beklemezdi, çünkü Resûl-i Ekrem Efendimiz hiçbir kulun hatrını Rabbinin rızasına öncelemez.

¹²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: IV, s. 122.

çoğunun câiz olmasına delil olan şudur: Bir şeyin bir kısmı câizse ve kalan kısmı hakkında da yasaklama yoksa geriye bu şeyin câiz olması durumu kalır. Diğer bazı kısım haram olsaydı bunu Hz. Peygamber'in yüce Allah'ın şu sözü gereği açıklaması gerekirdi: "...İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için sana bu Kur'an'ı indirdik..."¹²³⁰ Raksın çoğu haram olsa Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunu açıklaması gerekirdi, onu yasaklamaması cevâzına delildir.

(Buraya kadar) Zikredilen hususlar kitap ve sünnet ile ilgilidir. (Kitap ve sünnet dışında) geçmiş ulemeden rivayet edilen hususlara gelince;

Kûtu'l-Kulûb'un yazarı ve ehl-i İslâm nezdinde adâlet ve zabt sıfatlarını tam olarak taşıyan (sika) Ebû Tâlib el-Mekkî'nin aktardığına göre: "*Zeyd b. Hârise, Abdullah bin Cafer ve diğerleri gibi bazı sahabîler semâ' konusunda zamanımıza kadar* (Ebû Talib el-Mekkî'nin kendi zamanına kadar) *Mekke halkına [141] uymuşlardır.*" Maverdî, *Hâvi'l-Kebîr* isimli eserinde bu etkiden bahsetmiştir; "Sahabîlerden bazıları Abdullah b. Cafer'in semâ' ile uğraşarak vaktini boğduğunu Muâviye'ye ulaştırdı, o da Amr b. 'As'a "*Kalk ona gidelim, çünkü onun hevâsı şerefînin önüne geçti*" dedi ve ona geldiler, kapıyı vurdular. (Abdullah b. Cafer) Câriyelerine sessiz olmalarını emretti ve onların (Muaviye ve Amr b. 'As'ın) içeri girmelerine izin verdi. Muâviye oturup yerleşince: "*Ey Abdullah onları neyle meşguldüyseler oldukları yere dönmelerini emret*" dedi, onlar da şarkı söylemeye başladı. Muaviye yatağın üzerinde başını sallamaya, ayaklarını oynatmaya başladı (müziğe eşlik ediyordu). Amr b. 'Âs: "*O'nun işini bitirmenin tam sırası*" dedi (ancak) Muaviye: "*Sessiz ol ey Amr, cömertlik, eğlence/müzik/neşe içindir*" dedi. O (Muaviye) sahabenin önde gelenlerindendi ve Allah'ın elçisinin (s.a.v.) vahiy katibiydi.

Sahabeye tâbî olmak [142] hidâyeti gerekli kılar çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.): "*Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız uyun hidâyete erersiniz*"¹²³¹ demiştir, kim onlara uymaktan kaçınırsa onun için hidayet bulunmaz.

¹²³⁰ Nahl 16/44.

¹²³¹ Bu rivâyet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Sadru'd-Dîn Muhammed b. Alâu'd-Dîn Ali b. Muhammed İbn Ebi'l-'İzzi el-Hanefî ed-Dimeşkî (792/1390), *Şerhu'l-Akiyedetü et-Tahâviyye*, thk. Şuayb el-Arna'ûd, 10. Baskı Beyrut 1417/1997, C: II, s. 692.

Eğer (semâ‘ı) inkâr eden, sahabeden naklolan bu sözün sıhhati konusunda “Ben sahabenin bazısına her konuda biât ediyorum, sadece semâ‘ konusunda biât etmiyorum” derse biz de deriz ki: “O, bu şekilde bir fayda bulamaz çünkü bu şekilde onun sahabeye olan durumu; Ebu Leheb’in Hz. Peygamber’le (s.a.v.) olan durumu gibidir, çünkü Ebu Leheb de “*Ben senin sözüne inanıyorum ey Muhammed ancak bütün sözlerine inanmıyorum ve ben seni bu konuda doğruluyorum.*” dediğinde ona bunun fayda vermeyeceği çünkü geçerli bir îmânın Hz. Peygamber’in getirdiğine bütünüyle îmân olacağı, bir kısmına îmânın geçerli olmadığı söylenmiştir. Bu durum, (bir kimsenin) sahabeye bazı durumlarda tâbî olup, semâ‘ konusunda kendisine fayda getirmediği için tâbî olmamasına benzer.

[143] Eğer (semâ‘ı) inkâr eden “Ebû Hanîfe ve eş-Şeyhu Ebu’l-Beyân¹²³² semâ‘ı haram kılmıştır ve ben bu konuda ona tâbî oluyorum” derse biz de deriz ki: “Öncelikle onun, Ebû Hanîfe’nin mübârek lafzına neyin delil olduğunu hamletmesi gerekir. (İsmi) Zikredilen şeyh, kendisiyle delil getirdiği mübarek lafızla, eğlendirici haramı, saptıran şarkıyı dinlemenin haram olduğunu kastediyor, mutlak (kayıtsız şartsız) olarak şarkının haram olduğuna delil getirmiyor, sadece mahzurlu olanların (haram olduğuna dair) delil getiriyor.¹²³³

I. O mahzurlardan biri küfür ya da fısktır.¹²³⁴

Hadisler (sözler), bize gelişi itibariyle üç çeşittir; Birincisi aslı da fer‘i de mütevatir hadis, Kur’ân’ın ifadeleri gibi, namaz ve zekat gibi, bunları inkâr eden kâfirdir. İkincisi aslı ahad, fer‘i meşhur olan hadistir, Buharî ve Müslim’in hadisleri gibi, onları reddeden fâsık olur. Üçüncüsü aslı da fer‘i de ahad olan hadistir, “*Ben Allah’tanım ve müminler de benden*”¹²³⁵ hadisi ve diğerleri gibi, bunları inkâr edene [144] bir şey yoktur.

¹²³² “Eşşeyhu Ebu’l-Beyân” şeklinde ismi zikredilen zât, Ahmed Gazzâlî ile aynı dönemde yaşamış olan, Beyâniyye tarikatının kurucusu Ebû’l-Beyân Nebâ b. Muhammed b. Mahfûz el-Kureşî’dir (ö. 551/1156).

¹²³³ Aşağıda gelen başlığın II. şıkında Ebû Hanîfe’nin görüşü hakkında bir değerlendirme daha yer alıyor.

¹²³⁴ Yani Ebû Hanîfe’nin semâ‘ı haram saymakla, küfür ya da fısk içeren semâ‘ı kastedtiği te’vil edilebilir.

¹²³⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *age.*, C: II, s. 370.

Semâ‘ın mübahlığı, def sesi, şarkı ve şiirleri dinlemenin cevâzı hakkında zikrettiğimiz hadislerden bazıları aslı ahad, fer‘i meşhur hadislerdir. Bu hadisleri inkâr etmek fisktır.

Ebû Hanîfe‘nin ya da bir başkasının sözünün aktarıldığı rivâyet Hz. Peygamber‘in (s.a.v.) söz ve fiiline tercih edilirse, semâ‘ın mutlak olarak haram olduğu belirtilen rivâyetin sahih ve doğru olduğu, Hz. Peygamber‘in sözünün sahih ve doğru olmadığı kabul edilirse bu ittifakla küfürdür.

II. İkinci (ihtimal dâhilindeki) durum ise beyanda (sözlerde) bozulmanın/sapmanın olmasıdır. Bu yüzden Hz. Peygamber‘in çoğu sözünde olduğu gibi sahih haberlerin çoğu te‘vil edilir. Hz. Peygamber‘in (s.a.v.) bedevîye namazın rükû ve secdelerini tam olarak yapmadığı için “*Namazını (tekrar) kıl çünkü sen kılmadın*”¹²³⁶ demesi gibi. Hz. Peygamber namazın bütünlüğünü koruyordu ve bunu kusurlu namaza uyguladı, eğer (sadece) “(namazı) kıl” deyip sussaydı eksik olurdu.

Aynı şekilde Hz. Peygamber‘in (s.a.v.), “*Su iki kulle (kulleteyn) olursa pislik taşımaz*”¹²³⁷ sözü “çünkü suyun pislği taşımaya kuvveti yoktur” şeklinde yorumlanırsa mefhumun dışına [145] çıkılmış olur, onun anlamı şudur: “*Su büyük bir denize ulaşırsa pislik taşımaz*” ve benzer şekilde buradaki duruma Hz. Peygamber: “*İşte bu onun gibidir*” demiştir (yani artık bu konu netleşmiştir ve buna rağmen) bunun (farklı bir şekilde) te‘vili/yorumlanması, üzerinde mutlak icmâ‘ olan bir meseleye muhalif te‘vîl gibidir.¹²³⁸

Aynı şekilde Hz. Peygamber‘in (s.a.v.) “*Velînin ve âdil olan iki şâhidin olmadığı bütün nihahlar zinâdır, zinâdır, zinâdır*”¹²³⁹ sözü küçük kız ve köle kadın hakkında te‘vîl edilir ve o‘nun (s.a.v.) “*Dulun kendisi üzerinde daha fazla hakkı*

¹²³⁶ Ebu‘l-Abbâs el-Kurtubî Ziyâ‘d-Dîn Ahmed b. Ömer el-Ensârî el-Endülüsî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *İhtisâru Sahîhi‘l-Buhârî ve Beyânu Ğarîbihî*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalip, 1. Baskı, Dâru‘n-Nevâdir, Dimeşk 1435/2014, C: I, s. 294.

¹²³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdu‘l-Bâkî, Dâru İhyâi‘l-Kütübî‘l-Arabiyyeti, 4. Baskı, (y.y.) 1371/1952, “Bâbu Mikdari‘l-Mâi‘l-lezî Lâ Yüneccesu”, (517), C: I, s. 172; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacri el-Misri et-Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Me‘âni‘l-Âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdu‘l-Hakk, Âlemu‘l-Kütüb, 1. Baskı, (y.y.) 1414/1994, C: I, s. 15.

¹²³⁸ Yani kastedilene göre, semâ‘ın haram olduğuna dair Ebû Hanîfe‘den gelen rivâyetde bir sapma ya da bozukluk olmadığı düşünülürse bunun sonucunda Ebû Hanîfe‘nin bir nevî üzerinde mutlak icmâ‘ olan bir meseleye muhalif olarak te‘vîl yapması durumu ortaya çıkar.

¹²³⁹ Kaynaklarda doğrudan böyle bir hadise rastlamasak da benzerleri bulunmakta, Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: IV, s. 122.

*vardır*¹²⁴⁰ sözü de hür ve yetişkin bir kadına yorulur ve bunun gibi diğer hadisler (de örnek verilebilir).

Eğer nebevî hadislerin, başka bir müctehidin te'vîline muvafık olmadan te'vîl edilmesine cevaz veriliyorsa; Ebû Hanîfe'nin sözünün ya da söz konusu olan, içerisinde şarkı söyleme ve müzik dinlemenin büyük günah ve fücûr (ahlaksızlık) olduğu belirtilen rivâyetin te'vîline hayli hayli cevaz verilir.

III. (İhtimal) Ebû Hanîfe'yi (r.a.) velîler zümresinden çıkarıp, ehl-i hakkı inkâr edenlerin zümresine koymaktır. Allah'ın eksiksiz velîleri, semâ'ı (müziği/güzel sesleri) dinleyen ve bununla, yaşamlarında zikredildiği gibi, içlerinin [146] harekete geçtiği makâmât sahibi kişilerdir. Eğer onlar (semâ'ı inkâr edenler) “Ebû Hanîfe semâ'ı mutlak olarak inkâr etmiş” derlerse bu velîlere karşı bir inkârdır. Ebû Hânîfe evliyâdan bir velîdir ve kendisi gibi başka bir velîyi inkâr etmez, çünkü böyle olursa kendisini reddetmiş olur ve müctehid kâmil iken; kendini reddeden kişi kâmil değildir. Ebû Hanîfe'nin semâ'ın haramlığı konusunda sözü sabit olsa bile bu(rada Ebû Hanîfe yasak ve sakıncalı olan semâ' ile) boş eğlenceyi, büyük günahı, fücûru (ahlaksızlığı) ya da yalanı (barındıran semâ'ı) ifade ediyor şeklinde te'vîl edilebilir. Bunların (haram olması konusunda) bir anlaşmazlık yoktur.

IV. (İhtimal bu rivâyetin aktarılmasında) Adâlet sıhhatinin şartlarının terk edilip, şart olmayanların tercih edilmesidir. Çünkü içtihadın fıkıh kitaplarından alınması, fıkıh kitaplarının yazarının ya da râvînin adil olmasını şart koşmaz (zorunlu kılmaz). Yazarın (yazdığı) asıl nüshaya ya da kopyaya bir şey eklemesi ya da çıkarmış olması imkân dâhilindedir. Bu yüzden nebevî hadislerin muhalifine kesin olarak güvenilmez çünkü [147] o rivâyetin adâletinde sıhhat şart koşulmuştur, kim adâletin, sıhhati için şart koşulduğu bir sözü/rivayeti terk edip, adâlet şartı olmayan sözü seçerse sefih olur. Sefih, dini ve dünyası için en uygun olanı seçemeyen kişidir ve sefihin sözüne bakılmaz (itibar edilmez).

Eğer (semâ'ı) inkâr eden, “bu vârid olan hadisler ahaddır, kesinlik arz etmez (kesin hüküm koymaz), biz onunla amel etmeyiz” derse, deriz ki: “(O zaman) fikhî hükümleri doğrulamada delil olarak getirilen ahad hadislerle de amel etmemen gerekir, eğer onlar (fakîhler) zikrettiğimiz fıkıh hükümlerini doğrulamada delil

¹²⁴⁰ Tirmîzî, “Mâ Câe fî İsti'mâri'l-Bikri ve's-Seyyibi”, (1108), C: III, s. 408.

olarak getirilen ahad hadislerle amel etmeselerdi, onların fıkhîta da ahad hadislerle amel etmemeleri gerekirdi, bu durumda da bütün fikhî hükümler onlar için batıl (geçersiz) olurdu.”

(Semâ‘ı inkâr edenler) Allah’ın şu sözünü delil getirirler “Onların (müşriklerin), Kâ’be’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpılmaktan ibarettir.”¹²⁴¹ “مُكَّاء” “mükâ” ıslık çalma, “تَصْدِيَةٌ” “tasdiye” ise avuçları birbirine vurarak ses çıkarmaktır” derler. Biz de deriz ki [148] “Bu delil getirme doğru/uygun değildir çünkü Allah onları, Kabe’deyken ıslık çalma ve el çırpılmadan men etmiştir. Birini, yasak edilmiş bir durumdayken¹²⁴² farklı yerlerde helal olan bir şeyden men etmeye gerek yoktur. Bu sebeple bir sıkıntı anında, bir kadının namazdayken avcuyla diğerinin sırtına rahatlatmak için vurması câizdir, ancak bundan başka durumda câiz değildir. Kâbe büyüdüğünde ve çevresini tavaf etmek salât (ibâdet, namaz, dua) olduğunda Allah onları (el çırpılmaktan) men etmiştir. Ayrıca Allah (âyet-i kerimede) “onların salâtı...” demiştir, “onların semâ‘ı” dememiştir. Eğer Kâbe’nin etrafında el çırpılmak câiz değilse Allah onları diğer mekânlarda da bundan men etmiştir.

(Semâ‘ı inkâr edenler) yüce Allah’ın şu sözünü de delil getirip: “İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak için eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri satın alır.”¹²⁴³ ve “Buradaki “لَهُوَ الْحَدِيثُ” “lehve’l-hadîs” gınadır (şarkıdır)” derler. Biz de deriz ki “Allah’ın “lehve’l-hadîs” sözünden anlaşılıyor ki Allah, hakkın ifade edildiği sözün dinlenilmesini câiz kılmıştır. İster Kur’an’dan olsun, ister şiirden ya da başka bir şeyden olsun (hak sözün dinlenilmesi câizdir).

Biz def sesi, şarkı ve şiir dinlenilmesinin câiz olduğuna dâir sahih hadisler zikretmiştik ve “Şiirde [149] hikmet vardır”¹²⁴⁴ sözü de vârid olmuştur ki bu “lehve’l-hadîs” ifadesiyle “doğruluktan, ibadetten saptırıcı, kulu yüce Allah’tan uzaklaştıran eğlendirici müziği dinleme”nin ifade edildiğine işaret eder, eğer böyle bir şey yoksa geriye kalan mübah olması durumudur. Aynı şekilde (dahası) genel bir anlam ifade eden bir nass vârid olduğunda öncelikle muhassıs (umum sınırını daraltan delil) aranır, eğer bulunursa ona göre hükmedilir, aksi halde umûmu üzere

¹²⁴¹ Enfâl 8/35.

¹²⁴² Müşriklerin Kabe’de putlara tapınmaları kastediliyor.

¹²⁴³ Lokmân 31/6.

¹²⁴⁴ Ebû Dâvûd, “Bâbu Mâ Câe fi’ş-Şi’ir”, (5012), C: IV, s. 303.

hamledilir. Bu tıpkı “Sizi çok çok övenlerin yüzüne toprak saçın”¹²⁴⁵ haberinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) K‘ab b. Züheyr (Allah ondan razı olsun) tarafından (şu beyitle) methedilmesi ve övülmesinden sonra varid olması gibi:

“Suad (sevgili) uzaklaştı/gitti ve kalbim kara sevdalandı

Kara sevdalıya hapsedilmek tesir etmez

...

(Kab b. Züheyr) şu söze ulaşınca devam etti:

Rasulullah’ın beni tehdit ettiğini (haberdar oldum)

Umulur ki af Rasulallah’ladır”

[150] (K‘ab şiiirini okuduktan sonra) Rasulullah ona hırkasını (çıkarıp) verdi, burada “Sizi çok çok övenlerin yüzüne toprak saçın” ifadesini, “yalanın, fisk’ın, fasıkların övülmesi” şeklinde hamletmenin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde “lehve’l-hadîs” sözünün de “yalan, fisk ve boş eğlendirici söz”e hamledilmesi gerekir, eğer böyle bir durum yoksa kesin bir şekilde câizdir.

Eğer (semâ’ı) inkâr eden “fakirlerin (mutasavvıfların) semâ’ı bahsetmiş olduğunuz şartlar altında mübahtır ancak avâmın (semâ’ı) haramdır” derse, biz de deriz ki: “Bir kimsenin şeriatte Şarî’in hakkında bir nass belirtmediği konuda, helal ve haram kılması helal olmaz, zîrâ haberde ‘Haramlar apaçık bellidir, helaller de apaçık bellidir. Bu ikisi arasında (haram veya helal olduğu) şüpheli olanlar vardır.’¹²⁴⁶ şeklinde vârid olmuştur ve yüce Allah: “Dilleriniz yalana alışageldiğinden dolayı, Allah’a karşı yalan uydurmak için, ‘Şu helâldir’, ‘Şu haramdır’ demeyin.”¹²⁴⁷ buyurmuştur.

Kim “semâ’ kesin olarak haramdır” derse, şeriatte semâ’ı, yüce Allah’ın Kitabında, Rasulullah’ın [151] (s.a.v.) sünnetinde ve sahabenin sözünde (r.a.) semâ’ı ve raksı haram kılan bir delil olmamasına rağmen haram kılmıştır. Kim şeriatte

¹²⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: XXXIX, s. 246.

¹²⁴⁶ Müslim b. el-Haccâc Ebu’l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (ö. 261/875), *el-Müsnedü’l-Sahîhi’l-Muhtasar bi Nakli’l-Adli ani’l-Adli ilâ Rasûlillâhi Aleyhi’s-Selâm*, thk. Muhammed Fuat Abdalbâkî, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût (y.y.), “Bâbu ahzi’l-helâli ve terki’s-şübehâti”, (1599), C: III, s. 1219.

¹²⁴⁷ Nahl 8/116.

haram olmayan bir şeyi haram kılarırsa, Allah'a iftira etmiş olur ve Allah'a bir şeyi iftira eden kimse icmâ' ile küfre düşmüştür.

Aynı şekilde avâmın semâ'ı ve raksı, onların bahçelerde, Habeşlilerin Rasulullah'ın (s.a.v.) huzurundaki semâ'ı ve rakslarıyla ferahlamalarına benzer. Bunun mübah olduğunda bir tartışma yoktur ve bunun gibi semâ' sırasındaki hareketlerinin (de mübah olduğunda bir tartışma yoktur) ve aynı şekilde bir haberde “*Kim bir kavme benzerse o onlardandır*”¹²⁴⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Saf hakîkatin yoldaşları bunu en çok uygulayanlardır. Cüneyd ve diğerleri gibi Allah'ın velîleri (r.a.) semâ' sırasında tıpkı Kuşeyrî'nin *Risalesi*'nde ve ondan başka kitaplarda onlar hakkında aktarılan (haberlerdeki) gibi hareket ederler. Eğer avamdan bir kimse semâ'da onların bıraktıklarını isteyip onlara benzer hareket ederse o onlar gibi olur. Haberde de “*Muhakkak ki bu toplumu, oturdukları (yolunda gittikleri sahabe) yoldan çıkartmaz*”¹²⁴⁹ şekilde ifade edilmiştir.

[152] Eğer (semâ'ı) inkâr eden “Eğer bir kişi semâ'da bir insana ya da onun görünüşüne olan aşkı bulursa (bulmak için semâ' ederse, güzel ses ve nağmeleri dinlerse) bu haramdır” derse, biz de şöyle deriz: “Haber de vârid olmuştur ki “*Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin olsun ki sizden biriniz iman etmeden cennete giremez ve birbirinizi sevmeden de iman etmiş olmayacaksınız. Size bir şey göstereyim mi onu yaptığınızda birbirinizi seversiniz, aranızda selamı yayın*” ve bir rivayette “*hediyeleşin*”¹²⁵⁰, aynı şekilde bir başka haberde de “*Yüce Allah kıyamet günü seslenir -Nerede birbirlerini benim yüceliğim için sevenler? Onlar için peygamberler ve şehitlerin gıpta edeceği nurdan bir minber vardır*”¹²⁵¹, onlar ki bir kişiyi severlerse (bu sevgi) yüce Allah içindir, birinin bir başkasının sevgisi için hareketi yine yüce Allah içindir, işte bu mübahdır. O, hiçbir şeyi boş yere bildirmemiştir.

Eğer (semâ'ı) inkâr eden “avamdan bir kimse ancak oyun/eğlence ve boş yere hareket eder ve böyle boş yere oyun/eğlence haramdır” derse biz de deriz ki:

¹²⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Bâbu fî Lebisî's-Şöhret”, (4031), C: IV, s. 44.

¹²⁴⁹ Müslim, “Bâbu Fadli Mecâlisi'z-Zikr”, (2689), C: IV, s. 2069.

¹²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: III, s. 29.

¹²⁵¹ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-E'zamî, 1. Baskı, Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nehyân li'l-E'mâli'l-Hayrâti ve'l-İnsâniyeti'l-İmârâti, (y.y.) 1425/2004, C: V, s. 1388.

“Haberde varid olmuştur ki “*Kardeşinden bir söz [153] geldiği zaman onu güzel bir anlama hamledebilecekken, onu (hemen) kötü bir manaya hamletme*”. Bu sebeple biz ister âvamdan olsun ister olmasın semâ’da hareket eden ve bâtlı bilmeyen muvahhid¹²⁵² bir mümin gördüğümüzde, onun (fiilini iyiye-kötüye yormamalıyız çünkü onun) fiilini hamletmek Hakk’a kalmıştır. Zannedilen, zannedildiği gibiyse de değilse de inancıyla ilgili işler yüce Allah’a kalır, kendisine bakan kimseye kalmaz.

Mezhepler ayrıştığında ve her müctehid metinlere bakıp aklına yatana seçtiğinde, her müctehid bir kesim tarafından takip edildi (ancak) bir kimsenin kesin olarak bir kişiyi tercih etmesi uygun değildir. Nitekim semâ’ Şâfi’îlere göre mutlak olarak mübahtır ve (İmam Şâfi’î’ye) tâbî olanlardan bunu yapana kınama yoktur; tıpkı Ebû Hanîfe’ye göre para karşılığında bir kadınla zina eden kişiden haddin (cezanın) düşmesi ve o’na tâbî olanların bunu yapmalarının kınanmaması gerektiği gibi (doğru olmayan sonuçlar çıkar). Ancak Şâfi’î hâkim, bunun cezasını bilse de, - Kitapta yüce Allah’ın “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.”¹²⁵³ şeklinde belirtmesi nedeniyle- Ebû Hanîfe’nin içtihadına uymaz ve (Kur’ân-ı Kerîm’in) metn(in)e karşı çıkmaz [154] sadece nassı kabul eder. Hanefiler için bunun (semâ’ın) haramlığına dâir Kitap’tan, sünnetten ve ümmetin icmâ’ından bir nass yoktur ve bu durumda onların (semâ’ı) inkâr etmeleri Şarî’e karşı çıkıştır, bizim de belirttiğimiz üzere bu diğer mezheplere göre de böyledir.

Eğer (semâ’ı) inkâr eden “eğer Arap defî zilsizse def çalmanın cevazını kabul ediyoruz ancak zilli def çalmanın cevazını kabul etmiyoruz” derse biz de deriz ki: “Zikretmiş olduğumuz hadislerden ziller olmadan def çalmanın cevazı sabit olmuştur ve zillerin haram veya mekruh oluşu hakkında herhangi bir şey vârid olmamıştır ki geriye de mübah olması durumu kalır. Eğer duyulmamış bir mübah (mübah olduğu duyulmamış bir şey), duyulmuş bir mübaha (mübah olduğu bilinen bir şeye) katılırsa -eğer ikisinin bir araya getirilmesinin haram olduğuna dair bir karîne yoksa- hepsi mübah olur, tıpkı iki kız kardeşle evlilik gibi, onlardan her biriyle ayrı ayrı evlenmek mübahken, onları bir arada toplamak (aynı anda iki kız kardeşin de aynı kocayla eş olması) haramdır.

¹²⁵² Muvahhid: Tek bir Allah’a inanan.

¹²⁵³ Nûr 24/2.

Fars neyine¹²⁵⁴ gelirsek; onun hakkında bir şey vârid olmamıştır (bu sebeple) geriye mübah olması durumu kalır. Ancak mizmar'a¹²⁵⁵ gelirsek onun dinlenilmesi yasaklanmıştır zira vârid olan haberde [155] Hz. Peygamber (s.a.v.) mizmarın sesini duymuş ve kulaklarını tıkamıştır.¹²⁵⁶

Bu doğrultuda raksı, semâ'ı, def çalmayı ve şarkı dinlemeyi inkâr etmek Allah'a karşı savaş açmaktır, Allah'a savaş açmak ise ittifakla küfürdür ve bu durum sahih haberde “*Kim bir dostuma düşmanlık ederse ben de ona karşı harb ilan ederim*”¹²⁵⁷ şeklinde vârid olmuştur. Müctehidler arasında, velîlerin vicdan sahibi kişiler oldukları konusunda ihtilaf yoktur, bütün yüzyıllardaki topluluklar Cüneyd'in, Şiblî'nin, Ma'rûf-i Kerhî'nin, 'Abdullah b. Hafîf'in, *Tezkiretu'l-Evliyâ*'da zikredilenlerin ve diğerlerinin sıhhati (doğruluğu) hakkında ittifak etmişlerdir. Onların yaşantılarından anlaşılmaktadır ki onlar kalplerini Allah'ın dışındaki her şeyden arındırmak için semâ' ve raksta bulunuyorlardı. (Bu sebeple) Kim “semâ' mutlak (kayıtsız şartsız) olarak haramdır” derse o sanki “işte bu velîler haram işlemişlerdir” demiş gibidir, kim onlara [156] açık bir şekilde sözde ve inançta haram işlemeyi isnat ederse onlara düşmanlık etmiş olur, kim onlara düşmanlık ederse de yüce Hakk'a karşı gelmiş olur. Yüce Hakk'a karşı gelen ise ittifakla küfre girmiş sayılır “... ve Allah'ın zabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!”¹²⁵⁸

Zikrettiğimiz açıklamalar, deliller ve hadislerden semâ'ın mutlak olarak mübah olduğu ve onu inkâr edenin ya kâfir ya da fâsık (günahkar) olduğu tespit edilmiştir. Bu (semâ'), müridler için en kuvvetli müstehabdır ve yüce Allah'ın velîleri için makamlarına göre sünnetle vâciptir çünkü onlar Allah'ın dışındakilerden

¹²⁵⁴ Metinde “kassâbe” olarak geçen kelimeyi “ney” olarak tercüme ettik.

¹²⁵⁵ Düdük benzeri nefesli çalgı.

¹²⁵⁶ Bu hadisi Ebû Dâvûd şu şekilde aktarmaktadır: “*Nâfi'den rivâyet edilen bir haberde o şöyle diyor: İbn Ömer'le bir yolda gidiyorduk, bir çobanın kavalını işitince, parmaklarını kulağına tıkadı sonra yolundan döndü, durmadan bana, ey Nâfi, kavalı işitiyor musun diyordu, ben artık işitmiyorum deyince, parmaklarını kulağından çıkardı ve ben Resûlullah (s.a.v.)'in böyle yaparak men ettiğini gördüm dedi.*” Ebû Dâvûd, “Bâbu Kerâhiyyeti'l-Ğınâi ve 'z-Zemr”, (4926), C: IV, s. 282.

Hadisin metninden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) o anki sestem rahatsız olarak kulaklarını tıkamış ve karşısında bulunan Nâfi'ye sesin bitip bitmediğini sormuştur. Ses bitince Hz. Peygamber kulaklarını açmıştır. Buradan şu çıkarım rahatlıkla yapılabilir: Eğer Hz. Peygamber mizmarın sesinden rahatsız olduğu için değil de şer'î bir sebeple kulaklarını tıkasaydı, Nâfi'ye de kulaklarını tıkamasını söylerdi.

¹²⁵⁷ Buhârî, “Babu't-Tevâdu”, (6502) C: VIII, s. 105.

¹²⁵⁸ Enfâl 8/16.

yüce Allah'a doğru soyutlanmışlardır. Yüce Allah: “Rab’lerinin rızasını isteyenler”¹²⁵⁹ demiştir, her ne zaman onlar zâhirden (dış görünümünden) bir şey bulurlarsa, onu gaybî mânâyâ hamlederler, tıpkı Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Useyd bin el-Hudayr’e onun “*Ey Rasulallah ben dîn Kehf Süresini [157] okuyordum başımın üzerinde bir bulut vardı içerisinde lamba gibi bir şey vardı*” demesi üzerine Hz. Peygamber’in “*O sekîne’dir (rahmet ve huzurdur)*”¹²⁶⁰ demesi gibidir. Bulut (normal) halindeki gibi değildir, “sekîne” kelimesi, “sükûn” kelimesinin “fe‘iyetün” babında çekimlenmiş hâli olup gayb aleminden onun (Useyd bin el-Hudayr’in) üzerine gelen ve önünden geçen Kur’ân lafızlarıdır. Bu sebeple yüce Allah’ın velî kulları bu şekilleri, görünüş (âleminin) mertebesini terk eder ve mârifet (Allah’ı bilme) mertebesini yaşayışlarına hamlederler.

Onlara göre def, tüm varlığın döngüsüne işaret eder, onun (defin) üzerine gerilen deri ise mutlak varlığa işaret eder. Defin üzerine vurulması, özün özünden ilâhî varlıkların, özden zâtî eşyanın çıkması için, bâtından zâhire doğru mutlak varlık üzere varlığa gelmesine işaret eder. (Defin üzerindeki) beş zil, peygamberlik, velîlik, elçilik, halifelik ve imamlık (yöneticilik) mertebelerine işaret eder. Defin sesi, bütün olarak ilâhî tecelliyâtın ve mutlak âlemin bu anlamlar vasıtasıyla velîlerin ve ehl-i kâmilin [158] kalplerinde ortaya çıkışını, aynı şekilde yüce ve kutsal gerçekliğin seviyesinin suretini (görünümü) ifade eder çünkü O (Allah), eşyayı harekete geçiren, onu ilk kez yapandır (mûcid), onun kurucusudur.

Şarkıcının sesi, özün özünden (batnu’l-butûn) ruhlar, kalpler ve sırlar mertebesine gelen ilâhî hayata işaret eder.

Ney ise insanın kendisine işaret eder. (Neydeki) Dokuz delik, (insandaki) dışarı açılan deliklere işaret eder ve bunlar da iki kulak, iki burun, iki göz, ağız, ön ve arka (olmak üzere) dokuz tanedir. Başka dokuz delik ise dışarıdan içeriye doğru çevrilmiştir, bunlar; koltuk altları, dirseklerin içleri, dizlerin iç kısımları (diz kapağının arkası), bileklerin iç kısmı ve göbektir. (Neydeki dokuz delik) içerideki (insan vücudundaki) dokuz seviyeye işaret eder, bunlar kalp, akıl, ruh, nefis, sır, insânî cevher (öz), ince/güçlü hafıza, fu’âd (kalp, akıl), tutku/kalbin dış zarıdır. Neye

¹²⁵⁹ En‘âm 6/52.

¹²⁶⁰ Ahmet b. Hanbel, *age.*, C: XXX, s. 553.

üflenen nefes ise yüce Allah'ın nurunun insanın kendi neyine¹²⁶¹ nüfûz edişine işaret eder.¹²⁶²

Onların (semâ' ehlinin) semâ'daki hareketleri ise "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"¹²⁶³ ezeli hitâbının yapıldığı yerde insânî hakikat kuşunun hatırlanmasına ve ruhun cisim kafesini kırıp ilâhî vatanına dönmesi gerektiğine işaret eder. [159] Şöyle ki Peygamber Efendimiz (s.a.v.) "*Vatan sevgisi imandandır*"¹²⁶⁴ demiştir, yani buradaki vatan kavramı ruhun içinde bulunduğu ruhlar vatanıdır. Nitekim yüce Allah: "...ve ona ruhumdan üfledim..."¹²⁶⁵ buyurmuştur. Raks ise ruhun varlıklar dairesinin çevresini, tecelliyâtın (açığa çıkanın) ve tenzîlâtın (Hakk'tan gelenlerin) etkisini kabul etmek için dolaşmasına işaret eder ki bu ârif'in hâlidir. Dönmek ise ruhun sırrıyla, varlığıyla Allah'la birlikte durmasına, onun (ruhun) varlık mertebelerinde bakışının, düşüncesinin ve nüfuzunun (etkisinin) dolaşmasına işaret eder. Bu, muhakkikin¹²⁶⁶ hâlidir. Onun yükseğe sıçraması, insânî makâmdan birlik makâmına çekilişine, kâinâtın ondan rûhânî etkiler ve nûrânî destekler elde etmesine işarettir. Eğer rûhu örtüden çıkarsa [160] doğruluk mertebesine ulaşır, başı (zihni) açılır. Eğer Allah'ın dışındaki her şeyden soyutlanır, yüce Allah'a ulaşırsa, elbiselerini çıkarır, eğer şarkıcı hal ve makam sahibi biriyse ona elbiseleri geri verilir; eğer böyle değilse (şarkıcı hal ve makam sahibi değilse) ona zulmet¹²⁶⁷ verilir, çünkü elbise hâl sahibinin hâlinin sûretidir, onun halini almayı sadece onun rütbesinde olan kişi hak eder. Eğer o daha yüksek bir makama yükselirse ve şarkıcı daha düşük bir makamda konuşursa, ona haline uygun bir beyit okunur/verilir. Eğer ona -söylenmesine gerek olmayan bir- şey sorun olursa ve onun hâli durursa, bir başkasını alır, hâlini onun hâliyle toplayabilmek için onunla birlikte dolaşır ve onun

¹²⁶¹ Burada insanın kendisi bir enstrüman olarak tahayyül ediliyor.

¹²⁶² Sayıların mûsikî ile ilişkisinin öne çıktığı bu anlayış Pythagoras'ın, Platon'un ve sonrasında onların İslâm dünyasından takipçileri olan Kindî, İhvân-ı Safâ gibi İslâm âlimlerinin mûsikî düşüncesini oluşturmaktadır. Ahmed Hakkı Turâbî, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 67; Mehmet Tıraşçı, *Dinî Mûsikî Ders Notları*, Dört Mevsim Kitap, İstanbul 2015, s. 67; Mehmet Tıraşçı, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2017, s. 51-62; Mehmet Tıraşçı, *Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Ve'l-Kürâb Fî Şerhi Âleti't-Tarâb İsimli Anonim Mûsikî Eseri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2018, s. 18.

¹²⁶³ A'râf 7/172.

¹²⁶⁴ Bu rivâyet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır, ancak şu kaynakta zikredilmiştir: İsmâil Hakkı Bursevî, *age.*, C: VI, s. 441.

¹²⁶⁵ Hicr 15/29.

¹²⁶⁶ "Muhakkik" kelimesi ile "kesinlik mertebesine ulaşmış olan kişi" kastedilmektedir.

¹²⁶⁷ Zulmet: Karanlık.

bağı çözülür. Ne zaman ki susar ve su içmek isterse, bu, onun etkisiz hâle geldiğini (mağlup olduğunu) gösterir çünkü ruhun makâmı safâ' makâmıdır ve nûrlardan bir güzelliştir. Eğer ki susarsa¹²⁶⁸ bu onun beden makâmına geri döndüğünü gösterir, ruh makâmı gaybdan beslenip [161] zâhire (görünene) ihtiyaç duymazken, beden makâmı sûret (görünüş/şekil) ile beslenir. O, gaybdan şâhîde (görünmeyenden görünene) döndüğünde su ister, bu durum ise kusura işarettir.

Semâ'ın şerefini gösteren mâkul olan anlama gelirse, semâ'ın varlığı farklı açılardan zıtlık gösterir.

(1) Onların birincisi, hallerin bir şeye eklenmesi hareket ve sükûn olarak iki kısımdadır. Hareket ruhların ve sırların sıfatıdır; sükûn ise bedenlerin ve kaba (ahmak) görünüşlerin sıfatıdır. Isınma ve kırılabilirlik, hareketin gerekleri arasında yer alırken, katılabilirlik ve bozulma da sükûnun vazgeçilmezleri arasındadır. Bu sebeple, su kavanozda kaldığında (miktar olarak) çok olsa da zamanın geçmesiyle bozulur ancak akan su az olsa bile bozulmaz (değişmez). Eğer ölçülü ses bâtinî (içeriye) etkilerse, rûh yükselmeyi istemeye hareket eder ve beden de rûhun hareketiyle hareket eder, bedende sıcaklık meydana gelir, vücudunun gereksizliklerini atar (salar) ve kalbinde görülen etkiler açığa çıkar. Bu semâ' (güzel ses ve nağmelerin işitilmesi) ile olur.

(2) İkincisi, hissî beslenme bedeni güçlendirirken ve [162] bu doğrudan doğruya gıdalardan elde edilirken; rûhî beslenme ise kalbi ve sırrı güçlendirir ki bu aletler doğrudan doğruya rûhu, nûru ve hayatı gaybî âlemden indirir. O (semâ'), rûhun, incelikli (nârin) şiiirlerdeki farklı (acâyip) anlamları dinleyerek hareket etmesi ve evrenle alakalı olanların (yaratılmışların) terk edilerek rûhânî bir menzile çekilmesidir. Bu nurları elde etme aracı, kardeşlerin bir araya gelmesi ve Rahmân olan Allah'tan yardım istemeleri ile olur.

(3) Üçüncüsü, semâ'ın kişiyi zâhirî işlerden soyutlaması ve kişiyi, nurları ve kapalı (bâtinî) sırları kabul etmeye yönlendirmesidir. Semâ'da kişinin vecdi ne kadar artarsa, ruhlar âlemindeki seyri ve yükselişi de öyle artar. Bir kimsenin (vecdinin) artışı fazla olursa kalbi incilir (güzelleşir) ve yüce Allah'ın feyzinin etkilerini ve

¹²⁶⁸ Su içme isteği kastediliyor.

O'nun tecelliyâtını (alemdaki izini, dışavurumunu) kabul eder ve kişi için vusul (varış) makamı yeni bir riyâzat¹²⁶⁹ olmadan elde edilmiş olur.

(4) Dördüncüsü “Hû” sesinin zâhirden bâtna (görünenden görünmeyene) doğru nüfûz etmesi ve kalbe ulaşması (sonrasında) kalbin ve rûhun, ölçülü nağmelerin [163] karışması, rûha varlık mertebelerinde vârid olan anlamlar sayısıyla sevinmesidir. Rûh harekette bedene tâbî olduğunda; beden de huzurda, nûrda ve mutlulukta rûha tâbî olduğunda kuruntulardan (vehmlerden) ve hayallerden soyutlanır, rûhtaki bağlantılı anlamlar (gerçeklikler) bedenî kuvvete nüfûz eder, beden rûhlar makamına doğru çekilir, örtü kalkar, bu anlamları (mânâları), gerçekleri (hakîkâtleri) ilk kez görür. Bu görüşün tam (kemâl) olduğu makâmıdır ki bu makâm çokça riyâzât ile de elde edilemez.

(5) Beşincisi bâtındaki (içerideki) sessizliği semâ‘ etmedir (dinlemedir) ve zâhirde (görünürde, dışarıda) hareket etmedir.

Oruç haricindeki ibadetler zâhirdeki harekettir ve zâhirdeki hareket çokluğa uygundur (çok olması daha uygundur). (Bu yüzden) Semâ‘daki hareketin çokluğu ve kalpteki sükûnun gücü olursa (kalp), yüce Allah dışındaki şeylerden soyutlanır ve orada vecd açığa çıkar, [164] yüce tek varlığa doğru yönelir (daha sonra) iç doğanın (sırrın, gizemin) gözüyle ilâhî âlemleri görür, akılların ve anlayışların kavrayamadığı kutsal (Rabbânî) sırları kavrar.

Namaz, hac ve şehâdeteyn gibi üç erkâna gelirsek, eğer (onlarda) hareket zâhirde ve bâtında olursa, iki hareketin arasında ruhsal ve yüze ait (yüzselsel) sükûn açığa çıkar ve sahibini fenâ (yok olma) ve bekâ'ya (ölümsüzlüğe) yönlendirir. Oruca gelirsek, o zâhirdeki ve bâtındaki sükûndur (sessizliktir), Allah'tan, Allah ile ve Allah için iki sükûn (sessizlik) arasından çıkan harekettir, bu tam olarak umûmîdir, genel bir hükümdür.

Semâ‘ın sırrının mertebeleri beş rûknün gerçeklerini kapsar; (beş rûkünden) namaz, hac ve şehâdeteyn zâhirî (dışsal) mertebelerden iken; oruç ve zekat bâtinî (içsel) mertebelerdendir ve (bu mertebeleri) insan, mükemmelliğin semâ‘ı

¹²⁶⁹ Riyâzât: Nefsi arındırmak için yapılan uygulamalardır.

(dinlenilmesi, işitilmesi) ile elde edebilir, ibadetlerdeki çokluğun devamlı olması ile elde edemez.

(6) Altıncısı semâ‘ın, [165] makamların sınırları olan mükemmel halleri içermesidir.

(Semâ‘ kelimesindeki) “س” “sin” harfî ve “م” “mim” harfi “السم” “essem” kelimesine (essem=zehir) karşılık gelir, yani semâ‘ sırrı zehir gibidir, kişiyi başka sebeplere bağlı olarak öldürür ve onu gaybî (görünmeyen, bilinmeyen) makamlara ulaştırır.

(Semâ‘ kelimesindeki) “م” “mim” ve “ع” “ayn” (harfleri ise) “مع” “me‘a” (ile, ile birlikte olmak) kelimesine işaret eder yani semâ‘ kişiyi ilâhî benlikle beraberliğe ulaştırır. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Benim Allah ile öyle anlarım olur ki ne mukarreb melekler, ne de bir nebi o yakınlığı elde edememiştir.”¹²⁷⁰ buyurmuştur.

(Semâ‘ kelimesinin) Sin, mim ve elif (harfleri ile) “سما” “semâ” kelimesi bir kimsenin ulvî (yüce) ve semâvî (göksel) olmasına ve düşük mertebelerden çıkmasına neden olduğunun farkına varılması için semâ‘ya (سما = gökyüzü kelimesine) işaret eder.

(Semâ‘ kelimesinin) “ا” “elif” ve “م” “mim” (harfleri), semâ‘ın sahibinin başka her şeyin aslı (أ = anası, aslı, özü) olduğuna ve gaybdan (görünmeyen, bilinmeyenden) rûhânî yardım olarak “ماء” “mâ‘e” (su) kelimesinin kendilerine işaret ettiği ilim ve hayatın dışına taşar.

(Semâ‘ kelimesinin) “ع” ve “م” harfleri “عم” “amm” (=genel, kapsayıcı) kelimesine işaret eder yani semâ‘ sahibi [166] ulvîliğin rûhânîliğini ve insanlığın kalbinin yaşamını, kendi bedensel saflığının nurunu ve bundan başka diğer durumları da kapsar/içerir. Eğer semâ‘ sahibi yüksek makamlara ve ilâhî kokulara ulaşırsa -ki o makamlara binbir mücadeleyle, riyâzât tamamlamayla ulaşamaz- semâ‘ın faydaları 100 faydaya, 100.000 hâle ulaşır ki o hâli, makâmı tadan, vecd hâlini yaşayan, bâsiret sahibi kişi olur ve semâ‘ı inkâr etmez. Yalnızca kalbi kör olan, nûrdan yoksun olan, çokça örtüyle yüce Allah’tan gâfil olan, nefse ve hevâyâ eğilimli (olanlar

¹²⁷⁰ Bu rivâyet temel hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Ancak şu kaynaklarda yer almaktadır: Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessesetü'l-Halebî, (t.y.), (y.y.), C: II, s. 102; İsmâil Hakkı Bursevî, *age.*, C: II, s. 261.

semâ'ı inkâr eder). Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Peygamber’e indirileni (Kur’an’ı) dinledikleri zaman hakkı tanımlarından dolayı gözlerinin yaşla dolup taşığını görürsün. ‘Ey Rabbimiz! İnanmış. Artık bizi (hakikate) şahitlik edenler (Muhammed’in ümmeti) ile beraber yaz’ derler. ‘Rabbimizin, bizi salihler topluluğuyla beraber (cennete) koymasını umarken, Allah’a ve bize gelen gerçeğe ne diye inanmayalım?’”¹²⁷¹

Bitiriş kısmı haller ve makamlar sahibi velîler nezdinde mûteber olan semâ’ın nasıl olması gerektiğinin açıklanması hakkındadır (ki mûteber semâ’) ruhları kutsal/mukaddes âleme götürür ve onlara insanlık makâmını hatırlatır.

[167] Eğer onlar bunu (semâ’ı) isterlerse sabahın kuşluk vaktinde, kuşluk namazını kıldıktan sonra ya da akşamdan sonra virdlerini¹²⁷² okuduktan ya da zikrettikten sonra ya da herhangi bir ibadet yapıldıktan sonra toplanırlar.

Oturduklarında onlardan ses olarak en ince/zarif olanı;

(Misal:) “Allah, kendisine karşı gelmekten sakınanları başarıları sebebiyle kurtarır. Onlara kötülük dokunmaz. Onlar üzülmezler de”¹²⁷³ ayetinden “...Şükredenlerden ol”¹²⁷⁴ kısmına kadar,

(Misal:) veyahut “Şüphesiz Allah’a karşı gelmekten sakınanlar, Rablerinin kendilerine verdiği şeyleri alarak cennetlerde ve pınar başlarında bulunurlar. Şüphesiz onlar bundan önce iyilik yapan kimselerdi.”¹²⁷⁵ âyetlerinden “Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size va’dolunanlar), sizin konuşmanız gibi gerçektir.”¹²⁷⁶ kısmına kadar,

(Misal:) veyahut “Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz bizim (her şeye) gücümüz yeter.”¹²⁷⁷ “O hâlde Allah’a koşun. Şüphesiz ben, size O’nun katından gönderilmiş açık bir uyarıcıyım.”¹²⁷⁸ kısmına kadar,

(Misal:) veyahut “Allah’ın gökten yağmur indirdiği, böylece yeryüzünün yemyeşil olduğunu görmedin mi? Şüphesiz Allah, çok lütufkârdır, hakkıyla

¹²⁷¹ Mâide 5/83-84.

¹²⁷² Vird: Belirli sayıda zikir çekilmesi.

¹²⁷³ Zümer 39/61.

¹²⁷⁴ Zümer 39/66.

¹²⁷⁵ Zâriyât 51/15-16.

¹²⁷⁶ Zâriyât 51/23.

¹²⁷⁷ Zâriyât 51/47.

¹²⁷⁸ Zâriyât 51/50.

haberdardır.”¹²⁷⁹ âyetini ve bunun cümle olarak benzeri olan, yükselmeyi, artmayı, gınâyı ve korumayı istemeye işaret eden âyetlerden bir pasaj okur.

Sonrasında şeyh, [168] bu okunan âyetlerin mânâları hakkında sülûk makamına uygun bir şekilde konuşur ve şöyle der: “Allah Rasûlü (s.a.v.) ‘*Kur’ân’ın bir zâhiri, bir bâtını, bir haddi (sınırı) ve matla’ı (hakikatini müşahede yeri, başlangıç, doğuş yeri) vardır.*’¹²⁸⁰ demiştir. Bu âyetlerin zâhiri, îtibâr ehli için varlıklardadır; âyetlerin bâtını ise keşf ve sırlar ehli (mistikler) için insandadır.”

(Yukarıda birinci misal’de ifade edilen) Bu âyet “Allah nefis ve heva mertebelerinden sakınan ve def edilmiş ve saptıran yasaklardan ayrılanları kurtarır”¹²⁸¹ (anlamındadır), yüce Allah onları Allah’tan başka bağlı oldukları şeyden kurtarır. Yüce Allah’a doğru yöneliş ve aracısız bir şekilde ilâhî tâ’rîfâtın (öğretinin, bilginin) kabulü için yüce Allah “Allah’a karşı gelmekten sakının. Allah, size öğretiyor.”¹²⁸² buyurmuştur. Onların akılları hikmetle ve mârifetle; kalpleri hallerle, zevklerle ve vecdleriyle; nefisleri ise iyi mallarla ve temiz ahlâkla, tüm varlığı yüce Allah’ın muradı üzere hamletmeleriyle tamama (kemâle) ermiştir. Sonra onların Hakk’tan yaratılmışlara dönüşü, onlar aracılığıyla hayat ve ilimden diğerlerine ilâhî sıfatların etkilerini nakletti. Onların akıl ve nefisle ilâhî varlıktan ayrılmaları onları yüce Allah’tan [169] başkasına bağlar, Allah’ın fiillerinin etkilerini ve O’nun mâ’kûlât mertebelerini tamamlamasını gördükleri için onlara bu dış sebeplere bağlı kötülük dokunamaz, yani uzaklık ve birliğin varlığından örtülü oldukları, sırlarıyla (iç doğalarıyla), ruhlarıyla Allah’la; hisleri ve nefisleri ile (de) yaratılmışlar ile beraber oldukları için sahip oldukları aşamaların, makamların ve hallerin gidişi nedeniyle “Onlar üzülmezler”.¹²⁸³

O (c.c.), ikinci misal¹²⁸⁴ hakkında “Allah’tan sakınanlar (muttakîler), Allah’tan başkasını terk ederek gizli ve âşikâren O’na yönelenler, mârifet bahçelerinde ve gaybî ilimlerde Allah’ın onlara tecelliyâttan (âlemdeki izinden) ve tâ’rîfâtdan (tanımlardan, bilgilerden) verdiklerini alacaklar. “Şüphesiz onlar bundan

¹²⁷⁹ Hacc 22/63.

¹²⁸⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi’u’l-Beyân ve Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin-i Türkî, Riyad 2003, C: I, s. 22.

¹²⁸¹ Zümer 51/61.

¹²⁸² Bakara 2/282.

¹²⁸³ Zümer 51/61.

¹²⁸⁴ Yukarıda ifade edilen Zâriyât sûresi 15 ve 16. âyet-i kerîmeler kastedilmektedir.

önce iyilik yapan kimselerdi”¹²⁸⁵ yani onlar nefsleriyle (ruhlarıyla) [170] dînî hükümlere sıkı bir şekilde bağlı olmaları, akıllarıyla sürekli olarak iyi fikirler üzere olmalarıyla birlikte sulûk, seyr ve talep (isteme) halinde de iyilik yapan ve birliğin sırlarını anlayan kimselerdi.

Üçüncü misalde¹²⁸⁶ “وَالسَّمَاءَ” yani “ruhların göğü”; “بَيْنَآهَا” yani “onu ilâhî gaybdan varlık hükmüne getirdik (açığa çıkardık)”; “بِأَيْدِي” “yani kudretle, ilimle, iradeyle”; “وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ” ruhların mertebeleri tevhid sırlarından ve vecd mertebelerinden orada tecelli edecektir;¹²⁸⁷ “وَالْأَرْضَ” yani “saf temiz kalplerin zemini”; “فَرَسْنَاهَا” yani ondan çeşitli hükümler, bilgiler, halîmlik (nezâket, yumuşak huyluluk) ve zariflik ortaya çıksın diye onu kalplerin zemini (yeryüzü) olarak yaydık. “فَقَعَمَ الْمَاهِدُونَ” yani “Onu hükmî olarak (dıştan zorunlu) değil ölçülür/belirlenebilir yaydık” bu sebeple (işte bu yapılan fiil) binlerce ilim ve bilgi çeşidini kapsar.¹²⁸⁸ “وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ” yani “Ruh, beden, suret, mânâ, güzellik, karakter ve diğerleri (nin ikili yaratılması) gibi”; [171] “لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ” yani “Hikmet mertebesi sebepleri ve müsebbipleri; kudret (güç) rütbesi ise eşyanın vasıta olmaksızın ortaya çıkışını kapsar.¹²⁸⁹ Görünenden görünmeyene, isimlerden isimlendirene, sıfatlardan zâta, fenâ’dan (yok oluştan) bekâ’ya (sonsuzluğa) koşun.

Dördüncü misal¹²⁹⁰ hakkında şöyle der: “ayrıt edici gözle (basiretle) görmedin mi?”; “Allah ruhların göğünden ilim ve bilgi yağmurunu, Allah’tan başkasına değil, temiz saf kalplerin zeminine indirdi”; “ve kalplerin zemini ibadetlerin çeşitleriyle, (Allah’a) yönelişlerle ve riyâzet ahlakıyla cömertlik, bağışlama, merhamet, tevazu, îsâr¹²⁹¹ ve diğerleri gibi (güzelliklerle) yeşillendi.¹²⁹²

Sonrasında hânende irfânî sözler ve rabbânî bir söz zikreder, şunun gibi;

¹²⁸⁵ Zâriyât 51/16.

¹²⁸⁶ “Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz bizim (her şeye) gücümüz yeter.” (Zâriyât 51/47) âyeti kastediliyor.

¹²⁸⁷ “Yeri de biz döşedik. Biz ne güzel döşeyiciyiz.” (Zâriyât 51/48) âyetinden devam ediliyor.

¹²⁸⁸ “Düşünüp ibret alalım diye her şeyden (erkekli dişili) iki eş yarattık.” (Zâriyât 51/49) âyetinden devam ediliyor.

¹²⁸⁹ “O hâlde Allah’a koşun. Şüphesiz ben, size O’nun katından gönderilmiş açık bir uyarıcıyım.” (Zâriyât 51/50) âyetinden devam ediliyor.

¹²⁹⁰ Hacc 22/63 âyeti kastediliyor.

¹²⁹¹ Îsâr: Kendi ihtiyacı varken başkasını yeğleme.

¹²⁹² Âyetlerin okunması burada sonra ermektedir.

(**Misal**) (Yüce Allah'a hitâben) “Sen kalplerde, aklın ve anlayışların kavrayamadığı bir yer ve makâmdasın.” (Buna karşılık) Eğer (bir kimse tarafından, “Böyle yaparsan) yüce Allah'a bir menzil (yer) ve makâm vermiş olursun ve bu [172] tecessümdür (antropomorfizmdir.” denilirse, biz de deriz ki: Eğer böyle denilirse hakîm olan Şâri‘in sözü tutulmuş olur, “*Allah yeryüzünde nerede?*” diye sorulduğunda “*Müimin kullarının kalbinde*” denilmiştir.¹²⁹³

(Sonrasında hânende) şunun gibi (bir söz zikreder)

Her sabah ve her işrak (vakti) gözlerim özlem yaşları ile ağlar.

Hevâ yılanı ciğerimi soktu, onun (tedavi edici) doktoru da büyücüsü de yoktur

Sadece kara sevdalandığım sevgili (var), onun yanında büyü (de) ve panzehiri (de) vardır.

(Sonrasında hânende) şunun gibi (bir söz zikreder):

Gel, Sa'd (Allah'ın) benim içime attığı aşk bağıllığı içindeki çukur katlarını katla,

Onun arzusu için bir tutkum var ki o bana görünen her yaşamda saflık hallerini belirliyor,

Kendimi onun mükemmelliğiyle yok etmeye çalıştım, benim dışımda kapsayıcı bir vasıf yok,

Bütün mertebeler sürekli bana bağlı; şüphesiz, onlar fethin yasalarıdır, kardeşim,

[173] *O beni görmüyor ki o kendi içinde vecdin ışınlarındaki gölgenin algısına sahiptir,*

O kendi nefsinde haz olan beni görmüyor, onlar vecd nurlarında,

Benim O'nun sevgisinde yok olma durumumu artırıyor, yayılıyor ya da katlanmıyorum umurunda değil,

¹²⁹³ Temel hadis kaynaklarında böyle bir hadis bulunmamakla birlikte bu rivâyetle ilgili diyebileceğimiz “*Yere göğe sığmam ancak mümin kulunun kalbine sığarım*” şeklinde bir rivâyet Bursevî'nin tefsîrinde yer almaktadır. İsmâil Hakkı Bursevî, *age.*, C: IX, s. 25.

Tüm vasıfları O'nun yetkisi altında ortaya çıktı; Bu, sizden ya da bizden olan birliğin sırrıdır,

Ey ashabım, neden benim (mistik) halimi -onun beni genç tuttuğunun bilinmesine rağmen- inkâr ediyorsunu,

Onun şarabı beni safâ içerisine soktu, tıpkı fülün gibi lâm key'in yanına kurulması,

Sonsuz yaşama müjdesi haberi geldi bana; Bu ceylan avcı aslanları avladı.

(Sonrasında hânende) şunun gibi (bir söz zikreder)

Gerçek ilim varlıkların mertebelerini ve renklerini kapsayan keşf ilmidir,

Görünüşlerden uzaklaştığınızda anlayışa sahip olduğunuzda, Rahmân'ın hakikatlerinin hükmünü anlarsını,

Gerçek tutkuda akıl yürütme yok ki o, özünün birliğinin zarif zirvesinde çoğulluğu gerçekleştirir,

O Mennân'ın zâtının birliğinin özünden olan çokluğu gerçek hazzı için (o hazzı bilebilecek) akıl yoktur,

Eğer kapsamlı bir kapı açma amacındaysanız, yaratılmış her mekânın gerçekliklerini doğrulayın,

[174] *Daha sonra görünüşlere (fenomenlere) bakmayı bırakın ki (bu) en saf imanı oluşturan(dır),*

O zaman yüksek zaferin standartlarını yükselttiğinizde, tutku ve zaafi yok ederseniz,

Yüce şan sancağını yükselttiğinizde, heva ve zaafi yok ederseniz,

O zaman, onun sırrının toplanması gerçekleşir ve O Memnân'ın yüzünün birliğini anlarsınız.

(Sonrasında hânende) şunun gibi bir söz (zikreder)

Bütün varoluş varlığının feyziyle konuşuyor ve yüzünün güzelliği gözlerde parlıyor,

Aşıkların çöllerindeki son (nokta) sevgilinin başlangıç noktasıdır ve O gerçekleri içine alandır,

O, her şeyi anlayan gizli bir bilinç olma halinden ortaya çıktığında, peçeyi çıkardı ve bu olağanüstü bir meseledir,

Onun sıfatının makamından tecelli geldi ve fetihler yok oldu, orada yol yoktur,

Güneşin doğuş ve batış yerlerinin geri döndüğü bir ihtişam, asil niteliklerin parıltısını üretti,

Bu, saflığın özünden, gerçekliğin hakikatinden ortaya çıkmıştır ve O olağanüstü bir sırdır,

İlk aşkla kendinden geçtiklerinde arınma vaktinde (O) onların oldukları yerin üzerinde şiddetlenir,

Onun etkilerinde irfan (derin bilgi) ve fetih aramayın, yükseliş yok olma uygundur,

Aksine O'nun yüceliğinde tamamen yok olmayı ara ki O'ndan kalbinin içine dökülsün/fışkırsın,

[175] Eğer hânende tarafından içerisinde yanak, ben, boy pos niteleyen bir şiir okunursa bu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanağına, benine ve boy posuna hamledilir.

Müzik âletlerine/eğlendirici âletlere gelirse, onların hepsi cumhûr nezdinde haramdır, çeng, rebap, ud, berbat (Fars udu), mizmar ve benzeri enstrümanlar gibi(leri cumhura göre haramdır), sadece def haram değildir çünkü Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinde def dinlemenin cevâzı hakkında iki hadis gelmektedir ve zevk ehli/sûfiler (de def dinleme konusunda) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tâbî olur.¹²⁹⁴

¹²⁹⁴ Daha önceki ifadelerinde Allah ve Rasûlünün haram saymadığı bir şeyi haram kılanların küfre düştüklerini dahî söyleyebilen Ahmed Gazzâlî'nin buradaki ifadeleri ilk çıkarımlarıyla çelişmektedir.

Bir araya gelmelerinin şartı sakalsız gençlerin aralarında olmamaları, aynı şekilde kadınların onlara bakabileceği bir pencerenin olmamasıdır; eğer dindar sakalsız gençler onların arasındaysa bu kişiler erkeklerin arkasına oturur.¹²⁹⁵

Eğer onlar bātındalarında (içlerinde) büyük kudretli bir kralın hizmetine çağrılmış gibi ve yüce Allah'ın karşısına çıkacak gibi hareket eden bir hareket bulurlarsa, onların vecdinin sahibi (bu vecde) galip geldikten sonraya kadar ayağa kalkamaz, o topluluk da ona uyar. Raksı sahte olarak ya da yapmacık olarak yapmazlar aksine hareketleri hâl gereğince [176] olur, tıpkı endişe/korkudan ya da kaçınılmaz ızdıraptan mağlup olmuş gibi. (Sonrasında) ruhları gaybî hallerden haz alınca, kalpleri (İlâhî) Özün nurlarıyla yumuşayıp, saflık ve rûhânî nurlarda konaklayınca otururlar ve ilâhîci onların aşamalı bir şekilde bātından zâhire çıkmaları için hafif bir ilâhî söyler.¹²⁹⁶

Ardından o (ilâhîci) susunca ilk okuyucudan başka bir okuyucu şunun benzeri (bir âyet) okur:

(Misal:) “İşte bu bizim ihsanımızdır. Artık sen de (istediğine) hesapsızca ver yahut verme”¹²⁹⁷ (kısmından) yüce Allah'ın “...akıl sahipleri”¹²⁹⁸ sözüne (kadar),

(Misal:) veyahut “Şüphesiz “Rabbimiz Allah'tır” deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya”¹²⁹⁹ (kısmından) yüce Allah'ın “...(hayırdan ve olgunluktan) büyük payı olanlar”¹³⁰⁰ (kısmına kadar okunur) ve bunun benzeri (kısimlar okunur).

Eğer onların içinde hâl'i kalan (hâl'den çıkamamış) ya da (hâli) süren/devam eden biri kalırsa ikinci kez hânende ilkinden daha hafif bir sesle tekrarlar, onlar (hâlâ) oturuyorlarsa üçüncü kez hafif ve şiddetli arasında orta bir sesle tekrarlanır. Bu sebeple bütün mertebeler üç tanedir, insanlık rütbesi, [177] melek rütbesi ve Rablık/İlâhlık rütbesi (ki) bu rütbede mutlak sükûn (sessizlik, huzur) vardır.

¹²⁹⁵ Semâ' meclislerinin şartları arasında böyle bir şartın yer alması geçmişte toplum nezdinde yaşanan sıkıntının ne derece ciddî olduğunu göstermektedir. Ulemâ şirk, fuşşiyat ve hayâsızlık içeren günah mekanlarından halkı uzaklaştırabilmek amacıyla keskin fetvalar vermiş ve kurunun yanında yaş da yanar misâli dili olup da konuşamayan mûsikî de bazı kesimlerce dışlanmıştı. Halbuki mûsikî, dinleyip de en güzelini seçenlere Hakk'ı da duyurur.

¹²⁹⁶ Burada dervişlerin dinlenme aşamasına geçtikleri esnâda okunan “hafif bir ilâhî” şeklinde bahsedilen türün, tekkelerde okunan Durak formunun ilk nüveleri olabileceği fikri aklımıza gelmiştir.

¹²⁹⁷ Sâd 38/39.

¹²⁹⁸ Sâd 38/43.

¹²⁹⁹ Fussilet 41/30.

¹³⁰⁰ Fussilet 41/35.

Sonra semâ‘ yerinden kalkarlar, evlerine giderler ve onlara vecddeki devam eden hallerinde ne görüldüğünü keşfetmek için gözlemlemeye oturlar. Onlardan kimisi semâ‘dan sonra günlerce yemeksiz (yaşayabilir çünkü) ruhları ve kalpleri gaybdan (görünmeyenden) gelenlerle beslenmektedir. Bu, topluluğun yoludur, bu hâllerin benzerini dinden ve nurdan en az payı alan (bile) inkâr etmez.

Zamanın geçmesiyle onlardan (semâ‘ edenlerden) olan sâlihâ (iyi, erdemli) kadınların onlara pencereden ya da başka bir yerden bakabilmesine ve onların (semâ‘ edenlerin) sâlih sakalsız gençlerle toplanmalarına da müsamaha gösterilmiş, (ancak) onlardan başkası(na müsamaha) olmamıştı. Bu durum âvamın onlara benzemesine (âvamın onları taklit etmelerine) kadar devam etti, iyi ve kötü karıştı ve düzen bozuldu. Herkese, kendi hâlini ve malını alması (herkesin kendi hâline ve kendisiyle ilgili olana bakması), başkasını bırakması gerekir, tıpkı hastalıklar arasında kalan kişinin sadece kendisiyle meşgul olmasının gerekmesi gibi.

Bu şekilde din ilk zamanlarda taze, yeni ve [178] dayanıklıydı; bozuk îtikâdî (inançla ilgili) şeylere ve sapkın görüşlere karışmamıştı. Zamanın geçmesiyle inançlar bozuldu ve sapkın işler çoğaldı. Tıpkı Şârî‘in şu sözüyle haber verdiği gibi: “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, kurtuluşa eren fırka (Fırka-ı Naciye) dışında kalan yetmiş iki fırka cehenneme gidecektir.” (Bunun üzerine ashab tarafından) “Ya Rasulallah Fırka-ı Naciye kim(ler)dir” denildi, Hz. Peygamber ise “Benim ve ashabım üzre olan(tâbî olan)lardır.”¹³⁰¹

Şu an her takvâ sahibinin doğru olanı sürdürmesi, bâtilı (ise) terk etmesi gereklidir. Bizim zikrettiğimiz (semâ‘), velîler (dostlar) arasındaki müstehab semâ‘dır. İyi ve kötünün karıştığı durumda (orada bulunan) her zevk ve vecd sahibi, semâ‘ı mümkün olan (cevaz verilen semâ‘) şartlarıyla sürdürmeli ve semâ‘ı inkâr edenin, inatçının sözü onu, ondan (semâ‘dan) uzaklaştırmamalıdır. Bu (iyi ve kötünün karıştığı durum), velîlere benzemeyi terk etmeyi gerektirir, çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözünden çıkan hüküm doğrultusunda: “Kim bir kavme benzerse, o onlardandır.”¹³⁰²

¹³⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: XIX, s. 462.

¹³⁰² Ebû Dâvûd, “Bâbu fî Lebisi’ş-Şöhret”, (4031), C: IV, s. 44.

Bu gruba mensûb olan fakirlere ve [179] onlardan olmayıp, hâlleri de önceki velîlere nispetle; zamanın fakîhlerinin, önceki dindar ve takvâ sahibi ashâbın fakîhlerine hâli gibi olanlara gelirsek ki bu dindarlık ve takvâ, fikh kâidesi olarak zühdü, dindarlığı, takvâ sahibi olmayı, dünyada aza kanaati, fazlasını talep etmemeyi, meliklerin (kral, sultan) kapılarına ancak diğer insanlara hizmet için koşmayı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolu üzere ve alışkanlıkları üzere devam etmeyi gerektirir.

Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Bir gün acıkıyorum (oruç tutuyorum), bir gün doyuyorum (iftar yapıyorum).*”¹³⁰³ (demiştir). Hz. Âişe (r.a.): “*Rasulullah (s.a.v.) Medîne'ye kendi (s.a.v.) kudretinin yükseldiğinin haberi geldiğinden beri kat kat lezzetlere doymadı (karnını tam doyumadı).*”¹³⁰⁴ Yüce Allah'ın “*Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz ve iyi ameller işleyiniz.*”¹³⁰⁵ sözüyle buna izin vermesine (rağmen Hz. Peygamber (s.a.v) karnını tam doyumadı).

(Yine fikh kaidesine) ihtiyaç olunmayan binanın olmaması (yapılmaması gerekir), zîrâ haberde [180] “*Kim ihtiyacı üzerinde inşa ederse, Allah onu o kişinin sırtına yükler.*”¹³⁰⁶, (başka bir fikh kâidesince) alçak gönüllülüğe devam edilmesi (gerekir), kezâ önceki sâlih (iyi, doğru) âlimler böyleydi.

Ebû Hanîfe'den (r.a.) nakilde o'na halîfe tarafından kadılık teklif edildiğinde Ebû Hanîfe Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözünü tutarak bunu reddetti: “*Kim insanlar arasında kâdı tayin edilmiş ise, bıçaksız boğazlanmış demektir.*”¹³⁰⁷ ve Hz. Peygamber'in (bir diğer) sözünde “*Kadı üçtür: İkisi cehennemlik, biri cennetliktir.*”¹³⁰⁸ (buyurmuştur). Bu (Ebû Hanîfe'nin kadılığı hadisler sebebiyle reddetmesi), o'nun dindarlığı, dinine ve hadislere sarılmasından dolayıdır. O, halîfenin huzuruna geldiğinde ona kadılık sunuldu, kabul etmediğinde ise Ebû Hanîfe'nin kıyafetleri çıkarıldı ve vuruş izleri sırtında çıkıncaya, sırtından kanlar akıncaya kadar dövüldü. (Bir zaman sonra) Ebû Hanîfe arkadaşlarına danıştı ve

¹³⁰³ Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevîrdî el-Horasânî Ebû Bekr el-Beyhâkî (ö. 458/1066), *Şa'bu'l-Îmân*, thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, 1. Baskı, Mektebetü'r-Rüşdi li'n-Neşri ve't-Tevzî'i bi'r-Riyâd bi't-Teâvuni ma'a'd-Dâru's-Selefiyyeti, Riyâd 1423/2003, C: XII, s. 43.

¹³⁰⁴ Kaynaklarda doğrudan böyle bir hadise rastlamasak da benzerleri bulunmakta, bkz. Taberânî, *age.*, C: VI, s. 160.

¹³⁰⁵ Müminûn 23/51.

¹³⁰⁶ Kaynaklarda böyle bir hadise rastlamadık.

¹³⁰⁷ Ebû Dâvûd, “Bâbu fî Talebi'l-Kadâ”, (3571), C: III, s. 298.

¹³⁰⁸ Tirmîzî, “Bâbu Mâ Câe ‘An Rasûlillâhi Aleyhi ve Selleme Fî'l-Kâdî”, (1322), C: III, s. 605.

onlar: “Neyi yararlı görüyorsan o doğru olandır” dediler, Ebû Yûsûf (ise): “Bunun bir zararı yoktur, çünkü bu halkın yararını içerir” dedi. Ebû Hanîfe “İstemeyerek kadı olacağım gibi” dedi. Sonrasında (halife) Mansur, Ebû Hanîfe’nin yanına geldi, hareketiyle onu yüceltti ve “İşte Irak’ın fakîhi (kadısı)” dedi, sonra onu (Ebû Hanîfe’yi çağırdı) ve ona vurulan her kırbaça karşılık bin dirhem verilmesini [181] emretti. Ebû Hanîfe’ye elli kırbaç vurulduğu söylendi. Sonrasında o’na kadılık sunuldu (ancak) Ebû Hanîfe: “Ben kadılık için uygun değilim” dedi, sonra tekrar (halife tarafından kadılık) sunuldu, Ebû Hanîfe “Benim sözüm¹³⁰⁹ ya doğrudur ya da yalandır. Eğer sözüm doğruysa¹³¹⁰, sâlih (doğru) olmayanı vâlî yapmanız câiz değildir; eğer yalancysam, (yine) yalancıyı vâlî yapmanız câiz değildir.” dedi.

Benzer şekilde Ebû Leys Semerkandî de dindar ve dînini muhafaza eden biriydi, hatta öyle ki ondan naklolunan bir rivayette o: “Şu seneden beri Sahibu’ş-Şimâl¹³¹¹ bana karşı hiçbir şey (günah) yazmadı” demiştir. Yani o, dîni(ni) muhafaza ettiğini biliyor. Bazı öğrenciler ona bir müddet eşlik etmiş, hizmet etmiş, ondan eğitim görmüşler ancak ondan gayba dâir bir kelime (bile) işitmemişlerdir. Birisi onun yanında gayb hakkında (konuşmaya) başlarsa başını eğer ve ondan yüz çevirir, aklına ve kalbine eziyet vermemek için onu men etmeye yönelmez, (dediği) hak olsa bile.

Benzer şekilde İmam Cemâluddîn el-Mahbûbî de Buhârâ’da fakîh, zâhid, dindar (bir kimseydi). O [182] bedenî ibadetlerle, ilimle ve öğretimle meşgul olurdu asla birisiyle meşgul olmazdı. Ona birisinin yaptığı kötü(bir şey)den bahsedilince o “Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi İslâm’ın güzelliklerindedir’¹³¹² buyurmuştur ve Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Önce kendinden başla, sonra haktan sapana (yönel)’¹³¹³, kendisinde noksanlık olanın başkasıyla meşgul olması câiz değildir.” demiştir.

¹³⁰⁹ “Ben kadılık için uygun değilim” sözü kastediliyor.

¹³¹⁰ Ebû Hanîfe, Halife Mansur’a: “Yani eğer ‘kadılığa ehil değilim sözü’ doğruysa beni valî yapmaman gerekir” demektedir.

¹³¹¹ Sol el, sol taraf, uğursuz, bedbaht kimselerdir. Bu tabir Kur’an-ı Kerim’de Vâkıa sûresinin 41. âyet-i kerîmesinde geçmektedir. İnsanın sol tarafında bulunan, kötülükleri yazan Nekir meleği kastediliyor.

¹³¹² Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: III, s. 259.

¹³¹³ Kurtubî, *age.*, Bâbu’l-Emri bi’tablîği’l-‘İlmi ve İbâhatu’l-Hadîsi An, C: I, s. 80.

Bu yüzden önceki fakîhlerin gayreti buna yönelikti, (ancak) zamanımızın fakîhleri bunun zıttı, onların içerisinde hırs, açgözlülük, sultanların kapılarına sık uğrama, insanların kusurları hakkında konuşma ve gıybet etme vardır. Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Gıybet zinâdan şiddetlidir (daha kötüdür)*”¹³¹⁴ ve “*Gıybet kardeşini hoşuna gitmeyeceği şekilde anmandır*” demiştir. Bir adam: “*Söylenen (ayıp) eğer o kardeşimde varsa, ne dersiniz?*” deyince Hz. Peygamber: “*Eğer söylediğin kardeşinde varsa onu gıybetini yapmış olursun, eğer yoksa ona iftira atmış olursun*”¹³¹⁵ demiştir ve (yine) Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Birbirinizi hased etmeyiniz, birbirinize buğz etmeyiniz, birbirinize sırt çevirmeyiniz, kardeşçe Allah’ın kulları olunuz.*”¹³¹⁶ buyurmuştur. Bütün Müslümanların diğer Müslümanlara namusu, kanı, malı, onları haset etmesi, bazısının bazısına buğz etmesi, gıybete devam etmesi, kiminin ise diğerlerinin kusurları hakkında konuşması, bir şeyin hakikatini **[183]** öğrenme hırsının (isteğinin) olmaması haramdır. Aksi durumda herkes başkasının sözüne ikna olur, kişinin, bir şeyin hakikatini, meselenin hakikatini, aslını, nasıl istinbat edildiğini (çıkarıldığını), kendisine işaret eden nassların doğrulamasını ve karşı gelenlerin cevaplarını öğrenme hırsı/isteği olmaz; âlimlere, sâlihlere saygı yitirilir ve (işte şu an) gerçekleşen işler olarak ortaya çıkar.

Zamanın fakîhlerinin fiilleri, işleri ve kavrayışlarının, geçmiş fakîhlerin sakınmaları, içtihatları ve dinlerine nisbeti; zamanın fakirlerinin hâlinin geçmiş velîlere nisbeti gibidir. Eğer onlar (zamanın fakîhleri), fakirlerin semâ‘ına cevaz vermeyerek onları suçlarsa, onlar (zamanın fakîhleri) geçmiş velîlerin şartları üzere olmazlar (geçmiş velîlerin yolundan gitmemiş olurlar). Onlara, geçmişteki dindar fakîhlerin oldukları yol üzere olmadıkları için kınanma vardır. Eğer başkalarını suçlarsa ve yapmaları gereken şeyin¹³¹⁷ zıttını yaparlarsa onlar hakkında (şu âyetler) yönel(til)ir: “*Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? (Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz), Allah katında büyük gazap gerektiren bir*

¹³¹⁴ Beyhâkî, *age.*, C: IX, s. 100.

¹³¹⁵ Müslim, “Bâbu tahrîmi’l-ğıybeti”, (2589), C: IV, s. 2001.

¹³¹⁶ Müslim, “Bâbu’n-Nehyi ‘Ani’t-Tehâsudi ve’t-Tebâğudı ve’t-Tedâbü”, (2558), C: IV, s. 1983.

¹³¹⁷ “Önceki dindar fakîhlere uyuma” kastediliyor.

iştir.”¹³¹⁸, ve yüce Allah’ın şu sözü: “Siz kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz?”¹³¹⁹.

[184] Kitabı Allah’a hamd ederek, onun güzel yardımını sayesinde ve Rasulullah’tan gelen bir hadis ile bitiriyoruz, Rasulullah şöyle buyurdu: “*Size bir şeyi emrettiğimde onu gücünüz yettiğince yapın, Allah (her şeyi) bilendir.*”¹³²⁰

Kitap iyilikleri tamamlayan, bereketleri indiren, istemesiyle mutlulukları tamamlayan, öldürme ve yaşatma kudretlerine sahip olan Allah’a hamd ile tamamlandı. Hamd bir tek O’nadır (c.c.). Salât (dua) ve selâm (barış, esenlik) efendimiz Muhammed, ailesi ve ashâbı üzerine olsun.

¹³¹⁸ Saff 61/2-3.

¹³¹⁹ Bakara 2/44.

¹³²⁰ Beyhâkî, *Sünenu’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, C: IV, s. 423.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BEVÂRIKU'L-İLMÂ'IN İNCELENMESİ

1. Semâ', Semâ' Risâleleri Geleneği ve Bevâriku'l-İlmâ'ın Bu Gelenekteki Yeri

İslâm düşünce geleneğinde kaleme alınan bazı eserler bir zincirin ilk halkası hüviyetini kazanarak kendisinden sonra gelen birçok kişiye ilham kaynağı ve bir yol gösterici olmuştur. Bu eserlerde ortaya konulan düşünceler sonraki dönemlerde kimi zaman kabul görmüş, kimi zaman reddedilmiştir. İşte İbn Sina ile başlayan kuş risaleleri, Muhammed Gazzâlî ile başlayan tehafût geleneği gibi İslâm düşünce tarihindeki bir diğer gelenek de semâ' risâleleridir.

Semâ' kelimesi “S-M-A” “سمع” kökünden gelmekte, kelime olarak “İşitmek, duymak, hoş makamlar, tatlı nağmelerle şiir okuyup dinlemek” anlamlarına gelmekle birlikte¹³²¹ “Dinlenen ilâhînin veya bir müziğin etkisiyle çoşup dönmek, cezbeye kapılıp hareketler yapmak” anlamlarında da kullanılmaktadır.¹³²² Bu bağlamda semâ' risâleleri adı altında, mûsikî, eğlence, raks ve enstrümanlar gibi konuların ele alındığı bu eserlerde ulaşılmaya çalışılan sonuç kimi zaman müziğin lehine, kimi zaman aleyhine olmuştur.

Semâ'ın ilk kez Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinin ardından okunan manzum ve mensur eserlerle ortaya çıktığı görüşü bulunmakla birlikte, ilk semâ' meclisinin Serî es-Sakatî (ö. 256/870) tarafından kurulmuş olup bu meclislerin sayısı zamanla artış göstermiştir.¹³²³ Birçok kimse bu meclislere devam ederken bir diğer kesim de bu meclislerden uzak kalarak, bunları hoş görmemiştir. İşte bu semâ' meclislerine karşı olumsuz bakış sonucunda semâ'ın haramlığını dahi ilan eden eserler kaleme alınmış, buna karşılık sûfî zümreden de semâ'ın lehine eserler te'lif eden şahsiyetler öne çıkmıştır. Bu eserlerden biri olan *Bevâriku'l-İlmâ'*ın, aynı doğrultudaki düşüncelerle ele alınan, İbn Hazm el-Endülüsî'nin *Risâletü'l-Ğınai'l-Mülehhî* isimli eserinden sonra, İsmâil Ankaravî'nin *Huccetu's-Semâ'* isimli eserinden önceki dönemde

¹³²¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C: III, s. 162; Semih Ceyhan, “Semâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2009, C: XXXVI, s. 455.

¹³²² Ethem Cebecioğlu, *age.*, s. 426.

¹³²³ Pehlül Düzenli, *İslâm Kültür Tarihinde Mûsikî*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2014, s. 38.

yazılması sebebiyle, bu silsilenin orta halkalarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda bu silsile üzerindeki bilgi birikimi kuşaklar arasında aktarılmış ve çalışma konumuz, İsmâil Ankaravî'nin *Huccetu's-Semâ'* ve *er-Risâletü't-Tenzîhiyye fî Şe'ni'l-Mevleviyye* eserleri başta olmak üzere kendisinden sonraki semâ' risâleleri için bir yol haritası görevi görmüştür.¹³²⁴

2. Bevâriku'l-İlmâ'ın Yazılış Sebebi

Ahmed Gazzâlî, abisi Muhammed Gazzâlî ile birlikte henüz çocuk yaşlardayken babası Muhammed b. Muhammed tarafından sûfilerin vaaz ve semâ' meclislerine götürülmüştür. Allah'ı zikretmenin, semâ'ın, güzel ses ve nağmelerin bir araya geldiği, insanların Allah aşkıyla halden hale geçtikleri böyle bir ortamla henüz küçük yaşlarda tanışan Ahmed Gazzâlî, gönül ve fikir olarak ihtiyaç duymuş olacak ki ilerleyen dönemlerinde de bu meclislere devam etmiştir. Dînen bir sakıncanın olmaması için gerekli şartların oluşturulduğu bu meclislerin içerisinde bizzat bulunan Ahmed Gazzâlî, dışarıdan bakarak, salt kötüleme amacıyla olan kimseler tarafından kendisine ve bulunduğu câmiâyâ yönelik eleştirilere karşılık olarak bir öğrencisinin ricası üzerine bu eseri kaleme almıştır. Gazzâlî bu eseri yazma amacı olarak, kendisinden bu eseri yazmasını isteyen öğrenciye ve onun gibi diğer öğrencilere, semâ'ın ne olduğunu, faydalarını ve icra edilmesinin şartlarını anlatmak olduğunu ifade eder. Gazzâlî bu doğrultuda Kuran-ı Kerim'den, hadislerden ve ashabın eylemlerinden hareket etmiş, akla dayalı olarak semâ'ın yararlarını kanıtlamaya çalışmış ve onun gerekli şartlar yerine getirildiğinde dînî açıdan mahzurlu bir şey olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Ahmed Gazzâlî'nin, birebir olarak "*Semâ'ı Haram Kılanların Küfre Düştüklerine Dair Parlayan Şimşekler*" şeklinde tercüme edebileceğimiz ve "*Güzel Ses ve Nağmeleri Dinlemeye Haram Diyenlerin Küfre Düştüklerini Gösteren Deliller*" şeklinde dilimize çevirebileceğimiz eserinde semâ'a haram diyenlerin aslında dolaylı olarak "Hz. Peygamber'in bizzat haram işlediğini, harama baktığını ve dinlediğini" ifade ettiklerini ve bu sebeple de küfre düştüklerini belirtmiştir. Günümüzde "tekfir mekanizmasını çalıştırmak" şeklinde ifade edilen ve çokça

¹³²⁴ Bayram Akdoğan, *Mevleviliğin Din Anlayışında Mûsikî Huccetu's-Semâ' Risâlesi*, Bilge Ajans, Ankara 2009.

eleştirilen ve bizim de eleştirilmesini isabetli bulduğumuz bu sorunlu yöntemin ortaya çıkmasına sebep olan birtakım sebeplerin olduğu görülmektedir. Ahmed Gazzâlî eserinin isminde “semâ’ı haram sayanlar/kılanlar” şeklinde bir ifade kullanarak bir zümreye işaret etmiştir. Halbuki bir kişiye veya zümreye göre helal haram yoktur, bir şey ancak Allah’ın emri ve Rasûlü’nün bildirmesi ile farz, yasağı ile haram olur.¹³²⁵ Ahmed Gazzâlî de bu zümreye karşılık olarak sert bir üslupla eserini ele almış, eserinde bir fakîh olarak çıkarımlar yapmış ve sûfî kimliğiyle gönüllere dokunmaya çalışmıştır.

3. Ahmed Gazzâlî’nin Mûsikî İle İlgisi

Bevâriku’l-İlmâ’, İsmâîl Ankaravî’nin *Huccetü’s-Semâ’ı* gibi mûsikînin lehinde ve aleyhinde söylenmiş sözleri ihtivâ eden bir risâle olup, Gazzâlî’nin İslâm fikhî açısından mûsikînin mübâhlığını ispat etmeye çalıştığı bir eserdir. Bu eser, aralıklardan, usûllerden ve makamlardan bahseden bir nazariyat kitabı değildir. Gazzâlî’yi ilgilendiren yönü, pratik (amelî) bakımdan İslâm’daki hükmünü ortaya koymaktır.

Araştırmalarımızda Gazzâlî’nin herhangi bir enstrümanla iştigâl ettiğine dâir bir kayıta rastlamadık. Onun sadece iyi bir dinleyici vasfını hâiz bir âlim ve tarikat şeyhi olduğunu biliyoruz. Gazzâlî’nin mûsikî ile münâsebetini değerlendirirken, onu mûsikîye icrâ ve nazariyat bakımından hâkim ve aynı zamanda bir virtüöz gibi kabul etmemiz mümkün değildir. Ancak bu vasıflar da onda bulunsaydı açıklamalarında bir değişiklik olur muydu? Bir değişiklik olacağı kanaatinde değiliz. Belki nazariyattan veya usûl ve makamlardan bahseden bir eseri de olabilirdi. Şu var ki, Ankaravî bu eserini kaleme alırken, tarikattaki dervişlerini, mutribânı (enstrüman çalanları) ve diğerlerini göz önünde bulundurarak delillerini hepsi için hüccet olacak şekilde getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de bu tarikata veya bunun gibi olan tarikatlara hücum edenlerin ta’n (tenkit) noktalarını tespit etmiş ve gereken cevâpları vermiş, iddiasını naslarla, İslâm tarihinden ve sûfîlerin hayatlarından örnekler göstererek, akıl ve mantıkla ispat etmeye çalışmıştır. Bu bakımdan onun açıklama yaptığı konularda, mûsikî icrâcısı olmayışından kaynaklanan bir noksanlığı görmek mümkün değildir.

¹³²⁵ Bayram Akdoğan, *agm.*, s. 113.

4. Ahmed Gazzâlî'ye Göre Semâ'

Ahmed Gazzâlî, semâ'ı kayıtsız şartsız savunmamış, o, savunduğu semâ'ın hayasızlığa karşı direniş ve yüce tek Kahhâr'a yöneliše vesîle olan semâ' olduğunu belirtmiş ve bu amaçla semâ' eden grubu savunduğunu ifade etmiştir. O'na göre bu zümre, yüce Allah'a ulaşmada engel olan perdelerin kaldırılması için, emredilen şeylerin yapılmasından sonra güzel sesleri dinlemeyi tercih etmektedir, çünkü insan tabiatı sese meyillidir, güzel olan ses ve nağmeleri dinler, uyumsuz sesleri def eder.

Gazzâlî'ye göre semâ' amaç değildir, yüce Allah'a yönelmede bir araçtır. Bahsedilen semâ' grubu, nağme tertipleri ve ruhsal uygunluk arttığında, onları başka her şeye tercih eder. İnsan lezzet manasını içeren nağmelerin uygunluğunu ve birliğin gerçeklerini işittiğinde, varlık bütününe yönelir ve her uzuv bir üye olarak hazdan payını alır. Aynı zamanda semâ' ibâdetleri ihmâl ederek birtakım fiilleri ibâdet yerine kâim kılmak da değildir. Semâ'ı belli şartlara sahip olanlar yapabilir. Ona göre semâ'ı ancak farz ve vâciplerden üzerine düşen şeylerin hepsini yapan, şeriatın âdâbına riâyet eden, dünya hevesinden kopmuş, Allah'tan başka her şeyden gönlünü sıyrabilmiş dervişler yapabilir. Aksi halde seviyesi düşük, ahlâken bozuk, kötü huy sahiplerinin ve kalbini Allah'tan başka şeylere bağlamış olanların semâ'ı câiz değildir.

5. Semâ'ın olabilmesi için neler gereklidir?

Ahmed Gazzâlî semâ'ın olabilmesi için zaman, mekân ve ihvanın (kardeşlerin) gerekli olduğunu belirterek bu şartları ayrıntılandırır.

Semâ' için doğru zamanın, dünyanın nefsânî hazlarından uzaklaşıp, sırf Allah rızası için bir araya gelinen zaman olduğunu belirten Gazzâlî, doğru mekânın ise zaviyeler, hanlar ve mescidler olduğunu ifade etmiştir. Gazzâlî, kardeşliğin mertebelerinin olduğunu ifade ederek, aslolanın Allah rızası için bir araya gelinen ortamlarda, kalplerde ortaya çıkan vecd, keşf, marifet kardeşliği olduğunu ifade eder. Şartlar oluştuğu takdirde onların sabahın kuşluk vaktinde, kuşluk namazını kıldıktan sonra ya da akşamdan sonra virdlerini okuduktan ya da zikrettikten sonra ya da herhangi bir ibadet yapıldıktan sonra toplandıklarını belirtmiştir.

6. Kitap ve Sünnette Semâ‘

6.1. Ayetlerden Semâ‘ın Lehine Getirilen Deliller

- Yüce Allah’ın: “Allah, onlarda bir hayır (hakka yöneliş) olduğunu bilseydi, elbette onlara işittirirdi.”¹³²⁶ sözündeki “İşittirirdi” kelimesinin Kur’ân, hadis, şiirler ya da diğerlerinden daha genel olduğu ifade edilerek semâ‘ın haram olmadığına delil getirilmiştir.

- Yüce Allah’ın “Dinleyip de, sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah’ın doğru yola eriştirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir.”¹³²⁷ sözündeki “Söz (القول)” kelimesinin (sadece) Kur’ân, hadis, salihlerin hallerinin hikayeleri veya şiirlerin dinlenilmesini ifade etmekten daha genel olduğu ifade edilerek semâ‘ın haram olmadığına delil getirilmiştir.

6.2. Semâ‘ın aleyhine delil olarak öne sürülen âyet-i kerîmeler

- **“Onların (müşriklerin), Kâ’be’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpaktan ibarettir.”¹³²⁸**

Yüce Allah’ın “Onların (müşriklerin), Kâ’be’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpaktan ibarettir.” sözündeki “مُكَاء” kelimesini “ıslık çalma”, “تَصْدِيَةٌ” kelimesini ise “iki avuçtan birini diğerine vurmak” anlamına geldiğini savunanlara karşı Gazzâlî Allah’ın onları “ıslık çalma” ve “el çırpma”dan men ettiğini, semâ‘dan men etmediğini ifade etmiştir. Ayrıca Gazzâlî’ye göre onların (müşriklerin), yasaklanmasına rağmen Kâbe’de putlara tapıyorken, farklı yerlerde helal olan bir şeyden men edilmesine gerek yoktur.

- **“İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak için lehve’l-hadîs’i (eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri) satın alır.”¹³²⁹**

Yüce Allah’ın şu sözünü de delil getirip: “İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak için lehve’l-hadîs’i satın alır.” “Buradaki - lehve’l-hadîs- gınadır (şarkıdır)” diyenlere karşı Gazzâlî: “Allah’ın lehve’l-hadîs sözünden anlaşılıyor ki Allah, hakkın ifade edildiği sözün dinlenilmesini câiz

¹³²⁶ Enfâl 8/23.

¹³²⁷ Zümer 39/18.

¹³²⁸ Enfâl 8/35.

¹³²⁹ Lokmân 31/6.

kılmıştır ister Kur'an'dan olsun, ister şiirden ya da başka bir şeyden olsun (hak sözün dinlenilmesi câizdir).”

“Lehve'l-hadis” ifadesiyle kastedilen “doğruluktan, ibadetten saptırıcı, kulu yüce Allah'tan uzaklaştıran eğlendirici müziği dinleme”nin ifade edildiğini belirtmiştir.

6.3. Semâ‘ın Lehine Hadislerden Getirilen Deliller

- **Şarkı, def ve güzel sesleri dinlemek sünnete uygun mudur? Bayan sesi dinlenebilir mi? Hz. Peygamber'in (s.a.v.): “Bunu bırak önce söylediğini söyle” sözündeki “söyle” emrinin fakîhlere göre incelenmesi.**

Gazzâlî, Buhârî ve Müslim'in Rubeyyi' bint Muavviz bin Afrâ'dan aktardıkları şu hadisi zikreder; “Hz. Peygamber (s.a.v.) geldi ve döşeğime oturdu ve yanımda def çalan ve babalarının Bedir savaşında öldürülmesinden yakınan iki küçük cariye vardı ve onlardan biri “aramızda bir Peygamber var, yarın ne olacağını bilir” dedi ve Hz. Peygamber (s.a.v.): “Onu bırak (daha önce) söylediğini söyle”¹³³⁰ dedi.

Hadisin ardından Gazzâlî bu hadisin, Hz. Peygamber(s.a.v.)'in def sesini, şarkıyı ve şiiri iki küçük cariyeden dinlediğini gösterdiğini ancak o cariyelerin büyüdüklerinde seslerini ihtiyaç olmaması haricinde dinlemenin haram olduğunu belirtmiştir.

Gazzâlî, bahsi geçen hadis bağlamında Hz. Peygamber'in cariyenin “İçimizde bir Peygamber var yarın ne olacağını bilir” sözüne karşılık söylediği “Bunu bırak, önce söylediğini söyle” şeklindeki ifadesini değerlendirerek, buradaki “söyle” ifadesinin bir emir olduğunu, ancak buradaki emrin icmâ ile vâcip olmadığını söyleyerek geriye mübah olma durumunun kaldığını belirtmiştir. Ahmed Gazzâlî sözlerinin devamında mücerred fiilin İmam Mâlik'e göre mübahlığa; İmam Şâfi'ye göre mendupluğa; İbn Süreyc, Ebû Said İstahrî ve İbn Hayran'a göre vâcipliğe işaret ettiğini belirtmiştir.

¹³³⁰ Ebû Dâvûd, “Bâbu Mâ Câe fî'ş-Şi'ir”, (5012), C: IV, s. 303.

- Hz. Âişe'nin yanındaki iki cariye'nin, Hz. Peygamber'in yanındayken def çalmaları ve şarkı söylemeleri

Buhârî ve Müslim'in Hz. Âişe'den rivayet ettikleri hadiste Hz. Âişe, Hz. Ebubekir'in (r.a.) kendisinin yanına geldiğini ve (o sırada) yanında iki küçük cariye'nin def çaldıklarını -bir rivayette Buas Harbi'nden şarkılar söylediklerini- ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de örtüsüne büründüğünü söyledi. Hz. Ebubekir onları (cariyeleri) azarladı, Hz. Peygamber (s.a.v.) yüzünü açtı ve “Bırak onları ey Ebubekir, bugün bayram günüdür” dedi.¹³³¹

Gazzâlî bu hadisin açık bir şekilde def ve şarkı dinlemenin ve onların huzurunda bulunmanın câiz olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî bu hadis hakkında gelebilecek olan “Semâ‘ sadece bayram günü mü câiz?” sorusuna da cevap vermiş Ahmed b. Hanbel'in: “Sebebin hususunun/özel oluşunun, hükmün umumuna/genel oluşuna engel olmadığı konusunda ittifak vardır” sözünü aktararak ibadet günlerinde ya da diğer günlerde kalbi ferahlandırıcı ve batını güzelleştiren tüm meşrû‘ hallerde def, şarkı ve şiirler dinlemenin câiz olduğunu ifade etmiştir.

- Habeşlilerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda def çalıp raks etmeleri

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde (aktardığına göre) Habeşliler Rasulullah'ın (s.a.v.) huzurunda def çalıp, raks ediyorlar ve “*Muhammed sâlih bir kuldur*” diyorlardı ve Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Ne söylüyorlar?*” dedi, (onlar da) “*Muhammed sâlih bir kuldur diyorlar*” dediler.¹³³²

Gazzâlî, bu hadisin açıkça raks edilen yerde bulunmanın, def sesi ve şarkı dinlemenin câiz olduğuna işaret ettiğini ifade eder.

- “Ey Rasûlallah ben senin önünde def çalacağıma dair adak adamıştım...”

Kadın (sahabî) dedi ki “*Ey Rasulallah ben senin önünde def çalacağıma dair adak adamıştım*”, Hz. Peygamber de (s.a.v.) “*Eğer adak adadıysan çal*” dedi ve kadın da çalıp şu beyiti okudu:

“Ay doğdu üzerimize Veda tepelerinden,

Şükür gerekti bizlere Allah'a davetinden.”

¹³³¹ Buhârî, “Bâbu Kastu'l-Habeşî ve Kavlu'n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem”, (987), C: IV, s 185.

¹³³² Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: XX, s. 17.

...ve Hz. Peygamber (s.a.v.) de dinledi.¹³³³

Gazzâlî bu hadisin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kadının sesle sözünü, şarkı söylemesini ve def çalmasını dinlediğini gösterdiğini ifade ederek, "Semâ'ın huzurunda bulunmak, def çalmak ve raks etmek haramdır" diyen kişinin dolaylı olarak "Hz. Peygamber (s.a.v.) haram işlemiş, haramı dinlemiş" demiş olacağını söylemiştir.

Bu hadis, kaynaklarda cariye'nin okuduğu belirtilen beyit olmadan şu şekilde geçmektedir: "Hz. Peygamber (s.a.v.) *"Eğer böyle bir adak adadıysan neyrini yerine getir, aksi halde yapma!"* buyurdu. Bunun üzerine câriye çalgı çalmaya başladı. Bu sırada Hz. Ebû Bekir geldi. O çalmaya devam ediyordu. Sonra Hz. Osman geldi ve câriye yine çalmaya devam etti. Daha sonra Hz. Ali geldi, o yine çalıyordu. En sonunda Hz. Ömer geldi. Câriye onun geldiğini görünce defi altına aldı ve üstüne oturdu. Bunu gören Rasûlullah (s.a.v.): *"Yâ Ömer! Şüphesiz ki şeytan seni görünce girmeye delik arıyor. Ben burada oturuyordum ve o çalıyordu, Ebu Bekir geldi, o yine çalıyordu. Sonra Ali geldi, yine çalıyordu. Sonra Osman geldi yine çalıyordu, ne zaman ki sen geldin, defi kaldırdı."* buyurdu ve durumu Hz. Ömer'e hikâye etti." Kanaatimizce Ahmed Gazzâlî, hadisin aslında yer alan Hz. Peygamber'in *"şeytan kaçacak delik arıyor"* ifadesinin semâ'ın aleyhine bir ifade olarak anlaşılabilirliğini düşünerek bu kısmı atlamıştır.

Bayram Akdoğan bu konuyla ilgili olarak şu yorumu yapmıştır:

"Hz. Peygamber şayet kadının türkü söylemesinde dinen sakınca görseydi veya onun yaptığı şu icraatı Şeytan ameli olarak görseydi, ona müsaade etmezdi. Türkü söylerken birden def çalmayı ve türkü söylemeyi kesen kadına devam et deseydi, bu defa çok sevdiği ve otoriter bir karaktere sahip olan ve geleceğin muktedir bir idarecisini hafife alıp, onun halkın huzurunda pasif konuma düşmesine sebep olacaktı. Her konumda örnek davranmasını bilen Peygamberimiz, böyle bir nükte ile olayı noktalamıştır."¹³³⁴

¹³³³ Tirmîzî, "Kitâbü'l-menâkıb", (3690), C: V, s. 620; Ebû Dâvûd, "Mâ Yu'meru Bihî Mine'l-Vefâ Ani'n-Nezr", (3312) C: III, s. 237.

¹³³⁴ Bayram Akdoğan, *Mûsîkî İle İlgili 40 Hadis ve Şerhi*, Mans Medya Yapım Ltd. Şti., Ankara 2017, s. 26-27.

Biz de aynı doğrultuda bir ilâve yapacak olursak şunu söyleyebiliriz: Rasûl-i Ekrem Efendimiz hiçbir kulun hatrını Rabbinin rızasına öncelemez, yani hadiste aktarılan durumda dînen bir sakınca olsaydı, Hz. Peygamber durumun yanlış olduğunu ifade etmek için Hz. Ömer'in gelmesini beklemezdi.

- Raksın câiz oluşu hakkında bir rivâyet: Hz. Ali, Zeyd ve Cafer'in sevinçten oynamaları.

Ahmed bin Hanbel'in Müsned'inde Hz. Ali'den aktardığı haberde Hz. Ali şöyle demiştir: *“Ben, Cafer ve Zeyd Hz. Peygamber'e (s.a.v.) geldik. Hz. Peygamber (s.a.v.), Zeyd'e “Sen benim mevlamsın (dostum, yardımcısın)” dedi ve Zeyd (mutluluktan) sıçradı/oyladı; Cafer'e ise “Sen yaratılıştta ve huyda bana benziyorsun” dedi ve Cafer sıçradı/oyladı; sonra bana (Hz. Ali'ye) “Sen bendensin” dedi ve ben de oynadım.”*¹³³⁵

Gazzâlî “el-Hacele” “الحبل” kelimesinin özelde “raks”ı ifade ettiğini, genelde ise “özelin bir parçası”nı yani “kendi içinde dahil olan”ı ifade ettiğini belirterek, eğer raksın bir çeşidine cevaz veriliyorsa, (herhangi bir açık beyân olmadığı sürece) onun tamamına cevaz verileceğini ifade etmiştir.

Ahmed Gazzâlî bu hadisin ardından, raksı câiz kabul etmekle birlikte çokça raks etmenin câiz olmadığını ifade edenlere karşı: *“Bir şeyin bir kısmı câizse ve kalan kısmı hakkında da yasaklama yoksa geriye bu şeyin câiz olması durumu kalır. Diğer bazı kısım haram olsaydı bunu Hz. Peygamber'in bunu açıklaması gerekirdi.”* demiştir.

- “Raks oyundur ve oyun da haramdır”¹³³⁶

Gazzâlî bu hadisin oynaması haram olan zar oyunları, kumar ve buna benzer oyunlara mahsus olduğunu ifade ederek Buhârî'de Hz. Âişe'den aktarılan Habeşlilerin oyunlarına bakıldığını ifade eden hadisi delil getirmiştir.

- “Üç şey hariç oyun olmaz, bunlar okçuluk, ata binme ve bir adamın ailesiyle oyun oynaması”¹³³⁷

¹³³⁵ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: IV, s. 122.

¹³³⁶ Taberânî, *age.*, C: XIX, s. 343.

Gazzâlî, bu özel kısıtlamanın bunlara önem gösterilmesi için olduğunu, bunlar haricindeki semâ'a bir yasak getirmediğini ifade etmiştir. Bu kısıtlamanın yüce Allah'ın "Sen ancak bir uyarıcısın" (Fâtır 35/23) sözündeki kısıtlama gibi olduğunu çünkü Hz. Peygamber'in aynı zamanda müjdeleyici, ulaştırıcı ve dahası olduğunu ifade etmiştir.

- "Semâ'ın lehine olan hadisler âhâddır, bunlara uyma zorunluluğu yoktur" diyen kişiye cevap

Gazzâlî âhâd hadislerle uyma zorunluluğunun olmadığını ifade eden bir kişinin, fıkıh hükümlerini doğrulamada ahad hadisleri kullanan fakîhlere de uymaması gerektiğini belirtmiştir.

7. Sahabe ve Sonraki Dönem Âlimlerine Göre Semâ'

7.1. Muâviye'nin semâ'a bakışı ile ilgili bir rivayet

Maverdî, *Hâvi'l-Kebîr* isimli eserinde şu rivayeti aktarır: "Sahabîlerden bazıları Abdullah b. Cafer'in semâ' ile uğraşarak vaktini boğduğunu Muâviye'ye ulaştırdı, o da Amr b. 'As'a "Kalk ona gidelim, çünkü onun hevâsı şerefînin önüne geçti" dedi ve ona geldiler, kapıyı vurdular. (Abdullah b. Cafer) Cariyelerine sessiz olmalarını emretti ve onların (Muaviye ve Amr b. 'As'ın) içeri girmelerine izin verdi. Muâviye oturup yerleşince: "Ey Abdullah onları neyle meşguldüyseler oldukları yere dönmelerini emret" dedi ve onlar şarkı söylemeye başladı. Muaviye yatağın üzerinden başını sallamaya ayaklarını oynatmaya başladı (müziğe eşlik ediyordu). Amr b. 'Âs: "O'nun işini bitirmenin tam sırası" dedi (ancak) Muaviye: "Sessiz ol ey

¹³³⁷ Temel hadis kaynaklarında ok atma ve at binmenin lehinde çok sayıda hadis bulunmakla birlikte, oyun-eğlence türünden yalnızca bu faaliyetlerin helâl olduğunu gösteren bir rivâyet bulunmamaktadır.

*Amr, cömertlik, eğlence/müzik/neşe içindir” dedi. O (Muaviye), sahabenin önde gelenlerinden ve Rasulullah’ın (s.a.v.) vahiy katibiydi.*¹³³⁸

Gazzâlî, Hz. Peygamber’in “*Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız uyun hidayete erersiniz*”¹³³⁹ hadisinin sonucu olarak sahâbeye tâbî olmanın gerekli olduğunu ifade etmiştir.

7.2. “Sahâbîlerin bazısına her konuda uyuyorum ancak semâ‘ konusunda uymuyorum” diyen kişiye eleştiri

Gazzâlî bu kişinin durumunu Ebû Leheb’e benzeterek, onun da Hz. Peygamber’in sözünün bir kısmına inandığını ifade etmiş ve bunun kendisine bir fayda vermeyeceğini belirtmiştir.

8. Fakîhlerin Semâ‘ Hakkındaki Görüşleri

8. 1. Şâfiîlerin ve Hanefîlerin semâ‘a bakışı hakkında bir değerlendirme

Gazzâlî, semâ‘ın Şâfiî’lere göre mutlak olarak mübah olduğunu ve bunun sonucu olarak İmam Şâfiî’ye tâbî olanların bunu yapmasında kınama olmayacağını belirtir. Diğer taraftan Gazzâlî, Ebu Hanîfe’nin, semâ‘ın haramlığına dair görüşüne delil olarak Kitap’tan, sünnetten ve ümmetin icmâ‘ından bir nass getirmediğini belirtmiş ve böyle bir durumda semâ‘ın haram sayılmasını Şâfi‘e karşı bir çıkış olarak nitelendirmiştir.

8.2. “Şeyh Ebu’l-Beyân semâ‘a haram demiştir” şeklinde delil getirenlere cevap

Gazzâlî, ismi zikredilen Şeyh’in, eğlendirici haramı, saptıran şarkıyı dinlemenin haram olduğuna delil getirdiğini, mutlak (kayıtsız şartsız) olarak şarkının haram olduğuna delil getirmediğini ifade etmiştir.

8.3. Ebû Hanîfe’nin semâ‘ı haram olarak nitelediği rivâyet nasıl değerlendirilmelidir?

¹³³⁸ Bu rivâyeti Maverdî’nin *Hâvi’l-Kebîr* isimli eserinde bulamadık, ancak şu kaynaklarda İbn Abdurrabbih’in *İkdu’l-Ferîd*’inde ve Belâzurî’nin *Ensâbu’l-Eşraf* isimli eserinde böyle bir rivayetin geçtiği belirtilmektedir. Şahhât Muhammed Sakr, *Keşfu Şübehât ve Reddü Müftereyât*, Dâru’l-Hulefâi’r-Raşidîn, Mısır (t.y.), s. 279.

¹³³⁹ Sadru’l-Dîn Muhammed b. Alâu’l-Dîn Ali b. Muhammed İbn Ebi’l-‘Izzi el-Hanefî ed-Dîmeşkî (ö. 792/1390), *Şerhu’l-Akiyedetü et-Tahâviyye*, thk. Şuayb el-Arna’ûd, 10. Baskı Beyrut 1417/1997, C: II, s. 692.

Gazzâlî meseleyi dört açıdan (ihtimalden) değerlendirmiştir:

1. Bu rivâyetin sahih kabul edilip amel edilmesi Ebu Hanife'nin ya da bir başkasının sözünün, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve fiiline yeğlenmesi durumunu doğurur. Hz. Peygamber'in sözünün sahih ve doğru olmadığı kabul edilirse bu ittifakla küfürdür.

2. Ebû Hanîfe'nin semâ'ın haramlığına dair sözünün, “mahzurlu sözler içeren, ya da şer'î açıdan başka kusurlar barındıran semâ'” hakkında olduğu tevîl edilebilir.

3. Ebu Hânîfe evliyâdan bir velîdir ve kendisi gibi başka bir veliyi inkâr etmez, çünkü böyle olursa velîler zümresinden çıkmış olur. Yani Ebû Hanîfe'nin semâ'ın haram olduğuna dâir böyle bir söz söylemesi mümkün değildir.

4. Ebû Hanîfe'den aktarıldığı belirtilen rivayet adalet sıhhati açısından gerekli şartları taşımamaktadır.

9. Semâ'ı Aklî Çıkarımlarla İnkâr Edenlere Cevaplar

9.1. Semâ' yalnızca Hz. Peygamber (s.a.v.) için mi câizdir?

Gazzâlî: “Şayet raks edilen, semâ' edilen veya şarkı söylenen ortamda bulunmak, def çalmak haram olsaydı, bunun hakkında diğer insanların uyarılması Hz. Peygamber üzerine vâcib olurdu”¹³⁴⁰ demiştir.

9.2. “Fakirlerin (mutasavvıfların) semâ'ı mübahtır ancak avâmın semâ'ı haramdır” diyen kişiye cevap

Gazzâlî, bir kimsenin şeriatıta Şarî'in hakkında bir nass belirtmediği konuda, helal ve haram kılmasının helal olmayacağını, zira yüce Allah'ın “Dilleriniz yalana alışageldiğinden dolayı, Allah'a karşı yalan uydurmak için, ‘Şu helâldir’, ‘Şu haramdır’ demeyin.” (Nahl 16/116) şeklinde buyurduğunu ifade etmiştir.

9.3. “Semâ', kişiyi bir başka insana ve onun görünüşüne olan aşka yöneltirse bu haramdır” diyen kişiye cevap

¹³⁴⁰Ahmed Gazzâlî, *Bevâriku'l-İlmâ*, s. 135.

Gazzâlî bu kişiye karşı, Allah aşkı ve sevgisi için bir araya gelenlerin ve hediyeleşenlerin övüldüğü şu hadisi delil olarak getirmiştir:

1. “*Nefsim yed-i kudretinde olan Allah’a yemin olsun ki sizden biriniz iman etmeden cennete giremeyeceksiniz ve birbirinizi sevmeden iman etmiş olmayacaksınız. Size bir şey göstereyim mi onu yaptığınızda birbirinizi seversiniz, aranızda selamı yayın*” ve bir rivayette “*hediyeleşin*”.¹³⁴¹

2. “*Yüce Allah kıyamet günü seslenir -Nerede birbirlerini benim yüceliğim için sevenler? Onlar için peygamberler ve şehitlerin gıpta edeceği nurdan bir minber vardır.*”¹³⁴²

Bu hadislerden hareketle Gazzâlî, yaratılanı sevmeyi bizzat Yaratıcı’nın istediğini ortaya koymaya çalışmıştır.

9.4. “Avamdan bir kimse ancak oyun/eğlence ve boş yere hareket eder ve böyle boş yere oyun/eğlence haramdır” diyen kişiye cevap

Gazzâlî bu kişiye karşı, şu haberi delil olarak getirir: “*Kardeşinden bir söz geldiği zaman onu güzel bir anlama hamledebilecekken, onu (hemen) kötü bir manaya hamletme*”.¹³⁴³ Gazzâlî, ister avamdan olsun ister olmasın semâ’da hareket eden ve bâtını bilinmeyen muvahhid¹³⁴⁴ bir müminin fiilinin iyiye-kötüye yorumlaması gerektiğini, çünkü onun fiilini hamletmenin Hakk’a kaldığını ifade etmiştir.

10. Sonuç olarak semâ’ın şer’î açıdan durumu nedir? Semâ’ inkâr edilebilir mi?

Gazzâlî ifade etmiş olduğu naklî ve aklî delillerin sonucu olarak raksı, semâ’ı, def çalmayı ve şarkı dinlemeyi inkâr etmenin Allah’a karşı savaş açmak olduğunu belirtmiştir. O, Ma’rûf-i Kerhî’nin (ö. 200/815-16), Cüneyd-i Bağdâdî’nin (ö. 297/909), Ebû Bekir Şiblî’nin (ö. 334/949), Abdullah ibn Hafîf’in (ö. 371/982) ve

¹³⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *age.*, C: III, s. 29.

¹³⁴² Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-E’zamî, 1. Baskı, Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nehyân li’l-E’mâli’l-Hayrâti ve’l-İnsâniyyeti’l-İmârâti, (y.y.) 1425/2004, C: V, s. 1388.

¹³⁴³ Kaynaklarda böyle bir rivayete rastlamadık.

¹³⁴⁴ Muvahhid: Tek bir Allah’a inanan.

Tezkiretu'l-Evliyâ'da¹³⁴⁵ zikredilenlerin ve diğerlerinin sıhhati (doğruluğu) hakkında ittifak olduğunu belirterek onların kalplerini Allah'ın dışındaki her şeyden arındırmak için semâ' ve raksta bulduklarını ifade etmiştir. Bu sebeplerle “semâ' mutlak (kayıtsız şartsız) olarak haramdır” diyen kişinin “işte bu velîler haram işlemişlerdir” demiş gibi olacağını belirtmiş ve onlara düşmanlık eden kişinin yüce Hakk'a karşı gelmiş olacağını belirtmiştir.

11. Semâ'ı inkâr edenin durumu nedir? Semâ' kimler için müstehab, kimler için vâciptir?

Gazzâlî, deliller ve hadislerden semâ'ın mutlak olarak mübah olduğu ve onu inkâr edenin ya kâfir ya da fâsık (günahkar) olduğunu; semâ'ın, müridler için en kuvvetli müstehab olduğunu ve yüce Allah'ın velîleri için makamlarına göre sünnetle vâcip olduğunu belirtmiştir.

12. Semâ' Meclisinin Şartları-Kuralları ve Ritüelleri

Gazzâlî, semâ' için kardeşlerin bir araya gelmelerinin şartları olarak sakalsız gençlerin aralarında olmamalarını, aynı şekilde kadınların onlara bakabileceği bir pencerenin olmamasını zikreder; eğer dindar sakalsız gençler onların arasındaysa bu kişilerin erkeklerin arkasına oturması gerektiğini belirtir.

Raksın sahte olarak yapılmaması gerektiğini belirten Gazzâlî onların kalplerinin İlâhî Öz'ün nurlarıyla yumuşadığı ve vecde geldikleri vakitte ilâhîcinin hafif bir sesle ilâhî okumaya başladığını söyler. İlâhîci susunca bir başkası bazı âyet-i kerîmelerden bir veya birkaçını okur. Onları halden çıkarmak amacıyla hanende güzel bir ses çıkarır.¹³⁴⁶ Eğer hala halden çıkamayan biri varsa hânende biraz daha şiddetli bir ses çıkarır ve sonra semâ' yerinden kalkılarak evlere dönülür ve görülen şeylerin keşfi için gözleme oturulur.

¹³⁴⁵ Bu isimdeki en meşhur eser Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) evliya menkıbelerine dair eseridir ancak burada kastedilen eserin bu eser olmasının imkânı yoktur çünkü Ferîdüddin Attâr, Ahmed Gazzâlî'den yaklaşık 100 sene sonra vefat etmiştir.

¹³⁴⁶ Asıl metinde “kavvalın hafif bir ses çıkardığı” sözleriyle ifade edilen durumu, zikr-i İlâhî ile coşup kendilerinden geçen müridlerin, geçmiş oldukları mertebelerden ve şâhid oldukları ulvî zevklerden sonra tekrardan halka, bulunulan âna dönülmesini sağlamak amacıyla hanendenin irticâlî ya da bir türe bağlı kalarak okuduğu güzel ses ve nağmeler şeklinde ifade edebiliriz.

13. Semâ' Meclislerinin Zamanla Değişmesi ve İlk Halinin Bozulması

Ahmed Gazzâlî semâ' meclislerinin ilk başlarda belirli kural ve şartlar dahilinde gerçekleştiğini ancak zamanın geçmesiyle bunlara riâyetin kalmadığını ve düzenin bozulduğunu belirtmiştir. İlk semâ' meclislerinde, dışarıdan bakanların kötü düşüncelerini engellemek için ve nefsânî arzulara yenik düşme korkusuyla kadınların ve sakalsız erkeklerin bulunmasına izin verilmiyordu. Ancak Gazzâlî, bir dönem sonra sakalsız erkeklerin arka saflara oturtularak bu meclislere alındığını ve kadınların da pencere gibi yerlerden bu meclislere bakabilmelerine izin verildiğini söylemiştir. Taviz tavizi getirir şeklinde devam eden durum, avâmın da bu meclislere istediği gibi katılabilesine izin verilmesiyle daha da bozulmaya başlamış ve artık bu meclisler Allah rızâsı ve aşkı için bir araya gelinmesi gâyesini yitirmiştir. Avâmın zâhiren taklidi iyi ile kötünün ayırt edilememesine sebep olmuş, semâ' grubuna karışan iyi niyetli olmayan kimseler sebebiyle eski düzen yok olmuştur.

14. Bozulan durumun düzeltilmesi için ne yapılmalıdır?

Gazzâlî'ye göre her takva sahibinin doğru olanı sürdürmesi, batılı ise terk etmesi gereklidir. Onun zikretmiş olduğu semâ', velîler (dostlar) arasındaki müstehab semâ'dır. İyi ve kötünün karıştığı durumda (orada bulunan) her zevk ve vecd sahibinin semâ'ı cevaz verilen semâ' şartlarıyla sürdürmeli ve semâ'ı inkâr edenin, inatçının sözü onu, ondan (semâ'dan) uzaklaştırmamalıdır.

Ayrıca önceki âlim, sûfî ve fakihler gibi dindarlık, takva, zühd sahibi olunmalı, dünyada aza kanaat edilmeli, meliklerin (kral, sultan) kapılarına ancak diğer insanlara hizmet için gidilmeli, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolu üzere ve alışkanlıkları üzere devam edilmelidir.

15. Eserin Bitirilişi

Ahmed b. Muhammed Gazzâlî, henüz çocukluk yaşlarında gitmeye başladığı sûfî ve semâ' meclislerindeki asıl gâyenin farkına vararak, kendisi gibi bu meclislere devam edenlere yönelik semâ', raks ve mûsikî üzerinden yapılan sert eleştirilere cevap verme maksadıyla ele aldığı bu eseri ile karşıt görüştekilere fikren gâlip gelmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Ahmed Gazzâlî Kur'ân-ı Kerîm'den, Hz. Peygamber'in örneğinden, sahabenin tutumundan ve aklî çıkarımlardan hareketle

karşıt görüştekileri sert bir şekilde eleştirmiş, onların semâ‘ı haram saymalarının ne gibi sonuçlar doğuracağını ortaya koymuştur.

Gazzâlî İslâm düşünce geleneğinde kaleme alınan birçok eser gibi risâlesine hamd ve salvele ile başlayıp bitirişi de aynı şekilde yapmıştır. Eserin son satırlarında Gazzâlî, Rasulullah‘ın “*Size bir şeyi emrettiğimde onu gücünüz yettiğince yapın, Allah her şeyi bilendir*”¹³⁴⁷ hadîs-i şerifini aktararak okuyucuların dosdoğru yoldan şaşmamalarını telkin etmiş, yüce Allah‘a hamd, Rasulüne salât ile eserini noktalamıştır.

16. Bevâriku‘l-İlmâ‘da Zikredilen Çalgılar, Gazzâlî‘nin Çalgılara ve Kadın Sesine Bakışı

*Bevâriku‘l-İlmâ‘*da yedi çalgının ismi geçmektedir. Bunlar şöyledir: Def/zilli def, fars neyi, mizmar, çeng, rebap, ud ve berbat (fars udu).

Def Hakkındaki Görüşü: Gazzâlî def çalmanın ve def çalınan bir ortamda bulunmanın câiz olduğunu, bunların sünnete karşı olmadığını belirtmiş, hadislerle ve aklî çıkarımlarıyla görüşünü desteklemiştir. Bu doğrultuda sadece zilsiz defin değil, zilli defin de hakkında bir yasak alâmeti bulunmaması sebebiyle câiz olduğunu belirtmiştir.

Fars Neyi ve Mizmar Hakkındaki Görüşü: Gazzâlî Fars neyi hakkında bir haber vârid olmadığı için onun mübah olduğunu, ancak haberde vârid olduğu üzere Hz. Peygamber‘in (s.a.v.), mizmarın sesini duyup kulaklarını kapaması sebebiyle mizmar‘ın dinlenilmesinin yasaklandığını belirtmiştir.¹³⁴⁸

Bu hadisi Ebû Dâvud şu şekilde aktarmaktadır:

“Nâfi‘den rivâyet edilen bir haberde o şöyle diyor: İbn Ömer‘le bir yolda gidiyorduk, bir çobanın kavalını işitince, parmaklarını kulağına tıkadı sonra yolundan döndü, durmadan bana, ey Nâfi, kavalı işitiyor musun diyordu, ben artık işitmiyorum deyince, parmaklarını kulağından çıkardı ve ben Resûlullah (s.a.v.)‘in böyle yaparak men ettiğini gördüm dedi.”

¹³⁴⁷ Beyhâkî, *age.*, C: IV, s. 423.

¹³⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Bâbu Kerâhiyyeti‘l-Ğimâi ve‘z-Zemr”, (4926), C: IV, s. 282.

Hadisin metninden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) o anki sestem rahatsız olarak kulaklarını tıkamış ve karşısında bulunan Nâfi'ye sesin bitip bitmediğini sormuştur. Ses bitince Hz. Peygamber kulaklarını açmıştır. Buradan şu çıkarım rahatlıkla yapılabilir: Eğer Hz. Peygamber mizmarın sesinden rahatsız olduğu için değil de şer'î bir sebeple kulaklarını tıkasaydı, Nâfi'ye de kulaklarını tıkamasını söylerdi. Ek olarak Fars neyinin, mizmardan bir ayrıcalığı olmaması da düşünülürse her iki enstrümanın icrâsının da mübah olduğu söylenebilir.

Rebap, Ud ve Berbat (Fars udu) Hakkındaki Görüşü: Gazzâlî bu enstrümanların cumhur nezdinde haram olduğunu, sadece defin haram olmadığını çünkü onun hakkında Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinde def dinlemenin cevâzı hakkında iki hadisin geldiğini belirtmiştir.

Gazzâlî'nin Fars neyi hakkında bir haber vârid olmadığı için onun mübah olduğunu belirtirken, rebap, ud ve berbat hakkında bir haber vârid olmamasını sebep göstererek bunların haram olduğunu belirtmesi tam anlamıyla bir çelişkidir.

Ney Hakkındaki Görüşü: Gazzâlî neyin insanın kendisine işaret ettiğini ve neydeki dokuz deliğin insanın dokuz mertebesine (kalp, akıl, ruh, nefis, sır, insânî cevher (öz), ince/güçlü hafıza, fu'âd (kalp, akıl), tutku/kalbin dış zarı) işaret ettiğini söyleyerek aslında onun mübah olduğunu düşündüğünü de ortaya koymuştur. Ona göre neye üflenen nefes yüce Allah'ın nurunun insanın kendi neyine nüfûz edişine işaret eder.

Kadın Sesi Hakkındaki Görüşü: Ahmed Gazzâlî'nin kadın sesi hakkındaki görüşünün anlaşılması için öncelikle şu hadis-i şerifi ve Gazzâlî'nin değerlendirme şeklini aktarmak istiyoruz;

“Buhârî ve Müslim'in Rubeyyi bint Muavviz bin Afrâ'dan aktardıkları “Hz. Peygamber (s.a.v.) geldi ve döşeğime oturdu ve yanımda def çalan ve babalarının Bedir savaşında öldürülmesinden yakınan iki küçük câriye vardı ve onlardan biri ‘aramızda bir Peygamber var, yarın ne olacağını bilir’ dedi ve Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Onu bırak (daha önce) söylediğini söyle’ dedi.”¹³⁴⁹

¹³⁴⁹ Buhârî, “Bâbu Kastu'l-Habeşî ve Kavlu'n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem”, (4001), C: IV, s 185.

Gazzâlî hadisin ardından şu şekilde bir açıklama yapmıştır: “*Bu hadis Hz. Peygamber(s.a.v.)’in def sesini, şarkıyı ve şiiri iki küçük câriyeden dinlediğini gösterir ki o câriyelerin büyüdülerinde seslerini ihtiyaç olmaması haricinde dinlemek haramdır.*”¹³⁵⁰

Gazzâlî’nin buradaki görüşüne göre kadın sesi haramdır, ancak onun aktarmış olduğu bir diğer hadis şu şekildedir:

Kadın (sahabî) dedi ki “*Ey Rasulallah ben senin önünde def çalacağıma dair adak adamıştım*”, Hz. Peygamber de (s.a.v.) “*Eğer adak adadıysan çal*” dedi, kadın da çaldı ve okudu. Hz. Peygamber (s.a.v.) de dinledi.¹³⁵¹

Gazzâlî hadisin ardından şu ifadeleri kullanmıştır: “*Bu hadisin hükmüyle Hz. Peygamber (s.a.v.) kadının sesle sözünü, şarkı söylemesini ve def çalmasını dinledi. Kim “semâ’ edilen yerde bulunmak, def çalmak ve raks etmek haramdır” derse bu dediği “Hz. Peygamber (s.a.v.) haram işlemiş, haramı dinlemiş” demiş gibidir.*”¹³⁵²

Gazzâlî’nin aktarmış olduğu rivâyetlerde açıkça görülmektedir ki birbirleriyle çelişen bir durum söz konusudur. Kadın sesinin haram olduğunu hiçbir sebep göstermeden ifade etmesine rağmen, “adak” hadisini aktarırken durumu kabullenmek zorunda kalmıştır.

Kadın sesinin hükmü konusundaki en güzel izahı Ahmed Gazzâlî’nin abisi Muhammed Gazzâlî yapmıştır:

Haram olan durum, müziği dinlenen kimsenin, kendisine bakılması helal olmayan ve dinlenmesinden fitne çıkması endişesi bulunan kadın olması hâlidir. Fitnenin zuhuruna sebep olması endişesi olan oğlanlar da bu hükümdedir. Bu durumda sırf müzik olduğu için değil de, sadece fitne endişesi bulunduğu için haramdır. Hatta bir kadının nağmeli ve mûsikîli olmayan sesi ve konuşması fitneye sebep olabilecekse, böyle bir endişe mevcutsa onunla konuşmak bile câiz değildir. Hatta Kur’ân okusa bile sesini

¹³⁵⁰ Ahmed Gazzâlî, *Bevâriku’l-İlmâ’*, s. 128.

¹³⁵¹ Tirmîzî, “*Kitâbü’l-menâkıb*”, (3690), C: V, s. 620; Ebû Dâvûd, “*Mâ Yu’meru Bihî Mine’l-Vefâ ani’n-nezr*”, (3312) C: III, s. 237.

¹³⁵² Ahmed Gazzâlî, *Bevâriku’l-İlmâ’*, s. 138.

dinlemek helal olmaz. Besbellidir ki nağmeli kadın sesi müzikten dolayı haram değildir. Sabi ve oğlanlar için de durum böyledir.¹³⁵³

17. Bevâriku'l-İlmâ'da İsmi Geçen Şahıslar

Bevâriku'l-İlmâ'da ismi geçen şahıslar (öncelikle eserde geçtiği şekilde, sonrasında ise ayrıntılı künyeleriyle alfabetik olarak) şu şekildedir;

“Abdullah b. Ubey b. Selûl” – Ebü'l-Hubâb Abdullâh b. Übeyy b. Mâlik b. el-Hâris (ö. 9/631) - Hz. Peygamber devrinde Medine'de yaşayan münafıkların reisi.

“Abdullah bin Cafer” - Ebû Ca'fer Abdullâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 80/699-700) - Hz. Ali'nin yeğeni ve Habeşistan'da doğan ilk sahâbî.

“Abdullah ibn Hafîf” - Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafif b. İsfikşâd ed-Dabbî (ö. 371/982) - Hafîfiyye silsilesinin kurucusu olan sûfî.

“Ahmed bin Hanbel” - Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) - Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih.

“Amr b. 'As” - Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî (ö. 43/664) - Meşhur sahâbî, Mısır fâtihi ve devlet adamı.

“Cüneyd” – Ebü'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/909) - İlk devir sûfliğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî.

“Ebû Cehil” - Ebu'l-Hakem (Ebû Cehl) Amr b. Hişâm b. Mugîre el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 2/624), Hz. Muhammed'in ve İslâm'ın azılı düşmanlarından biri.

“Ebû Hanîfe” - Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) - Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid.

“Ebû Leheb” - Ebû Utbe (Ebû Leheb) Abdül'uzzâ b. Abdilmuttalib b. Hâşim (ö. 2/624) - Hz. Peygamber'in amcası ve en azılı düşmanlarından biri.

“Ebû Leys Semerkandî” - Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983) - Fakîh, müfessir ve sûfî.

“Ebû Said İstahrî” - Ebû Saîd Hasen b. Ahmed b. Yezîd b. İsâ el-İstahrî (ö. 328/940) - Şâfiî fakîhi.

¹³⁵³ Süleyman Uludağ, *İslâm ve Mûsikî*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 86.

“Ebû Tâlib el-Mekkî” - Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî (ö. 386/996) - *Kutü'l-Kulûb* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf.

“Ebû Yûsûf” - Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa‘d el-Kûfî (ö. 182/798) - Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kâdilkudât.

“Hârîse” - Ebû Abdillâh Hârîse b. en-Nu‘mân b. Nef‘ el-Hazrecî el-Ensârî - Sahâbî.

“Hz. Âişe” - Ümmü’l-mü’minîn Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kureşîyye (ö. 58/678) - Hz. Ebû Bekir’in kızı ve Hz. Peygamber’in hanımı.

“Hz. Muhammed/Rasûlullah/Hz. Peygamber” (s.a.v.) - Son peygamber.

“İbn Hayran” - Hüseyin b. Sâlih (ö. 310/923) - Şafî mezhebi âlimi.

“İbn Süreyc” - Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî (ö. 306/918) - Şafî âlimi.

“İmam Cemâluddîn el-Mahbûbî” - Sadruşşerîa’nın da silsilesinde bulunduğu Mahbûbi ailesine mensup, Buhâra’de yaşamış olan Hanefî fakîhi.

“İmam Mâlik” - Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795) - Mâlikî mezhebinin kurucusu.

“İmam Şâfî” - Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî (ö. 204/820) - Şâfî mezhebinin kurucusu.

“K‘ab bin Züheyr” - Ebü’l-Mudarrab (Ebû Ukbe) Kâ‘b b. Züheyr b. Rebîa (ö. 24/645) - *Kasîdetü'l-Bürde*’siyle tanınan şair, sahâbî.

“Kuşeyrî” - Ebü’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) - Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi.

“Ma‘rûf-i Kerhî” - Ebü’l-Mahfûz Ma‘rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/815-16) - Iraklı zâhid ve sûfî.

“Maverdî” - Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058) - Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şafî fakîhi.

“Muâviye” - Ebû Abdîrrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye el-Ümevî el-Kureşî (ö. 60/680) - Sahâbî, Emevî hilâfetinin kurucusu (661-680).

“Şeybe” - Şeybe b. Rabîa (ö. 2/624) - Utbe b. Rabîa'nın kardeşi, müşrik.

“Şeyh Ebu'l-Beyân” - Şam'da medfun bulunan tâbî.

“Şiblî” - Ebû Bekr Dülef b. Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şiblî (ö. 334/949) - İlk sûfilerden.

“Ukbe” - Ebü'l-Velîd Ukbe b. Ebî Muayt b. Ebî Amr b. Ümeyye el-Ümevî (ö. 2/624) - Hz. Peygamber'in azılı düşmanlarından.

“Useyd bin el-Hudayr” - Ebû Yahyâ Üseyd b. Hudayr b. Simâk el-Eşhelî (ö. 20/641) - Medineli ilk müslümanlardan, sahâbî.

SONUÇ

Döneminin meşhur vâizi, Şâfiî fakîhi, mutasavvıf ve şâir kimlikleriyle tanınan Ahmed Gazzâlî'nin *Bevâriku'l-İlmâ' fi Tekfîri men Yuharrimu's-Semâ'* isimli eseri 11. yüzyılın son çeyreği ile 12. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde Arapça olarak kaleme alınmış olup, semâ' meclislerinin bir üyesi olan müellifin, içinde bulunduğu zümreye karşı yöneltilen eleştirileri ve ithamları reddetmeye yönelik olarak meydana getirdiği bir eserdir. Ahmed Gazzâlî'nin bir öğrencisinin ricâsı üzerine kaleme aldığı ifade ettiği bu eser, o dönemki toplumun düşünce yapısını yansıtması ve toplumun ihtiyaçlarını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Eserini yazmaya, fakîh kimliğine bürünerek başlayan Gazzâlî, Kur'ân-ı Kerîm'e, hadislere yapmış olduğu atıfların yanında sahabenin, tâbiînin, meşhur fâkih ve mutasavvıfların sözlerinden alıntılar yapmış, ayrıca aklî çıkarımlar yaparak ve cedel yöntemini kullanarak karşı zümrenin kendilerine yöneltmiş olduğu eleştirileri kendi kendisine sorup cevaplamış ve semâ'ın gerekli şartlar yerine getirildiğinde dînî açıdan mahzurlu bir şey olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Günümüzde İslâm ve mûsikî alanında yapılmış olan birçok çalışma bulunmakla birlikte, yapılan bu çalışma İslam ve mûsikî konusu dışında, Ahmed Gazzâlî'nin yaşadığı dönem olan 11-12. yüzyıllardaki ve ondan önceki meşhur mutasavvıf şeyhlerin dönemlerindeki semâ' meclisleri hakkında bilgiler içermesi açısından farklılıklar arz etmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan *Bevâriku'l-İlmâ'* isimli eserde semâ' meclislerinde hangi ritüellerin uygulandığı, hangi şart ve kuralların olduğu, bu meclislerde kimlerin bulunduğu, kimlerin bulunması gerektiği ve kimlerin bulunmaması gerektiği, bu meclislerde hangi âyet-i kerîmlerden hangi şiirlerin okunduğuna kadar ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür.

Kendisinden sonra yazılmış olan başta İsmâil Ankaravî'nin *Huccetu's-Semâ'* ve *er-Risâletü't-Tenzîhiyye fi Şe'ni'l-Mevleviyye* isimli eserleri olmak üzere mûsikî ve semâ'ın lehine yazılan birçok eserde etkisi görülebilecek olan *Bevâriku'l-İlmâ'* isimli eserde başlıklar halinde olmasa da sistemli bir şekilde semâ' meselesi ele alınmış, semâ'ın şer'î açıdan durumunun ne olduğu ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutularak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda semâ'ın yalnızca lehindeki

delillerin sunulmasıyla yetinilmemiş, Ahmed Gazzâlî'nin yaşadığı dönemdeki çevreler tarafından semâ'ın aleyhine getirilen bütün deliller tek tek incelenmiş, naslara ve mantıksal sebeplere dayanılarak karşıt fikirler çürütülmüş, katı duruşa karşı çok daha sert bir üslubla karşılık verilerek semâ'ı haram sayanlar küfürle itham edilmiştir.

Ahmed Gazzâlî, semâ'ın lehine ve aleyhine getirilen delilleri değerlendirmesinin ardından, semâ'ın kayıtsız şartsız câiz olduğunu ileri sürmemiş, semâ'ın ve semâ' meclislerinin birtakım şartlara sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Ahmed Gazzâlî'nin semâ' meclisleri ile ilgili şartlardan o dönemin toplum yapısı hakkında bilgi edinmek de mümkündür. Semâ' meclislerinde sakalsız erkeklerin bulunmaması gerektiğine dâir koyulan şart toplumun kimi kesimlerinin hangi durumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Koyulan bu şart çok açıkça göstermektedir ki ulemâ, toplumu böyle kötülük ve hayâsızlığın olduğu ortamlardan kurtarabilmek için semâ'ın haramlığına kadar varan fetvalar vermek zorunda kalmıştır.

Gazzâlî'nin *Bevâriku'l-İlmâ'* isimli eserinde 11-12. yüzyıllarda faal olan semâ' meclislerine karşı yapılan hücumun hangi sebepler ve deliller üzerinden yapıldığını görmek mümkündür. Yapılan bu tenkidlere karşı dönemin meşhur bir âlimi olan Ahmed Gazzâlî tarafından cevaplar verilmiştir. Bu sayede Ahmed Gazzâlî örneğinde 11-12. yüzyıllarda bir İslâm âliminin bir meseleyi ele alış yöntem ve metodunun ne şekilde olduğunu da görebilmekteyiz.

Gazzâlî'nin semâ' ve mûsikînin yanındaki bu dik duruşu eserin bazı bölümlerinde bizi şaşırtacak derecede değişmektedir. Söz gelimi, defin câiz olduğunu savunan Ahmed Gazzâlî, mizmarın haram olduğu fikrinden sıradan bir durummuş gibi bahsedip geçebilmektedir. Halbuki basit bir akıl yürütme ile, herhangi bir müzik âletinin, eşlik ettiği söz ve ortam olmadan, tek başına şer'î açıdan yasak olan bir durumu, nağme ve melodiler çıkarmasıyla ihlâl etmesinin mümkün olmadığı fikrine ulaşılabilir.

Yapılan bu çalışma ile, Ahmed Gazzâlî'nin hayatı ve eserlerinin yanında 11-12. yüzyıllarda nasıl bir tartışma ve araştırma metodunun izlendiği hakkında bilgilere

ulaşılmış, kaybolmaya yüz tutmuş yaklaşık 900 yüzyıllık bir miras, düşünsel bir değer, tozlu raflar arasından çıkarılıp insanlığın hizmetine sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (241/855), *Müsnedü'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*, I-L, thk. Şuayb el-Arna'ûd, neşri: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Kahire 1421/2001.
- AKDOĞAN Bayram, "Bazı Âyet ve Hadisler Doğrultusunda, İslâm Açısından Mûsikî Sanatının Değerlendirilmesi", *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S: 22, s. 109-136.
- AKDOĞAN Bayram, *Mevlevîliğin Din Anlayışında Mûsikî Hucetü's-Semâ' Risâlesi*, Bilge Ajans, Ankara 2009.
- AKDOĞAN Bayram, *Mûsikî İle İlgili 40 Hadis ve Şerhi*, Mans Medya Yapım Ltd. Şti., Ankara 2017.
- AKDOĞAN Bayram, *Sanat'ın Kitabı*, Bilge Ajans & Matbaa, Ankara 2014.
- AYNÎ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru'l-Fikr, Beyrut (t.y.).
- BALTACI Halil, "Saf Aşkın Üstadı: Ahmed Gazzâlî ve Tasavvuf Anlayışı", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, S: 32, s. 1-41.
- BEYHÂKÎ Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horasânî Ebû Bekr (ö. 458/1066), *Şa'bu'l-İmân*, I-XIV, thk. Abdulalî Abdulhamid Hâmid, 1. Baskı, Mektebetü'r-Rüşdi li'n-Neşri ve't-Tevzî'i bi'r-Riyâd bi't-Teâvuni ma'a'd-Dâru's-Selefîyyeti, Riyâd 1423/2003.
- BEYHÂKÎ Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horasânî Ebû Bekr (ö. 458/1066), *Sunenu'l-Kübrâ*, I-X, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- BUHÂRÎ Muhammed b. İsmâ'îl Ebû Abdullâh (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsirunnâsir, Dâru Tavku'n-Necât, 1. Baskı, (y.y.).

- CÂMÎ Nûrûddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 898/1492), *Nefehâtu'l-Üns*, trc. Lâmiî Çelebi, hzr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Oğul Matbaası, İstanbul 1995.
- CEBECİOĞLU Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- CEYHAN Semih, “Semâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C: XXXVI, İstanbul 2009, s. 455-457.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Gazzâlî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C: XIII, İstanbul 1996, 530-534.
- ÇELEBÎ Kâtip, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-V, trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.
- ÇELİK İsa, “Klâsiklerimiz/XIII Mesnevî-i Manevî”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, S: 14, s. 661-696.
- ÇIKMAN Zeki vd., *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*, I-XVIII, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1984.
- DÜLGER Yusuf, *Ahmed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî ve Niyâzî-i Mısırî'nin Semâ Risâleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tasavvuf Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- DÜZENLİ Pehlül, *İslâm Kültür Tarihinde Mûsikî*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2014.
- EBÛ DÂVÛD Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût (t.y.).
- GAZZÂLÎ Ahmed, *et-Tecrîd fî Kelimeti't-Tevhîd*, trc. Edirne Müftüsü Seyyid Mehmed Fevzî Efendi, Kitsan Yayınları, İstanbul (t.y.).
- GAZZÂLÎ Ahmed, *Mecâlis*, thk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1389.
- GAZZÂLÎ Ahmed, *Sevânihu'l-Uşşâk (Aşıkların Halleri)*, trc. Turan Koç – Mehmet Çetinkaya, Hece Yayınları, Ankara 2012.

- GRİFFEL Frank, “Al-Ghazālī or Al-Ghazzālī? On a lively debate among Ayyūbid and Mamlūk historians in Damascus”, *Islamic Thought in the Middle Ages*, 2008, S: 75, s. 101–112.
- İBN EBİ'L-‘IZZİ Sadru'd-Dîn Muhammed b. Alâu'd-Dîn Ali b. Muhammed el-Hanefî ed-Dimeşkî (792/1390), *Şerhu'l-Akiyedeti et-Tahâviyye*, I-II, thk. Şuayb el-Arna'ûd, 10. Baskı Beyrut 1417/1997.
- İBN HACER el-ASKALÂNÎ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (852/1448), *Lîsânu'l-Mîzân*, I-VI, thk. Muhammed Abdurrahman, Dâru'l-Müeyyid, 1322/2001.
- İBN HALLİKAN Ebu'l-Abbas Şemsüddin (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zaman*, I-VI, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamîd, Mektebetü'n-Nefdatu'l-Mısriyye, Kahire 1367/1948.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XX, Dâru İbn Kesîr, thk. Muhyiddin Deyb Mestû, Beyrut 1428/2007.
- İBN MÂCE Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, (ö. 273/887), *Sünenu İbn Mâce*, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyeti, thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, 4. Baskı, (y.y.) 1371/1952.
- İBN MULAKKIN Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (804/1401), *Tabakâtu'l-Evliyâ*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1391/1971.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-X, thk. Süheyl Zekâr, Dâru'l-Efkâr, Beyrut 1415/1995.
- İBNÜ'L-ESÎR İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fî't-Tarih*, I-XI, trc. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul (t.y.).
- İBNÜ'L-ESÎR İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Lübâb fî Tehzîb'l-Ensâb*, I-III, thk. H. el-Kudsî, Kahire 1357-69/1938-50.
- İBNÜ'L-İMÂD Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, I-XI, thk. Mahmud el-Arnâvud, Beyrut 1406/1986.

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ (ö. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrût (t.y.).

İSMAİL PAŞA Bağdatlı (1839-1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I-II, Maârif Matbaası, İstanbul 1951.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ (1905/1987), *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XV, Matbaatu't-Terakkî, Şam 1376/1957.

KURTUBÎ Ebu'l-Abbâs el-Kurtubî Ziyâu'd-Dîn Ahmed b. Ömer el-Ensârî el-Endülüsi (ö. 656/1258), *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve Beyânu Ğarîbihî*, I-V, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalip, 1. Baskı, Dâru'n-Nevâdir, Dımeşk 1435/2014.

MÂLİK b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, I-VIII, thk. Muhammed Mustafa el-E'zamî, 1. Baskı, Müessesetü Zâyid b. Sultân Âli Nehyân li'l-E'mâli'l-Hayrâti ve'l-İnsâniyyeti'l-İmârâti, (y.y.) 1425/2004.

MÜCÂHİD Ahmed, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârisî*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı, Tahran, 1388/1968.

MÜSLİM b. El-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (Ö. 261/875), *el-Müsnedü'l-Sahîhi'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l-Adli ilâ Rasûlillâhi Aleyhi's-Selâm*, I-V, thk. Muhammed Fuat Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût (Y.Y.).

NEBHÂNÎ Kādî Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. İsmâil b. Yûsuf eş-Şâfiî (ö. 1350/1932), *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, I-II, Dâru Sâdir, Beyrut (t.y.).

ÖZCAN Nuri, "Hânende", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997.

ÖZDAMAR Mustafa, *Ahmed Gazzâlî ve Tevhidde Tecrîd*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 1997.

PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

PÛRCEVÂDÎ Nasrullah, *Can Esintisi, İslâm'da Şiir Metafiziği*, trc. Hicâbî Kırlangıç, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.

- PÛRCEVÂDÎ Nasrullah, *Dâstân-i Morğân-i Hâce Ahmed-i Gazzalî*, Tahran 1970.
- PÛRCEVÂDÎ Nasrullah, *Sawânih, Inspirations from the World of Pure Spirits*, Routledge, USA 2013.
- RIZÂ KULÎ HÂN b. Muhammed Hâdî b. İsmâîl Kemâl-i Taberistânî (ö. 1288/1871), *Tezkire-i Riyâzü'l-Ârifîn*, Tahran 1344/1925.
- SAFEDÎ Selahaddîn Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXII, thk., Ahmed el-Arnâvûd-Türkî Mustafa, Dâru'n-Neşr, Beyrut 1402/1982.
- SAKR Şahhât Muhammed, *Keşfu Şübehât ve Reddû Müftereyât*, Dâru'l-Hulefâi'r-Raşidîn, Mısır (t.y.).
- SEM'ÂNÎ el-İmâm Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), *Kitâbu'l-Ensâb*, I-XII, thk. Eş-Şeyh Abdurrahman b. Yahya, Kahire 1400/1980.
- SÛBKÎ Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfî (ö. 756/1355), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, thk. Mahmûd Muhammed Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matbaatu'l-Hüseyniyye, Mısır 1324/1906.
- ŞEHRİSTÂNÎ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Müessesetü'l-Halebî, (t.y.), (y.y.).
- ŞEMS-İ TEBRÎZÎ, *Makalât*, trc. Osman Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2013.
- TABERÂNÎ, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîyr el-Lahmî eş-Şâmî Ebu'l-Kâsım (ö. 360/971), *el-Mû'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Baskı, Kahire (t.y.).
- TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân ve Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XXVI, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin-i Türkî, Riyad 2003.
- TAHÂVÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî (ö. 321/933), *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, I-V, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hakk, Âlemu'l-Kütüb, 1. Baskı, (y.y.) 1414/1994.

- TIRAŞCI Mehmet, *Dînî Mûsikî Ders Notları*, Dört Mevsim Kitap, İstanbul 2015.
- TIRAŞCI Mehmet, “Dînî Mûsikî – İslâm’da Mûsikî”, Ed. Ahmet Hakkı Turâbî, *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı*, Rağbet Yayınları, Ankara 2018.
- TIRAŞCI Mehmet, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2017.
- TIRAŞCI Mehmet, *Kitâbü Keşfi’l-Hümûm Ve’l-Kürab Fî Şerhi Âleti’t-Tarâb İsimli Anonim Mûsikî Eseri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2018.
- TİRMÎZÎ Muhammed B. İsâ B. Sevra B. Mûsa B. Ed-Dâhhâk (Ö. 279/892), *Sünenu’t-Tirmîzî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuat Abdalbâkî, İbrahim Utbe, Şirketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Mısır 1395/1975.
- TURÂBÎ Ahmed Hakkı, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- ULUDAĞ Süleyman ve BAYBURTLUGİL Nurettin, “Aynükdât el-Hemedânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C: IV, İstanbul 1991, s. 280-282.
- ULUDAĞ Süleyman, “Ahmed el-Gazzâlî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C: II, İstanbul 1996, s. 70.
- ULUDAĞ Süleyman, *İslâm ve Mûsikî*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- VURAL Mehmet, “Gazzâlî’de Metodolojik Yaklaşımlar”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2000, C: 13, S: 3-4, s. 283-291.
- YÂFÎÎ Abdullah b. Es’ad b. Ali b. Süleyman (768/1347), *Mir’atü’l-Cinân*, I-IV, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.
- YILDIRIM Nimet, “Ahmed-i Gazzâlî Kuşlar Risâlesi”, *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, C: 5, S: 9, s. 85-104.
- YILDIRIM Nimet, “İmam Gazzâlî ve Kardeşi”, *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, Sayı 8, s. 132-161.
- YILDIRIM Nimet, *Kuşlar Hikayesi Ahmed-i Gazzali*, trc. ve hzr. Nimet Yıldırım, İstanbul 2018.

YILMAZ Hasan Kâmil, “Aziz Mahmud Hüdâyî’nin Semâ Risâlesi”, *MÜİF Dergisi*, 1986, S: 4, s. 273-284.

ZEBÎDÎ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *İthâfî’s-Sâdeti’l-Muttakîn bi-Şerhi İhyai Ulûmi’d-Dîn*, I-X, Beyrut 1414/1994.

ZEHEBÎ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Mizânu’l-İtidâl*, I-VIII, thk. Abdu’l-Fettah Ebû Sünne, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1871.

ZEHEBÎ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd, I-XXV, Beyrut, 1981–88.

ZİRİKLÎ Hayreddîn (1396/1976), *el-A’lâm*, I-XI, Beyrut 1329/1969.

EK 1 – ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Mustafa Said AKDOĞAN

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 13.09.1994 Ankara/Altındağ

e-posta: akdogan@cumhuriyet.edu.tr

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2017

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
14.02.2018	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce: YÖKDİL (90)